

Հայրենիք
Գրքարարական Կենտրոն

ՀԻՒՍՈՒԱԾ

ԲԱՆԻՑ ԵՆԽՆԻ ՊԸՏՄԸԳՐԸՑ ՀԸՅՈՑ

Ա.

9 [20300505]

9(47.925)N

4-75

08.2

63-15

ՀԻՒՍՈՒՆԾ

ԲԱՆԻՑ ՆԱԽՆԻ ՊԱՏՄԱԳՐԱՑ ՀԱՅՈՑ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԺԱՄԱՆԵԿԱՑ ՄԱՐԶՊԱՆՈՒԹԵԱՆ Ի ՀԱՅՍ

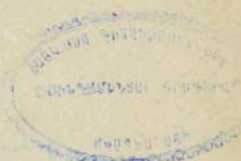
ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ՎԵՀՄԻՀԲՇԱՊՈՒՀ — ՎԵՀԸՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ

4200

ՋԵՐԵՐԻՍԵԱԸ

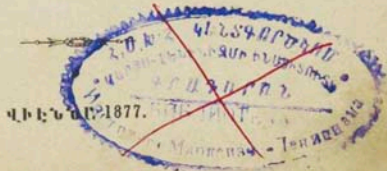
Ի Կ. ԿՈՍՏԱՆԵՆԵԱՆՑ

ԳԵՐԶ ԱՌԱՋԻՆ

... Թիւրքիստանի Կոստանուբուլի քաղաքում ...
... 1877 թվականի ...
... Կոստանուբուլի ...

A 85879

78 X 12

~~USN-9110 E
1952 C.~~

18128

Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ

ՏԵԱԹՆ ՏԵԱԹՆ

Գ Է Ո Ր Գ Ե Յ Գ .

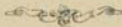
ՍՐԲԱՆԱԳՈՅՆ ԵՒ ՉԵՆՓԱՌ

ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՏՊԱԳՐԵԱԼ ԵՐԻԻԲ

ՄԵԺԱՊԱՏԻԻ ՄԿՐՏԶԻ ՍԵՐԳՍԵԱՆ

Տ . ՍԵՆԱՍԱՐԵԱՆՑ

Չպարագայից զործոյս եւ զորպիսարար կիրառու թէնէ սորին տեսցէ ընթերցողն ի յառաջարանութեան մերում, որ ի գիրսն Աբրորդ: ու բանօր գտանին նաեւ մեկնութիւնք թուանշանացն, որ ի բնագրիս, աղիւսակք ժամանակագրութեան եւ հատուածք ինչ յայլոց պատմագրութեանց:

Մակակէան՝ ի բնագրիս ցուցանէ զսկիզբն բանի պատմըչին, անուն որոյ նշանակի առ ընթեր ի լուսանցսն: Ի սովորական փակագիծսն () բովանդակին բանք պատմչաց, իսկ ի մանրիկ փակագիծսն՝ — առ ի մէնջ յաւելեալ բանքն ուրեք ուրեք կարեւոր եղեալք ի պարզութիւն մտաց կամ ի գիւրութիւն սծոյ:

ԳԼՈՒԽ Ա.

Բառնալ սզգին Արշակունենաց:

« Եթէ որ կարի առաւելեալ իցէ աշխարհային մեծութեամբ եւ մտքն ազգաստեղծն: այնպիսին որորմէն է քան զբազումս: Լաւ է կոյր սուրբ՝ քան կոյր մտք: »

ԵՂԻՇԵ՛

Յետ մահուանն Յազկերտի որդւոյ Հապհոյ թա- ^{Չարտ.}
գաւորին Պարսից՝ թագաւորեաց Վռամ որդի նորա:
Եւ եկեալ ի շխանք աշխարհին Հայոց՝ առաջի Վռամայ՝
ինդրեցին իւրեանց թագաւոր յազգէն Արշակու-
նեաց². եւ նա թագաւորեցոյց ի վերայ նոցա զԱրտա-
շէս որդի Վռամ Հապհոյ՝ յազգէ թագաւորացն Հայոց:

Եւ ի թագաւորել Արտաշէի խաղաղանայր եր- ^{Քողմայ.}
կիրս առ վայր մի ի շփոթմանց պարսկական գնդի.
եւ հարկացն արքունի կանգնեցան գիւանքն. զի հինգ
ամ բեկեալ հարկք եւ զօրք յարքունէ Պարսից:

Եւ էր Արտաշէս այր մանուկ եւ իգամոլ. եւ ^{Չարտ.}
բազում անառակութեամբ վարէր զթագաւորու-
թիւնն. եւ չկարացեալ այսպիսի զեղիս եւ մոլեկան
վարուց թագաւորին Արտաշէսի տանել՝ նախարարքն
Հայոց³ ժողովեցան միահամուռ առ մեծ քահա-
նայապետն Հայոց՝ առ սուրբ Սահակ՝ Պարթեւ՝ « Եւ ^{Քողմ.}
զբողոք բարձին՝ հրաւիրելով զնա յօգնականութիւն
ինքեանց՝ չարախօսել առ արքային Պարսից՝ ի բաց
ընկենուլ զթագաւորն իւրեանց եւ Պարսիկ ածել
ունօղ աշխարհի: » Ոչ եւս կարեմք՝ ասեն՝ այս- ^{Չարտ.}
պիսի անօրէն եւ պիղծ գործոց թագաւորին համ-
բերել. վասնզի լաւ համարիմք մեռանել՝ քան եթէ
զայսպիսի գործ աղտեղութեան հանապազօր տեսա-
նել եւ լսել: Մեք ոչ մի ինչ ելս գտանել կարող

եմք, բայց բողոքել թագաւորին Պարսից՝ ի բաց
բառնալ ի թագաւորութենէ այտի: Ազաչեմք միա-
բանել այսմ խորհրդոյ մեղ:»

Խորհն.

Այլ նա՛ Սահակ՝ ասէ. «Ո՛չ առ սուտս ունիմ
զձեզ. իմ իսկ լուեալ է զպղպիսի աղէտս ամօ-
թալեաց եւ բազում անգամ յանդիմանեալ. բայց
նա՛ Արտաշիր՝ ուրացաւ: Եւ արդ՝ պարտ է փոքր մի
տանել թերութեան առնն, մինչեւ զելս իրացն խոր-
հել մարթասցուք կայսերըն Յունաց Թէոդոսիւ եւ
ո՛չ անօրինաց մատնել ի ծաղը եւ յայպանումն:» Եւ
նորա՛ նախարարք՝ ոչ կամէին. եւ ջանային զնա հա-
մախորհուրդ իւրեանց առնել:

Հարցաբ.

Իսկ սուրբ կաթուղիկոսն՝ իբրեւ լսէր եւ ստու-
գիւ ճանաչէր, եթէ ի նոյն միտս հաստատեալ են
բովանդակ աւագանի աշխարհին, հրաժարէր առնել
պատասխանի բանիցն մինչեւ յաւուրս բազումս. եւ
արդեւլեալ զինքն ի սենեակ՝ ողբոց միայն եւ ար-
տասուաց լսէին ձայնս. քանզի տեսանէր իսպառի-
սպուռ զկործանումն աշխարհիս Հայոց: Յետ աւուրց՝
ոմանք յեպիսկոպոսաց եւ ի պատուական երիցանց
եւ ի սարկաւապաց, որք ի նորին սուրբ ուխտէ հայ-
րապետին էին, եւ ոմանք յազատ աւագանւոյն Հայոց
համարձակեալ մտանէին ի ներքս եւ խօսէին ընդ նմա
բանիւք ողորբանաց. ընդ որս սփոփեալ սակաւ մի
սուրբ քահանայապետն լուեալ գագարէր առ վայր մի:

Գարձեալ՝ ժողովեալ առ նա միաբան ամենայն
ազատագունդք աշխարհին Հայոց եւ զնոյն բանս
երկրորդեալ առաջի սրբոյ կաթուղիկոսին Հայոց՝
խնդրէին ստիպով ի նմանէ եւ զնորա միաբանու-
թիւնն ընդ ինքեանս: Իսկ սուրբն իբրեւ տեսանէր
եթէ ոչինչ ամենեւիմբ են կասեալք յառաջին խոր-

Տրրդոցն, վասնզի յաւելուած օրրստօրէ աղտեղի
 գործոց թագաւորին առաւել քան զառաւել աճե-
 ցուցանէր ի կորուստ անձին իւրոյ զմիաբանութիւն
 իշխանացն, ձայն բարձեալ ողբալով ասէր. «Ինձ ^{խորհմ.}
 քաւ լիցի մատնել գայլոց զիմ մոլորեալ ոչխար եւ
 ոչ պատել զբեկեալն կամ զՏիւանդացեալն, այլ
 գահալէժ առնել: Զի թէ էր հաւատացեալ թա-
 գաւորի առաջի, փութայի եւ ոչ յապաղէի, յու-
 սալով զկանգնուամն գլորելոյն: Եւ ի հեթանոսաց
 'առաջի' ոչ առնում յանձն. քանզի դրոշմեալ է
 աւազանաւն, թէպէտեւ անառակ է. պոռնիկ է, այլ
 քրիստոնեայ է. գիճացեալ է մարմնով, այլ ոչ ան-
 հաւատ հոգւով. զեղիս է վարուք, այլ ոչ կրակա-
 պաշտ. տկար է ի կանայս, այլ ոչ ծառայէ տարերց.
 'միով ակտանայ ցաւով, այլ ոչ 'է' վարակեալ ^{զարգում.}
 ամենայն ակտիւք իբրեւ զամբարիշտ: Եւ զիւրոգ
 զսակաւամեղն՝ ամենայնիւ ամբարշտելոցն մատնել
 ի սատակումն. քաւ ձեզ, որգիք, մի խորհիք ըզ-
 խորհուրդդ զայդ, եւ զբնիկ տեարսդ, որպէս եւ
 ոմանք զձեր նախնեացն, կորուսանել մի ջանայք:
 Եւ զիւրոգ լինիցի այդ՝ փոխանակել զիմ ակտա-
 ցեալ ոչխար ընդ առողջ գաղանի, որոյ առողջու-
 թիւնն է մեզ պատուհաս:»

Իսկ նախարարացն զմտաւ ածեալ՝ իբր թէ խաբ-
 կանօք իցէ գործն յապաղել զնոսա, զի զթագաւորն
 պատրաստեցուցէ Վահակ², ասնն ամենեքին. «Ղա-
 սընզի ոչ համակամեցար մեզ չթագաւորել նմա,
 արդ եւ մեք կամեսցուք եւ քեզ չքահանայանալ
 մեզ:» Եւ միաբանեալ ամենեքին՝ անցին առ ար-
 քայն Պարսից Վռամ հանդերձ Սուրմակաւ ոմամբ
 Արծկէացի փառամոլ երիցու՝ չարախօսել զարքայէն

իւրեանց զԱրտաշրէ եւ մեծէն Սահակայ՝ զՅունովք
 թողմայ. զլեալ խորհրդովն: Սկսան ազգի ազգի լեզուագա-
 րութեամբ շարախօսել զսրբոյն Սահակայ, որպէս
 թէ ոչ կամի զթագաւորելն Պարսից եւ հարկել
 Հայոց եւ զօրավարել. այլ զթագաւորելն Յունաց
 ցանկայ գտանել. նաեւ հաւատարմութիւն իւրեանց
 առեալ զթուղթն սրբոյն Սահակայ՝ առ կայսրն եւ
 առ հայրապետն, եւ զերթալն Մեսրոպայ եւ Վար-
 դանայ ի Յոյնս առաջի արկանէին, եւ զգալն Անա-
 տողեայ եւ զչինել քաղաքին ի Կարին գաւառ:

Չաբու . Վաղվազակի գեոպան արարեալ զթագաւորէն
 Արտաշիսէ՝ առ ինքն ճեպով գալ հրամայէր՝ Վռամ՝,
 գալ նմա գրէր եւ մեծ քահանայապետին Սահակայ:

Եւ եկեալ նոցա ի Գուռն՝ հարցանէր նախ՝
 առանձին արքայն Պարսից զթագաւորն Հայոց, եթէ
 «զի՞նչ են իբրդ, յաղագս որոյ ամբաստանեն զքէն
 նախարարքդ Հայոց:» Եւ նորա պատասխանի տուեալ
 ասէր, եթէ՝ «ամենեւին ոչ գիտեմ, զինչ խօսին. եւ
 շարախօսեն դոքա զինէն, որպէս սովոր են ի բնէ
 թշնամանել զտեսրս իւրեանց, քանզի միշտ իշխա-
 նափօխք լեալ են եւ տիրատեսացք:»

Եւ Վռամ հրաման տայր միայն ընդ միայն կո-
 շել առ ինքն զՍահակ եւ կամէր լսել ի նմանէ
 զամենայն. իսկ նորա պատասխանի արարեալ ասէր,
 եթէ «ոչ գիտեմ զինչ խօսին. նոքին իսկ նախա-
 րարքն՝ ասասցեն եւ դուք լուարուք. զիս ինչ մի՛
 հարցանէք. զի ոչինչ լսելոց էք յինէն յաղագս
 շարախօսութեանդ այդորիկ շար ինչ կամ բարի:»

Ապա կոչէր Վռամ զՍուրէն Պահլաւն զիւր
 հաղարապետն, որ ազգակից եւ տոհմակից էր Սա-
 հակայ Յ, եւ պատուէր տայր նմա՝ յօժարեցուցա-

նել զՍահակ՝ զի միարանեալ ընդ այլ նախարարսն
Հայոց վկայեսցէ չարախօսութեան նոցա:

Եւ նորա 'Սուրենայ' անկեալ ի բանս Տրապու- ^{Խոսէ:}
րանաց ասելով "Զի արիւն իմ ես եւ Հարազատու-
թիւն, զբարին քո խոկալ ասեմ. եթէ միայն այժմ
միարանեսցիս ընդ նախարարացդ, մեծարեալ լինի-
ցիս յարքայէն Պարսից. եւ զթոռն քո Վարդան
'Մամիկոնեան' կարգեսցէ 'Վռամ' ի վերայ Հայոց
չուգահաւասար թագաւորին եւ համապատիւ⁶:"

Եւ Սահակ՝ ոչ առնոյր յանձն՝ ասելով.
"Զի արդ վասն սնափառութեան եւ իշխանատիրու-
թեան չարարանիցեմ զընկերէ: Կամ ընդէր ձեր
այդպիսի յօժարութիւն ընկենուլ զԱրտաշիր. զի
ես նորա ապստամբութեան ինչ խորհուրդ ոչ
գիտեմ. ապա եթէ վասն անառակ ինչ վարուց,
զոր նոքա ամբաստանենն, պատուոյ արժանի է ի
ձէնջ ըստ ձերում անմաքրասէր օրինացդ, թէպէտ
ըստ մերումն դատապարտի: Սակայն՝ յինէն ոչինչ
էք լսելոց ամենեւին:"

Եւ լուեալ զայս պատասխանի Սուրենայ ի մեծ ^{Չարտ:}
հայրապետէն եւ պատմեալ թագաւորին, ի ցատումն
զայրացման գրգռեալ թագաւորն՝ հրաման տոյայնու-
հետեւ ի բազմամբօխ Ետենին հարցանել զնախա-
րարսն Հայոց եւ զԱրտաշէս:

Եւ կուտեալ իշխանացն Հայոց բազում աղտե-
ղարանութիւնս եւ աղգի աղգի խօսս անարժանու-
թեան ի վերայ թագաւորին իւրեանց. քանզի ոչ
եթէ ի նմա եղևալ զիրսն խօսէին, այլ եւս յաւե-
լուածովք ըստ օրինի թշնամութեան կուտէին ի
վերայ նորա բազում վեաս: Եւ ոչ գնելով ունկն ^{Խոսէ:}
Արտաշրի՝ յօժարութեամբ լէք չարախօսացն՝ Վռամ՝

առաւել եւս բանիցն Սուրմակայ: Քանզի զաթոռ
 եպիսկոպոսապետութեանն էր նմա նախարարացն
 խոստացեալ, վասն որոյ ինքնասիրութեամբ պատ-
 րաստեաց 'Սուրմակ' զլէզուն իւր սուսեր սատա-
 կիչ: ²Եւ յուրաստ եղեալ Արտաշեսի թէ "չէ այդ-
 պէս", ոչ հաւատացին ըսողքն, եղեալ զկամս իւ-
 րեանց բառնալ ի միջոյ զթագաւորութիւնն յԱր-
 շակունեաց ազգէն, մանաւանդ զի լուաւ թագաւորն
 'Ղուամ' ի դատախազացն Արտաշեսի թէ "բնաւ զի
 իսկ եւս պիտոյ է թագաւոր, այլ իշխան պարսիկ
 ըստ ժամանակի եկեալ վերակացու լիցի մեզ եւ
 զիւրաքանչիւր ուրուք ի մէնջ ծանուցեալ զհպա-
 տակութիւն եւ զանհպատակութիւն՝ ցուցցէ ձեզ":

Լուեալ զայս Ղուամայ հանդերձ աւագանուով
 Գրանն՝ յոյժ ուրախանայր եւ հրաման տայր վաղ-
 վաղակի ի բաց առնուլ զթագաւորութիւնն յԱր-
 տաշեսէ՝ եւ անդէն արգելուլ զնա եւ զամենայն
 ինչս ազգի նորա ունել յարքունիս. նոյնպէս եւ
 զմեծն Սահակ 'արգելուլ' եւ զտունն կաթուղիկո-
 սական ունել յարքունիս. ²փոխանակզի ոչ միա-
 բանեցաւ տալ վկայութիւն ընդ նախարարսն. ³եւ
 տալ նորա փոխանակ յաթոռ եպիսկոպոսապետու-
 թեանն Հայոց զՍուրմակն զայն: Եւ մեծապարգև
 զնախարարսն արձակեալ պարսիկ մարզպանաւ,²
 որում անուն էր Ղևհմիհրշապուհ*, 'որ' ³եկաց
 մարզպան ամս երեքտասան:

Յայնմհետէ բարձաւ թագաւորութիւնն յազ-
 գէն Արշակունեաց ի վեցերորդ ամի Արտաշեսի եւ
 անկաւ աշխարհս Հայոց ընդ լծով ծառայութեան
 անօրէն իշխանութեան Պարսից ⁸: (432 թւ.)

* Ըստ Թովմայի Միւնն:

ԳԼՈՒԽ Բ.

Մ կ ի զ Դ Ա հ ի ա լ ա ծ ա ն ա ց :

«Որոց ոգիքն թուլացեալ են յերկնաւոր
աստղերն թե՛նէն յոյժ ընդ ահիւ անկեալ է
ընս թիւն մարտնոյ, յամենայն հոգնոյ շար-
ժի, յամենայն բունէ խոսի, եւ յամենայն
իրոց զոգոյ: Երազագեւտ այնպիսին ի կեանս
իւրում, եւ յանդիւտ կորուսան յուզարկի ի
մահուան իւրում: ԵՂ, ԻՇԷ՛:

Ի բառնալ ազգին Արշակունեաց, տիրեցին ԵՂ, ԻՇԷ՛:
աշխարհին Հայոց ազգն Սասանայ Պարսկի, որ վա-
րէր զիւր իշխանութիւն օրինօք մոգուցն¹ եւ բա-
զում անգամ մարտնչէր ընդ այնոսիկ, որք ոչ ընդ
նովին օրինօք մտանէին՝ սկիզբն արարեալ յամացն
Արշակայ արքայի² մինչեւ յամն վեցերորդ Արտա-
շեսի արքայի: Իբրեւ զնա եւս մերժեաց ի թա-
գաւորութենէն, ի նախարարսն Հայոց անկանէր
թագաւորութիւնն. զի թէպէտ եւ գանձն յարքու-
նիս Պարսկաց երթայր, սակայն այրուծին³ Հայոց
բովանդակ ի ձեռն նախարարաց առաջնորդէր ի
պատերազմի: Ղանն որոյ եւ աստուածապաշտու-
թիւնն բարձրազուխ երեւելի լինէր յաշխարհին
Հայոց մինչեւ յամն երկրորդ Յազկերտի, որ թըշ-
նամի եւ հակառակորդ երեւեցուցանէր իւր զհաւա-
տացեալքս. յարձակեցաւ ի վերայ աշխարհին Յու-
նաց, եհար մինչ ի Մծբին եւ զբազում գաւառս
Հոռոմոց⁴ աւերեաց ասպատակաւ եւ զամենայն ե-
կեղեցիս հրձիգ արար: Թէ որոս կայսր՝ քանզի խա-
ղաղասէր էր՝ այր մի Անատոլ անուն, որ էր սպա-
րապետ արեւելից, առաքեաց առ նա բազում գան-
ձիւք եւ զամենայն, զոր ինչ ասաց ի ժամանակին

կատարեաց ըստ կամաց նորա եւ դարձաւ անդրէն յիւր քաղաքն Տիղբոն⁵: Իբրև ետես անօրէն իշխանն, եթէ յաջողեցաւ չարութիւնն նորա, դրդուեցոյց զբազումս ի սուրբ ուխտէն քրիստոնէից, էր զոր բանիւք սպառնալեօք, էր զոր կապանօք եւ տանջանօք:

Չագար .

Եւ էր Յազկերտի հազարապետ մի Միհրներսէհ անուն, այր չարահայր եւ դժնամիտ. որոյ արկեալ ի միտս ի շատ ամաց զխորհուրդս անօրէնութեան ի կործանումն եւ ի կորուստ թուլասիրտ ոգւոց. որում գտեալ օժընդակ չար եւ սաղրիչ անօրէն մտածութեանն իւրում այր մի ի տոհմէն Միւնեաց, որոյ անունն էր Ղարազվաղան, որ էր փեսայացեալ իշխանին Միւնեաց Ղասակայ. որ եւ ըստ համբաւոյ ոմանց ատելութեամբ մեծաւ ասէին ըզկեալն ընդ միմեանս՝ զՂարազվաղանայ եւ զգստեր իշխանին Միւնեաց. յաղագս որոյ ծանր քինու հայեր հայր աղջկանն ընդ փեսային իւրում, մինչեւ հալածեալ հանէր զնա յաշխարհէս Հայոց:

Եւ չարխնացին Ղարազվաղանայ գիտացեալ զանհնարին ուրախութիւնն Ղասակայ եւ զի ոչ կարէր հանդուրժել սաստիկ բռնութեան աներոյն, փախուցեալ յերկիրն Պարսից՝ առ Միհրներսէհ անկանէր եւ ճեղքեալ ինքնակամ յօժարութեամբ ի սուրբ եւ յարգար քարոզութենէն կենաց, զոր առաքեալն Հայոց Գրիգորիոս վարդապետեալ, եղև զեղադորձ կորստեան ոգւոց անօրինաւն Միհրներսէհիւ ամենայն տկարամիտ անձանց: Ուսուցանէր Միհրներսէհ զՂարազվաղան ասելով այսպէս՝ «Հայեաց մտաց աչօք եւ տես թագաւորութիւն մի այսպիսի, որ ահաւոր է եւ ի վեր քան զամենայն թա-

Թաւորութիւնս. ընդ նմին եւ զօրինացս յայտնապէս
ըստ արժանի մեծ Թագաւորութեանս զընտրողու-
թիւն, զստոյգն եւ զվայելուչն. քանզի ո՞վ որ ոչ
տեսանէ յամենայն տիեզերս զարեգականն զփա-
ռաւորութիւն, որոյ ճառագայթիւք լուսաւորին ա-
մենայն եղևալք, որով կերակրին եւ վայելեն ամե-
նայն բանաւորք. որով բոյսք եւ սերմունք ատորա-
ցեալք եւ հասեալք ի կատարելութիւն մատուցա-
նեն զկեալն բարի եւ զուրախանալն:»

Զորոյ անմիտ վարդապետութիւն լուեալ Վա-
րազվազան՝ չկարաց առնել անդրէն պատասխանի. եւ
ի նախանձ ընկղմեալ ընդ աներոյն՝ խորհէր ի միտս
իւր թէ «իմաստս այս իմ եւ ջանս եւ արարուած
երկուց իրաց առիթ է ինձ բարւոյ. կամ հաւանի
աշխարհն Հայոց եւ ուրանայ, մեծաց պարգեւաց եւ
պատուոյ արժանի լինիմ՝ յԱրեաց, որպէս հաւատա-
րիմ նախագիւտ եւ օգտացոյց այսպիսի կարեւոր եւ
մեծ իրաց. եւ կամ չհաւանին յանձն առնուլ եւ
ընդդիմանան, չկարացեալ կալ առաջի այսպիսի մե-
ծի ուժոյ, կորնչին ամենեւիմք. կորնչի թերեւս եւ
իմ թշնամին յիրիս յայսմիկ:»

Եւ լուեալ զայս ամենայն բանս Միհրներսէհի՝
մտեալ խնդալից առ Թագաւորն՝ սկսաւ խօսել ընդ
նմա առանձինն եւ ասէ. «Աչ միայն ի վայելութե-
նէ շահից՝ եթէ որպէս ի դէպ է տերանց օգտել ի
ծառայից՝ զայն եւ եթէ հոգալ պարտ է տերանց, այլ
եւ յաղագս գիւտի ոգւոց արժան է զմտաւ ածել:
Արդ քանի՞ աշխարհ են, որում դուք իշխէք աս-
տուածաբար. նախ առաջին Հայոց մեծ աշխարհն
եւ առ նմին Վրաց եւ Աղուանիցն. միայն օգտիցն
եւ եթէ հայիք, զոր ընդունիք յաշխարհացն. եւ որ

մեծն է եւ կարեւոր յաղագս այնչափ կորուսեալ
գիւտի ոգւոց, զայն բնաւ եւ զմտաւ իսկ չածէք:
Դուք ինքնին գիտէք եւ ամենայն Արիք զաշխարհն
Հայոց, թէ որպէս մեծ է եւ պիտանի: Աւ մտ եւ
սահմանակից է կայսեր իշխանութեանն եւ զօրէնս
եւ պաշտօն զնոյն ունի: Աւ եթէ մերոց օրինաց ըն-
տանեցուցանէք զնոսա, այնուհետեւ զձեզ սիրեն
եւ զԱրեաց աշխարհն: Աւ յորժամ Հայք սրտիւ
մեր լինին, Արք եւ Աղուանք այնուհետեւ մեր իսկ
են: Աւ իմ թէպէտ եւ էր յառաջագոյն հոգա-
ցեալ զայսպիսի մեծ իրս, 'այլ' առաւել եւս հաստա-
տեալ յառնէն, որ ի Աիւնեաց տոհմէն. 'զի' գիտաց
հեռանալի մոլար օրինացն եւ ընտրել զճշմարիտ եւ
զհաստատուն օրէնս մեր, զոր կամաւ եւ ակորժելով
յանձն էառ. ի նմանէ առաւելագոյն ծանեայ զօգուտ
հոգեւոր եւ մարմնաւոր, որ յիրացս յայսցանէ լի-
նելոց է ձերում թագաւորութեանդ. այլ եւ որ
սերտ սիրով ետ զանձն իւր այրն, արժան է զիպիլ
երկեւրի փառաց քան զամենայն ընկերակիցս իւր
եւ տոհմակիցս, որպէսզի տեսեալ տոհմին նորա եւ
ամենայն Հայոց աւագանոյն զմեծամեծ բարիս եւ
զըքեղութիւն որ ի ձէնջ ի վերայ նորա, ի նախանձ
գրգռեալ եւ նորա յօժարութեամբ յանձն առնուն
զձեր հրաման: Ապա թէ ոչ լինիցի այս այսպէս,
կասկածիմ յառաջիկայսն՝ մի գուցէ որում օրինացն
են հաստատուն՝ նոցին եւ ծառայութիւն առնել
ցանկան: „

Իբրեւ զայս ամենայն լսէր Յաղկերտ ի հազա-
րապետէն՝ հաճեալ ընդ իմաստն եւ գովեալ յայտ-
նէր մոգուցն եւ աւագանոցն: Ասեն մոգքն. “Արքայ
քաջ, Աստուածքն ետուն քեզ զտէրութիւն եւ

զլաղթութիւն. և ոչինչ կարօտ են նորա մարմնաւոր մեծութեան. բայց եթէ ի մի օրէնս դարձուցանես զամենայն ազգս և ազինս, որ են ի տէրութեան քում. յայնժամ և աշխարհն Յունաց հնազանդեալ մտցէ ընդ օրինօք քովք: Արդ՝ զօր գումարեա և գունդ կազմեա, խաղա, գնա դու յաշխարհն քուչանաց⁶ և զամենայն ազգս ժողովեա և անցնուտ Պահ-դուուն⁷ ի ներքս և դու անդէն արաքեզ բնակութիւն: Յորժամ արգելուս և փակես զամենեսեան ի հեռաւոր օտարութեան, կատարին խորհուրդք կամաց քոց. տիրես դու և երկրին քուչանաց. և Յոյնք իսկ ոչ ելանեն ընդ քո իշխանութիւնդ: Բայց միայն զազանդ քրիստոնէից բարձ ի միջոյ:»

Հաճոյ թուեցաւ խորհուրդն թագաւորին և մեծամեծացն. հրովարտակս առաքէր յամենայն տեղիս տէրութեան իւրոյ. և է այս.

«Առանց զձեզ ինչ աշխատ առնելոյ խաղացար գնացար յերկիրն Յունաց և առանց պատերազմի նուաճեցար զամենայն երկիրն մեզ ի ծառայութիւն. դուք անսպառ լերուք յուրախութեան: Եւք ի մօտ եգար դարձուցանել ի մեզ զտէրութիւնն քուչանաց. դուք իբրեւ զհրովարտակս զայս տեսանէք՝ վաղվազակի այրեւձի գումարեցէք, առաջի քան զիս յանդիման լերուք ինձ յԱպար աշխարհին⁸:»

Ըստ այսմ՝ հրովարտակ եհաս յաշխարհն Հայոց, ի Արաց⁹ և յԱղուանից¹⁰ և բազում այլ տեղեաց հեռաւորաց: Գունդ կազմէր ի Հայոց մեծաց ի Արաց և յԱղուանից և ի կողմանց կողմանց, որք էին ամենեքեան հաւատացեալք: Աչ գիտացեալ զերկզիմի միտս թագաւորին՝ գնացին յուրաքանչիւր աշ-

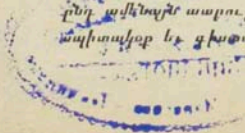
խարհաց լրջմտութեամբ ևւ տիրասէր խորհրդովք-
բարձին ընդ իւրեանս սուրբ կտակարանս բազում
պաշտօնէիւք ևւ բազմագոյն քահանայիւք, հրաման
տուեալ աշխարհի, ոչ իբրև յակնկալութիւն կե-
նաց, այլ իբրև ի վճարումն վախճանի. զի թէպէտ
ևւ խորհուրդ թագաւորին չէր յայտնեալ նոցա,
սակայն կարծիք ի մտի էին ամենեցուն. մանաւանդ
իբրև բեկեալ տեսին զզօրութիւն Յունաց:

Յիշէին զպատուիրեալսն ի Պողոսէ, եթէ «ծա-
ռայք հնազանդ լերուք տերանց ձերոց մարմնաւո-
րաց, ևւ յանձն եղեալք սուրբ Հոգւոյն յանդիման
լինէին՝ փութով կատարեալ զհրամանն ըստ կա-
մաց նորա:

Յոյժ ուրախ լինէր թագաւորն իբրև ետես
զամենայն կազմութիւն ևւ զբազմութիւն գնդին
բարբարոսաց,¹¹ որք սրտի մտօք եկեալ էին ի վաս-
տակ արքունի:

Խաղաց ի վերայ Հոնաց աշխարհին ևւ զեր-
կեամ մի կռուեալ, ոչինչ կարաց ազգել նոցա-
արձակեաց զմարձիկսն յիւրաքանչիւր տեղիս ևւ
զայլսն փոխանակ նոցա առ իւր կոչէ նովին պատ-
րաստութեամբ: Այսպէս ամ յամէ սովորութիւն
կարգեաց ևւ իւր անդէն քաղաք բնակութեան շի-
նեաց սկսեալ ի չորրորդ ամէ տէրութեան իւրոյ մին-
չևւ յամն մետասաներորդ:

Եւ իբրև ետես՝ եթէ հաստատուն կացին Հո-
ռոմք յուխտին իւրեանց ևւ դադարեցին Խայն-
դուրք¹² ելանել ընդ պահակն Ճորայ¹³ ևւ ի նեղ
ևւս արկ զթագաւորն Հոնաց — աւետիս առաքեաց
ընդ ամենայն ասարուշանս աշխարհին իւրոյ — ցլուք
ապիտակօք ևւ ցխութիւն նոխազօք առատացոյց զլոհս

կրակին. պսակօք եւ պատուովք մեծարեաց զբա-
ղումս ի մոգաց եւ մոգպետաց: Եւտ եւս հրաման՝
յափշտակել զքրիստոնէից ինչս եւ զտացուածս,
որք էին ի մէջ Պարսկաց աշխարհին:

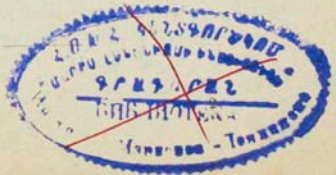
Եւ այսպէս հպարտացաւ, ի միտս իւր մեծ ոմն
զինքն կարծէր եւ յոյժ էր ցասուցեալ ընդ անուռն
Քրիստոսի, յորժամ լսէր՝ թէ տանջեցաւ, խաչե-
ցաւ, մեռաւ եւ թաղեցաւ: Մի ոմն ի մանկագոյն
նախարարացն Հայոց ընդդէմ բանս եզ եւ ասէր,
“Արքայ քաջ, դու ուստի գիտես այսպիսի բանս
խօսել զՏեառնէ. . . թագաւորն ասէ՝ “Իմ իսկ առաջի
ընթերցան զգիրսն մոլորութեան ձերոյ:” Եւտ պա-
տասխանի պատանեակն՝ “ընդէր ցայդ վայր, արքայ,
միայն ետուր ընթեռնուլ. յառաջ եւս մատո՞ղկար-
դացումն եւ լսես անդ զյարութիւնն, զյայտնու-
թիւնն առ բաղումս, զվերացումն յերկինս, զնստելն
ընդ աջմէ Հօր, զխոստումն երկրորդ գալտեան,
զհամառօտ հատուցմունն արդար գատաստանին:”
Թագաւորն վեր ի վայր ծիծաղեցաւ, ասէ, ամենայն
այդ խարէութիւն է:” Եւտ պատասխանի զինուորն
Քրիստոսի՝ “Եթէ հաւատարիմ են քեզ մարմնաւոր
չարչարանքն նորա, հաւատարմագոյն եւս լիցի քեզ
երկրորդ ահաւոր գալուստն նորա:” Յայնժամ զո-
լոր բարկութիւնն եհեղ յայրն երանելի, որում
անուռն էր Պարսկին. զերկեամ մի տուաւ ի չարչա-
րանս՝ հանեալ ի բաց զտէրութիւնն ի նմանէ¹⁴. եւ
ընկալաւ զվճիռ մահու:

18

next

82781

62829

Գ Լ Ո Ւ Ն Գ .

Ա ն ա ջ ա ր կ ո ո թ ի ո ն :

« Այլ էթէ ընդ մարդոց է ուրտ հուսո-
սոց մերոց, էթէ պատրիարք էրբէ. զտղայո՛-
ղու ընդ Ասորիոց : » Ե՛ր, Է՛՛՛ :

Երկր.

Վրիստոնեայքն որ ի զօրուն էին, բարձր բար-
բառով եւ երգօք հոգեւորօք յայտ յանդիման
մեծի բանակին զպաշտօնն ցուցանէին: Անօրէն իշ-
խանն՝ Յազկերտ՝ իրրեւ գիտաց, եթէ յայտնեցաւ
ճածուկ խորամանկութիւն խորհրդոցն, սկսաւ յա-
ռաջ կոչել զկրտսերս յաւագաց եւ զանարգս ի պա-
տուականաց եւ զտգէտս ի գիտնոց եւ զանարիս ի
քաջ արանց. մինչեւ զՏայր եւ զորդի քակէր ի մի-
մեանց: Պատրէր զոմանս ոսկւով եւ արծաթով.
զբազումս առատ պարգեւօք. զոմանս պատուովք
եւ իշխանութեամբք մեծամեծօք. եւ կեղծաւորու-
թեամբ խոնարհեցուցանէր զինքն առ ամենեսեան ի
պատճառս սիրոյ, զի խորամանկութեամբ որսալ
մարթացէ ըստ առաջին խորհրդեան խրատ-
առուացն:

Զայս առնէր ի չորրորդ ամէն մինչեւ ի մետա-
սան ամն իւրոյ տէրութեանն: Իրրեւ ետես, եթէ
ոչինչ յարգեցաւ ճածուկ հնարագիտութիւնն,
յայտնեաց ակամոյ զճածուկ խորհուրդսն եւ ասէ.
« Ամենայն ակզ եւ լեզուք, որ ընդ իմով իշխանու-
թեամբ, դադարեսցին յիւրաքանչիւր մոլոր օրինացն
եւ միայնոյ եկեսցեն յերկրպագութիւն արեգական,
սպաս ունելով կրակի եւ զմոգութեան օրէնս կա-
տարելով : »

Ի սկզբան Երկոտասան ամի թագաւորութեան
Խւրոյ անհամար բազմութեամբ յարձակեալ հասա-
նէր յերկիրն Քուշանաց. առնոյր զբազում բերդս
ևւ զքաղաքս. կուտէր զգերին ևւ զաւար: Այնու-
հետև հաստատէր ի կարծիս մոլորութեան ասե-
լով՝ «Զի՞նչ հատուցուք աստուածոցն փոխանակ
մեծի յաղթութեանս:» Մոգքն ևւ քաղեայքն
ասեն. «Աստուածքն ևտուն քեզ տէրութիւն ևւ
զյաղթութիւն ի վերայ թշնամեաց քոց. ոչինչ կա-
րօտ են ինդրել ի քէն, այլ զի բարձցես զամենայն
ուսմունս մոլորութեան մարդկան ևւ ի մի դարձուս-
ցես օրէնս զբաղաշտական պատուիրանին:» Խոր-
հուրդ ի մէջ առեալ՝ յաղթէր խրատն: Ի ներքոյ
Պահ-դրանն արգելոյր զբազմութիւն այրուծիոցն
Հայոց, Արաց ևւ Աղուանից: Հրաման սաստիւ ի վե-
րայ դռնապանացն առնէին, թէ՛ որ յարևելս առ
մեզ գայցեն՝ թողցն. իսկ յարևելից յարևմուտս
անանց լիցի ճանապարհն:»

Յայնմ ժամանակի մեծաւ շարչարանօք ևւ
տանչանօք ստիպէր ուրանալ զճշմարիտն Աստուած:
Զօրականքն առհասարակ միաբան աղաղակէին ևւ
ասէին՝ «Ակայ են երկինք ևւ երկիր. ոչ երբէք
հեղգացեալ ևմք յարբունի վաստակս. ի զուր անո-
ղորմ են հարուածքս ի վերայ մեր:» Թագաւորն
երգմամբ հաստատէր ևւ ասէր. «Աչ թողացուցից
ձեզ, մինչև կատարեսջիք զկամս իմ:» Յետ երկո-
տասան աւուր հրաման տայր ընթրիս կազմել առա-
տութեամբ. ևւ կոչէր զբազումս ի զինուորական
բրիտաննից. ևւ սիրով խոնարհութեամբ խօսէր
ընդ նոսա, զի թերևս հաւանեցին ուտել զմիս
զոհեալ. իբրև ոչ կալան անձին ամենեքեանքն,

ուինչ կարի ստիպեաց, այլ հրամայեաց նոցա մատուցանել զսովորական կերակուրն: Եւ անտի ի դուրս ելեալ ի սրահն արքունի, արգելին զմանս ի նոցանէ ձեռս յետս կապելով եւ զգուշութեամբ պահելով՝ էր որ զերկուս աւուրս եւ էր որ զերիս:

Գունդս գունդս գումարէին ի նոցանէ յերկիրն հեռաւոր ի մարտ պատերազմի թշնամեացն արքայի. եւ զամենեցուն զկարգեալ թոշակսն նուազեցուցանէին. եւ քաղցիւ եւ ծարաւով տառապեցուցանէին զնոսա. եւ ձմերոցի տեղիս՝ զգծնեայ վայրսն հրամայէին նոցա: Արչափ չարութիւն զանարգութիւն բաղմացուցանէր, նոքա՝ քրիստոնեայք՝ եւս քան զեւս զօրանային ի սէրն Քրիստոսի. սակայն արտաքին տեսիլն կարի ողորմելի էր յօտարութեան. այնպիսի պատուական զինուորութիւն հասեալ էր ի չարաշուք անարգութիւն. եւ հայրենի ազատութիւնն՝ չարաչար կայր ի ծառայութեան մարդաստոյ ընտելորին:

Եւ արքեր՝ Յազկերտ՝ յերկիրն Հայոց զԳենչապուհ աշխարհագիր առնել ամենայն երկրին Հայոց՝ ի թողութիւն հարկաց եւ ի թեթեւութիւն պրկածից: Եւ աջին զազատութիւն եկեղեցւոյն արկանէր՝ Գենչապուհ՝ ընդ ծառայութեամբ: Երկրորդ՝ միայնակեաց քրիստոնեայք, որ բնակեալ էին ի վանորայս, ընդ նովին աշխարհագրաւ արկանէր: Երրորդ զհարկ աշխարհին առաւել ծանրացոյց: Չորրորդ՝ բանսարկութեամբ զնախարարեանն արկ ընդ միմեանս: Չայս ամենայն առնէր թերեւս զմիաբանութիւնն քակեսցէ եւ զչինականսն վատնեսցէ, զուխտն եկեղեցւոյն ցրուեսցէ, եւ առ յոյժ աղքատու-

Թեանն ահամայ դիմեսցեն յօրէնս մոգուց: Հինգերորդ՝ որ հազարապետն՝ էր աշխարհին, գրուգուեաց Գենշապուհ եւ յարոյց զամբաստանութիւն ի վերայ նորա. եւ հանեալ ի գործոյն փոխանակ նորա Պարսիկ ած յաշխարհն եւ միւս եւս մոգպետ դատաւոր աշխարհին:

Ամենայն գործքս դժնեայ էին. զի ո՞վ կարէ պատմել վասն ծանրութեան մտից եւ սակից, բաժից եւ հասից, լերանց եւ գաշտաց եւ մայրեաց:³ Ինքեանք եւս մեծապէս զարմանային թէ ուստի այս ամենայն գանձ ելանէ. զի արդ շէն կայցէ աշխարհն: Իբրեւ տեսին՝ Պարսք՝, թէ այսու ամենայնիւ չկարացաք՝ ձանձրացուցանել, յայտնապէս հրաման ետուն մոգաց եւ մոգպետաց նամակ մի գրել եւ է այս.

«Չմտաւ ածեալ՝ թէ որ միանգամ ընդ իշխանութեամբ մերոյ թագաւորութեան են, որպէս օգտիւք եւ այլ հպատակութեամբ վայելեմք ի նոցանէ, եւս առաւել պարտիմք ընդ փրկութիւն ամենեցունցն հոգւոց հոգալ. եւ եթէ յանկարծ ծուլացեալ գտանիմք յայսպիսի մեծ հոգողութենէ, տեղեկացաք յօրինաց մերոց, թէ ծանր պատուհաս կրելոց եմք յաստուածոցն: Արդ՝ եթէ մեք պատուհասիմք վասն չբողոքելոյ ումեք ի ձէնջ, ձեզ առաւել եւս արժանի է երկնչել, թէ հեղգայք ինչ յիւրաքանչիւր հոգւոյ օգտէ, զի ի մէնջ պատուհասիք եւ յաստուածոց: Ասան որոյ զօրէնս մեր զստոյգ եւ զարդար գրեցաք եւ տուար բերել առ ձեզ. կամիմք՝ եթէ որպէս դուք օգտակար աշխարհի էք եւ մեր սիրելի, զմեր արգեօք զարդար եւ զկշիռ օրէնս ուսանէիք եւ ունէիք. եւ չպաշտէիք զայնպիսի օրէնս, որ ամենեցուն մեզ յայտնի են, թէ

սուտ են եւ անօգուտ, եւ զկարծեցեալ զձեր օրէնսդ առ մեզ գրել հրամայեցաք ձեզ:», 'Աւասիկ օրէնքն մոգուց'.

Եղի. 4.

«Որմիզդ արար զերկին եւ զերկիր, Արհմն ընդգէմ չար գործեաց, ամենայն բարիք, որ յերկնից եւ այսր լինին, Որմիզդի են. եւ ամենայն վնասք՝ որ անտի եւ այսր գործին, զայն Արհմն արար. յաջողութիւնք եւ տէրութիւնք եւ փառք եւ պատիւք, եւ առողջութիւնք մարմնոց, եւ գեղեցկութիւնք դիմաց, եւ ճարտարութիւնք բանից, եւ երկայնակեցութիւնք ամաց այդ ի բարոյն առնուն զգոյացութիւն. եւ ամենայն որ ոչ այդպէս է ի նա չարին արարած խառնեալ է: Մարդիկ մոլորեալ են, որ ասեն՝ թէ զմահ Աստուած արար. եւ չար եւ բարի ի նմանէ լինին. մանաւանդ որպէս քրիստոնեայք ասեն թէ Աստուած նախանձոտ է, վասն թողոյ միոյ զմահ արար. ասեն՝ Աստուած, որ զերկինս եւ զերկիր արար, ի կնոջէ ծնաւ: Եթէ աշխարհն Հոռոմոց տգիտաբար մոլորեալ են եւ զրկեալ ի կատարեալ դենէս մերմէ, յանձանց պարմայնն զվնասն. դուք ընդէր զհետ նոցա մոլորութեանն ցնորիք. զոր օրէնս տէրս ձեր ունի, զնոյն եւ դուք կալարութք. զի առաջի Աստուծոյ վասն ձեր համարս ունիմք տալ:»

«Մի՛ հաւատայք առաջնորդացն ձերոց. զոր բանիւ ուսուցանեն, գործովք ոչ կարեն յանձն առնուլ. յարգեն զանարգս քան զպատուականս. գովեն զմահ եւ պարսաւեն զկեանս. որ չարագոյն եւս է՝ զԱստուած ի խաչ ելեալ ի մարդկանէ քարոզեն եւ զնոյն մեռեալ եւ թաղեալ եւ ապա յարուցեալ եւ վերացեալ յերկինս:»

“Արդ երկու իրք կան առաջի՝ կամ արարէք
բան առ բան նամակիդ պատասխանի եւ կամ արիք
ի դուռն եկաք եւ յանդիման լերուք մեծի հրա-
պարակին:”⁵”

Ընդ նմին՝ ‘հրամայեաց Յազկերտ’ ատրուշանս <sup>Որոնք
եպիսկոպոսն</sup>
եւ փուշտիպանս⁶ եւ քուրմն առաքել ի ձեռն մե-
ծամեծաց իւրոց, որք եկեալ յաշխարհս Հայոց,
մատուցին զնամակն մեծամեծ նախարարաց:

ԳԼՈՒԽ Գ.

Պ ա տ ա ս խ յ ա ն ի :

«Այ է կէիցեցի շինուած մարդոյ, ոչ պարզեք թագաւորաց եւ ոչ արուեստ ճարտարութեանց. հիմանք նորա ոչ ներքինք շարժել կարեն՝ եւ ոչ վերինք զբոլակցուցանել, եւ զոր երկինք եւ երկիր ոչ զողացուցանել մի՛ սք ի մարդկանէ խոստատացի յաղթել նմաւ:»
ԵՂԻՇԷ՛:

Չագառ:

Եւ ընկալեալ զպսսպիտի հրովարտակ ամենայն Հայոց աւագանւոյն՝ ժողովեցան այնուհետեւ ըստ Եզեկի հրամանի տանուտերանցն Հայոց յԱրտաշատ ¹ քաղաքն ² սուրբ եպիսկոպոսք ըստ գաւառաց աշխարհին Հայոց եւ պատուական երիցունք եւ վանականք. եւ Զովսէփ, որ թէպէտեւ երէց էր ըստ ձեռնադրութեանն, զկաթուղիկոսութեանն Հայոց զաթուն ունէր ի ժամանակին. ³ եւ խորհեալ ի միասին գրեն պատասխանի յոյժ բիրդ եւ պինդ վասն օրինաց իւրեանց առ թագաւորն՝ օրինակ զայս՝:

Մտնի
կարեւ

Չագառ:

«Ի լուսաւոր եւ ի ճշմարիտ օրէնս մեր գրեալ է, թէ «ծառայք հնազանդ լերուք մարմնաւոր տերանց ձերոց, որպէս ըստուծոյ:» Եւ մեր երկուցեալ նախ՝ ի հրամանէ օրինաց մերոց եւ ապա ի ձեր ի մեծի թագաւորութենէդ, եզեալ ի մտի ոչ ըստ երկիւղի, այլ կամաւ իսկ յամենայնի զձեր կամս կատարել եւ ծառայել ձեզ՝ ոչ միայն կարասուոյ ծախիւք, այլ եւ զարիւն անձանց մերոց եւ որդւոց ի վերայ ձեր գնել:»

«Բայց վասն հոգւոց մերոց զձեզ ինչ ամենեւին այդ հոգս մի աշխատեսցէ եւ վասն պարգևի եւ պատուհասի, որ երկնչիքդ յաստուծոցդ,

ի մեր անձինս եւ յոգիս յԱստուծոյ օգուտն այն կամ պատիժ: քանզի անհնար է, որ ի բնէ ուսեալ եմք եւ հաստատեալ յօրէնս յայս, անսալ այդպիսի հրամանի եւ հաւանել. զոր եւ լոկ բանիւք անգամ լսել ոչ կարեմք, քանզի եւ կամիմք իսկ ոչ:»

“Այլ վասն օրինաց ձերոց, զոր գրեալ էր եւ տուեալ բերել առ մեզ, մէք ձեզ ոչ երբէք լուսեմք, թող թէ եւ գրոց եւս յօժարեցուցանէք զմեզ կարգալ եւ լսել. այլ յառաւել եւս պատուելոյ զթագաւորութիւնդ ձեր՝ բանալ անգամ զգրեալսդ կամ տեսանել ոչ կամեցաք, զի զօրէնս՝ զոր ճանաչեմք, եթէ սուտ են եւ անմիտ, ոչ կարգալ պարտ է եւ ոչ լսել: Ասանզի ընդ կարգալն հարկիմք եւ ծաղր առնել, ուստի օրէնքն եւ օրէնսդիրքն եւ որք պաշտեն զայդպիսի խաբէութիւնս ի միասին թշնամանին:»

“Յաղագս որոյ եւ ոչ զմեր օրէնս գրել եւ տալ բերել առ ձեզ ըստ հրամանիդ ձերոյ պատշաճ համարեցաք. զի եթէ զձեր սուտ եւ զարժանի ծաղու օրէնսդ չհամարեցաք արժանի կարգալոյ, զի մի թշնամանեցուք զձեզ, մէք զիարդ զայսպիսի զաստուածասէր եւ զճշմարիտ օրէնսն գրիցեմք առ ձեր անգիտութիւնդ յայպանու մն եւ ի թշնամանս:»

“Բայց այս եւեթ ձեզ ի հաւատոյս մերոյ յայանի լիցի, զի տարերց ոչ ծառայեմք. արեգական եւ լուսնի, հողմոց եւ կրակի, որպէս դուքդ, պաշտօն ոչ մատուցանեմք. քանզի ծառայեմք մի ու մն միայնոյ ճշմարտին Աստուծոյ, որ արար զերկինս եւ զերկիր եւ զամենայն ինչ որ ի նոսա. եւ նա միայն է անուանելոցդ ի ձէնջ աստուածոցդ Աստուած եւ Արարիչ:»

Եղև. 4.

“Մեք այսպէս գիտեմք զԱստուած եւ ի սոյն
հաւատամք յաներկբայս: Յայսմ հաւատոց զմեզ
ոչ որ կարէ խախտել՝ ոչ մարդիկ, ոչ սուր եւ ոչ
հուր: Ամենայն ինչք եւ ստացուածք մեր ի ձեռս
քոյ եւ մարմինք առաջի քոյ կան. ըստ կամաց քոց
արա՛ զինչ եւ կամիս: Եթէ յետ այսր մեծի վկայ-
ութեան այլ ինչ հարցանես, աւասիկ կամք, զբոլոր
մարմին տուեալ ի ձեռս քոյ վաղվազակի արա՛ զինչ
եւ կամիս. ի քէն տանջանք եւ ի մէնջ յանձնառու-
թիւնք, սուր քոյ եւ պարանոցք մեր. չեմք ինչ մեք
լաւ քան զառաջինսն, որ յայսր վկայութեան վերայ
եղին զինչս եւ զստացուածս եւ զմարմինս իւրեանց.
մեռցուք իբրեւ զմահկանացուս, զի ընկալցի՛ զմեր
մահն իբրեւ զանմահից:”

Մտւ. Գ.
Նոր. Կ. Գ.

Եւ դարձեալ անդրէն դեսպանացն մատուցին
զպատասխանին արքայի:

ԳԼՈՒԽ Ե.

Երթ նախարարաց ի դռնուն:

«Ջուգութիւն է մայր բարեաց. սնդու-
գութիւն ծնող շարեաց:» ԵՂԻՇԷ:

Յագկերտ հրամայեալ կոչել զմոգսն եւ զա- Պագոթ.
մենայն աւագսն դրանն՝ ետ բանալ զնամակն, զոր
առաքեցին շալք եւ կարդալ առաջի ամենեցուն:

Բազումք, որ լսէին, գոյլէին զպատասխանին. Եղիշէ.
առաւել քան զճարտարաբանութիւնն ընդ համար-
ձակութիւն աներկիւղութեանն զարմանային:

Եւ լուեալ զբանս նամակին՝ թագաւորն հար- Պագոթ.
ցանէր ցմոգսն եւ ցամենայն Երեաց աւագանին թէ
«ձեզ զիարդ թուի՝ ի ծառայից այդպիսի աներկիւղ
համարձակութեամբ գրել առ իւրեանց տէրն:»
Դասք մոգուցն եւ ամենայն մեծամեծացն աւագան-
ւոյն դրանն յոտն կացեալ՝ ասացին, թէ «զնոցա
կորուստն գրեալ է առ ձեզ. բայց ձեզ թէ որպէս
պարտ է ծանուցանել նոցա զձեր տէրութիւն եւ
զնոցա ծառայութիւն, զայն դուք իշխեք: Եթէ ոչ
ուստեք ունէին նոքա յայլուստ օգնականութեան
յոյս, զայդպիսի բանդ ի միտս իսկ իւրեանց նկատել
չիշխէին, թող թէ նամակաւ առ ձեր թագաւորու-
թիւնդ առաքել:»

Իսկ մոգպետն մեծ հաղարապետուն ձայն ար- Եղիշէ.
ձակեաց եւ ասէ. «Ոչ ումեք թողացուցից ի մե-
ծամեծ հարուածոցն, մինչեւ ականայ ի բաց կայցեն
յայնպիսի վրիպական օրինաց. եթէ ի կարի մեր-
ձաւորաց իցէ, զնոյն անցս եւ ընդ նոսա ան-
ցուցից:»

Թագաւորն ի ներքս կոչեալ զգպրապետն՝
Պատար. հրամայէր գրել հրովարտակ՝ յերեսին աշխարհսն՝
Եղիշէ. Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից. ՚եւ ոչ եւս ըստ սովորութեանն, այլ իբր առ ատելիս. միայն կոչելոյ հրաման տուեալ յականէ յանուանէ զարս՝ Սիւնեաց Վասակ, Արծրունեաց Ներշապուհ, Ռշտունեաց Արտակ, Խորխոռունեաց Գադէշոյ, Մամիկոնէից Վարդան, Մոկաց Արտակ, Ապահունեաց Մանէճ, Ամատունեաց Վահան, Վահեւունեաց Գիտ, Անձեւացեաց Շմաւոն: Զայս նախարարքս կոչեցին ի Գուռն արքունի:

Պատար. Եւ հասեալ հրովարտակս այս յերեսին յաշխարհն՝ (Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից) իբրեւ լուան զայնպիսի ստիպով կոչումն զամենեցունց՝ անդրէն եւ անդ գիտացին զպատճառս իրացն: Պատգամաւորութիւն այնուհետեւ երեքին աշխարհքն առ միմեանս առնէին եւ ուխտադրութիւնս եւ բազում երգմամբ Աւետարանին հաստատէին: Խորհէին չերթալն որպէս ապստամբութիւն կարծեցուցանել. եւ զերթալն խոռովեալք տարակուսէին. հաշուէին զերթալն լաւագոյն եւ ելից իրացն զԱստուած կոչէին օգնական: Բայց զիւրեանց զմիտս եւ զբանս եւ զխորհուրդս միջնորդութեամբ սրբոյ Աւետարանին անքակ եւ աներկեւան առ միմեանս հաստատէին. եւ
Եղիշէ. այսպէս միաբանեալք ամենեքեան եւ յառաջագոյն ի ձեռն Զովսէփու նովին ուխտիւ հաստատեալ, յոյժ փութային վասն եղբարց եւ որդեաց եւ սիրելի զայեկասնունդ բնակացն, որ չարաչար կային ի մեծի նեղութեանն:² Իբրեւ հասին ի Գուռն արքունի, ի մեծի շքաթու Զատկին յանդիման լիւնէին մեծի թագաւորին: Թէպէտու տեսանէին

զեղբարս իւրեանց ի մեծամեծ վիշտս, ոչինչ տրտում
եւ տխուր զերեսս ցուցանէին հրապարակին:

Օրէնք էին յառաջ ժամանակաւ՝ յորժամ ի
Հայոց պրուծի ի Դուռն երթայր, ի ձեռն պա-
տուաւորի զօրագլխի ուրուք պր ընդ յառաջ
յղէր եւ հարցանէր զողջոյն* եւ զխաղաղութիւն
Հայոց աշխարհին. զհանդէս դնդին ինքնին տեսանէր.
զգալն մեծ շնորհակալութիւն համարէր եւ յիշէր
զնախնեացն զվաստակս: Այն օր ոչինչ յայսցանէ յի-
շեաց. այլ հրաման տուեալ առ վաղիւն, որպէսզի
ամենայն դրան աւագանին հանդերձ երեւելի մոգօք
առաջի նորա լիցին ի խորանին. եւ ասացեալքն ի
թագաւորէն կատարէին առ վաղիւն: Ապա հրա-
մայէր զուղեկեալսն ի Հայոց ի Արաց եւ յԱղուանից
զառաջեաւ ասել: Եւ նախագոյն՝ հարցեալ ցՀայոց
տանուտեարսն եւ ցսեպուհսն ասէր, եթէ՛ զինչ
հաշուել կարձէք զիս. ասացէք ցիս: Եւ նոցա պա-
տասխանի արարեալ ասացին, եթէ՛ մէք զձեզ թա-
գաւոր գիտեմք որպէս ամենեցուն առաւել եւս մեր-
իշխանութիւն ունիս նման Աստուծոյ ի վերայ մեր
եւ ամենայն մարդոց, որ է ի թագաւորութեան
քում, սպանանել եւ կեցուցանել: Եւ Յաղկերտի
լուեալ զպսպիսի պատասխանին ասէ ցնոսա. Այդ
պատասխանիք ձեր ի նամակէն, զոր ետուք բերել
առ իս, շատ հեռի են եւ աննմանք: Աչսն զի ի
նամակին յայտ արարեալ էր եթէ իւիք իւիք, որովք
ծառայեմք քեզ եւ կամաց քոց եւ հրամանի չընդ-
դիմացեալք հաւանիմք. եւ է ինչ, զոր ոչ քեզ
պարտ է ասել եւ ոչ մեզ հնազանդել եւ յանձն
առնուլ: Արդ՝ կամիմ պատուով եւ մեծամեծ փա-
ռօք արձակել զձեզ յաշխարհն ձեր. միայնթէ

Եւսիւն

զայդ եւս իմ զկամս, որ վասն ձեր հոգւոյ փրկու-
թեան հոգացաք, յանձն առնուք եւ դառնայք ի
կորստեան ճանապարհէն. ապա եթէ այլազգացոյն
ինչ խորհիք, առ ոչինչ համարիմ զայնչափ ի ձէնջ
օգուտս եւ վաստակս, այլ կնաւ եւ որդւովք եւ
այգաւ կորուսանեմ ի միջոյ: Արդուեալ իցէ իմ
յարեգակն, ի մեծ աստուածն, եթէ ոչ վաղիւ ընդ
առաւօտն ընդ երևումն սքանչելւոյն ընդ իս զիւ-
րաքանչիւր ծունր նմա ոչ կրկնեալիք՝ խոստովանե-
լով զնա Աստուած, ոչինչ թողացուցից ձեզ՝ զա-
մենայն նեղութիւնս ի վերայ ածելով, մինչև ահա-
մայ կատարեսջիք զկամս իմ:»

Իսկ հաւատացեալքն զուարթագին գիտնք եւ
համեստ բանիք տային պատասխանի թագաւորին.
«Արքայ քաջ, յիշեցուցանեմք քեզ զժամանակն՝
Շապհոյ. ետ նմա Աստուած զերկիրն Հայոց ի ժա-
ռանդութիւն սովին օրինօք, որով եւ մեք վարիմք
այժմ. հարքն մեր եւ հաւքն հարցն մերոց սիրով
կատարէին զամենայն հրաման բանի նորա եւ ի նմա-
նէ մեծապարգևք լինէին: Աւ մեք զնոյն ծառայու-
թիւն ծառայեցաք, քեզ լաւագոյն քան զառաջնոցն:
Հարկաշխարհին բազմագոյն քան առ հարբն երթայր
յարբունիս. նաև ի սուրբ Ակեղեցւոյն, որ էր ազատ
ըստ կարգի նախնեացն մերոց ի սկզբանէ՝ զու ընդ
հարկաւ եղեր. եւ մեք առ սէր քոյոյ տերութեանդ
ոչինչ ընդդիմացաք քեզ: Արդ՝ ասա՛ մեզ, օրէնքն
մեր պատճառք իցեն անվաստակ լինելոյ առա-
ջի քոյ:»

Իսկ շարագեւն ասէ. «Վնաս համարիմ ընդու-
նել ի գանձ արքունի զհարկս աշխարհին ձերոյ եւ
անօգուտ զքաջութիւն ձեր. զի տգիտաբար մոլո-

րեալ էք ի ճշմարիտ օրինացս մերոց. գուցէ աստուածքն բարկացեալ վասն ձեր ի մէնջ վրէժս առնուցուն: Եթէ կամիք կեալ եւ մեծարանօք յուզարկել, զոր ասացի, վաղիւ վաղվաղակի կատարես՞իք:»

Եւ լուեալ զայս ամենայն երեցունց աշխարհաց ազատանոյն, լուեցին առ վայր մի այլքն: Քայց յառաջ կացեալ աներկիւղ եւ քաջասիրտ մտօք Արդանայ Մամիկոնէից տեառն եւ Հայոց սպարապետի՝ պատասխանի ետ Յազկերտի առաջի ամենայն բաղձ ^{չազար.} մութեանն եւ ասէ եթէ՝ «բաղումք են այս երից աշխարհաց յազատորերոյ, որք են աւագ քան զիս եւ գահու⁴ եւ աւուրբք. եւ շատ են որ ի խոնարհ են. զվաստակ եւ զհպատակութիւն, զոր ծառայից պարտ է առ իւրեանց տեարսն եւ առ թագաւորն առնել՝ զու որ ամենեցուն տէրդ ես եւ ապա ամենայն Արիք քաջ գիտէք եւ ոչինչ պիտոյ է ինձ եւ կամ ումէք ի նոցանէ զիւր զվաստակ եւ զսպաս ծանուցանել ձեզ. յայսմ՝ հետէ եւ յառաջ ի մտի այսպէս եղեալ, զի եթէ եւ գոյ հնար առնել զմի անձն իմ՝ բազում անձինս, զկեանս եւ զկարասի, որ գամ մի յիմում տանս կայ, ձեր առնելով՝ ի վերայ Արեաց տեառն եւ ի վերայ Արեաց աշխարհի մաշել: Քայց զօրէնս, զոր ուսայ յԱստուծոյ ի մանկութենէ իմմէ, թողուլ եւ ընդ երկիւղի մարդոյ փոխանակել՝ չէ հնար. քա՛ւ լիցի. իմ պատասխանիք այդ են, յորում ցանկամ մեռանել քան թէ կեալ ուրացութեամբ առանց Աստուծոյ. իսկ այլքս՝ որ կան առաջի ձեր ամենեքեան, բաւական է իւրաքանչիւրոք ընդ անձին իւրոյ տալ պատասխանի:»

Երանելի.

Երանելի նախարարքն ասեն յանդիման ամենեցուն. «Մի՛ դու, արքայ, մի՛ զայդ այլ առ մեզ ասեր. ո՛չ է եկեղեցի շինուած մարդոց եւ ո՛չ տուրք արեգական. ո՛չ պարգևք թագաւորաց եւ ո՛չ արուեստ ճարտարութեանց. ո՛չ գիւտք իմաստնոց եւ ո՛չ աւար զինուորաց: Հիմուք նորա ո՛չ ներքինք շարժել կարեն եւ ո՛չ վերինք դրդուեցուցանել: Եւ զոր երկինք եւ երկիր ո՛չ գողացուցանէ, մի՛ որ ի մարդկանէ իրոխտացի յաղթել նմա: Հնպա զինչ եւ կամիս առնել կատարեալ. պատրաստ եմք ամենեքեան առ ամենայն մեքենայս տանջանաց, զոր սպառնացար, ո՛չ միայն ի չարչարել այլ եւ ի մեռանել:»

Երեքինէր եւ չորեքինէր՝ թագաւորն՝ զանսուտ երգումն յարեգակն եւ ասէր. «Ա՛չ որում՝ ցանկացեալք էք՝ վաղվաղակի տամ՝ գտանել ձեզ. այլ զամենայն զձեզ եւ որ ի գնդիս են՝ տամ անցուցանել ընդ անձանապարհ տեղիս եւ ի բերդս ամուրս եւ ի բանտս անելս. ի ձեր աշխարհն առաքեցից զօրս անթիւս հանդերձ փոքր. եւ զկին եւ զորդիս ի խուժաստան՝ տամ խաղացուցանել. զեկեղեցիս քանդեցից եւ յապականութիւն գարձուցից:»

Ղարառ.

Եւ լուեալ այլ ազատանւոյն, որք էին յերեք աշխարհէ, զպատասխան աներկիրութեամբ զսպարապետին Հայոց Աւարդանայ եւ զաստիկ սրտմտութիւն թագաւորին, ետուն պատասխանի եւ ասեն. «Երեւեցէ մեզ արքայ աւուրս ինչ խորհել ընդ միմեանս եւ առնել ձեզ պատասխանիս հաստատապէս միաբանութեամբ. վասնզի յաղագս հոգւոց ընտրողութեան խնդրին ի մէնջ պատասխանիքդ, եւ զնախնի եւ զսովորական հայրենի աւանդութեան

մերոյ խնդրէք զքակտումն. եւ զյանձնառութիւն
բոնադատէք օրինաց, որոց ոչ եմք եղեալ մեր եւ
կամ հարք մեր ընդունողք եւ սիրողք:»

Եւ թագաւորին ամենայն աւագանեաւն յանձն
առեալ հաւանեցան բանիցն, եւ շնորհեալ նոցա
զժամակալութեան խնդիրն՝ արձակեցին զԼտեանն* :

* Ըստ Եղիշեայ «հրամայէր հանել մեծաւ անարգանօք
յերեսաց իւրոց եւ զգուշութեամբ հրաման տուեալ
զահճապետին առանց կապանաց յիրաքանչիւր վանս
պահել:»

Խորհուրդ նախարարաց :

« Եթէ գերծուցես զմեզ յորդոցեթա-
դիւր թշնամոցն, ամենայն ասացելոց ի բն
լուսիցոք՝ հեղուզ զարինն մեր ի վերայ ամե-
նայն աշխարհին փրկութեանն : » ՂԱԶԱՐ :

Եզեհ

Հաւատացեալքն ոչինչ թերահաւատէին յա-
ռաջին խրատուէն ի սուրբ վարդապետացն. այլ
ինդրէին հնարս իրացն, թէ որպէս զանձինս եւ
զսիրելիս հանցեն ի մեծ նեղութենէն : Մեծամե-
ծացն որ օգնականք էին նոցա ի Գրանն, խոստմունս
մեծամեծս առաջի դնէին եւ ոչ սակաւ գանձս առ
ժամայն ծախէին նոցա : Զխորհուրդն Աբրահամու ի
մէջ առեալ ասէին. « Ընկալ, Տէր, զկամաւոր պա-
տարագս մեր եւ մի տար զեկեղեցի քո յայսն կա-
տականաց անօրէն իշխանիս : »

Մի ոմն ի ներքին խորհրդակցացն արքայի,
քանզի մկրտեալ էր իսկ յաւազանն կենդանի, մե-
ծապէս հոգ տանէր վշտացելոցն : Իբրեւ ստուգեաց,
թէ զոր բազում սպառնացաւ թագաւորն՝ զամենայն
չարիսն կամի անցուցանել ընդ աշխարհն չայոց,
ուսոյց զխրատ հնարից, զի առ անգամ մի զանձինս
ապրեցուցեն : Մինչ գունդ կազմէին, որ զնոսա
չկօթակ արասցեն յանդարձ օտարութիւն, գուժ-
կան հասանէր ի կողմանցն Քուշանաց, թէ գունդ
թշնամեացն ելին աւերեցին զգաւառս արքունի :
Երկիւղածացն Տեառն զայս տեսեալ աղօթելով ա-
սէին. « Շարժեա՛, Տէր, զկամակոր խորհուրդսն նեն-
գաւորին եւ խափանեցո՛ զկամս ամբարշտութեան
նորա եւ գարձո՛ զմեզ խաղաղութեամբ խորհրդոցն
ի սուրբ եկեղեցին : »

Յայնժամ ի մի վայր ժողովեալ նախարարացն ամենեցուն, որք էին յերեցունց աշխարհացն, խորհուրդ ի մէջ առեալ զսակաւ աւուրս, յայս միտս առ վայր մի հաւանեցան եւ հաստատեցան եթէ «այլ ոչինչ գոյ մեզ հնար զերծանել յորոգայթէս, բայց եթէ առ ժամ մի յանձն առնումք պատճառանօք զհրամայեալս նոցա եւ երթալ իւրաքանչիւր յաշխարհ, այնուհետեւ կամ կեամք ծառայելով ճշմարիտ հաւատոյն քրիստոսի եւ կամ թողեալ զաշխարհ գնամք իւրաքանչիւր յօտարութիւն կնաւ եւ որդւովք: Ապա եթէ զանձանց միայն զփրկութիւն եղեալք ի մտի՝ ընդդիմանամք անօրէն հրամանաց իշխանին, անթիւ բազմութեան արանց եւ կանանց, ծերոց եւ տղայոց լինիմք պատճառ յաւիտենից կորստեանն:»

Սակայն ոչ իշխէին յայտնել զօրավարին Հայոց վարդանայ տեառն Մամիկոնէից զմտածութիւն միաբանութեան իւրեանց՝ ճանաչելով ի միտս իւրեանց թէ նմա ոչ է հնար յանձն առնուլ եւ հաւանել այսպիսոյ խորհրդոյ. բայց չյայտնելն նմա եւ չպատմել զայս ամենայն չկարէին հանդուրժել, քանզի գիտէին, եթէ առանց նորա ամենայն խորհեալքն ի նոցանէ թերիք են եւ անկատարք. զի տեսեալ էր ամենեցուն եւ լիով ի գրոց ճանաչէին, եթէ ամենայն իրք այնպիսի գործոյ ի բնէ յոլով Մամիկոնէիցն ազգաւ եւ նոցա միաբանութեամբ ելեալ էին ի գլուխ: Ածեալ զայս ամենայն զմտաւ նախարարացն ամենեցուն եւ սեպհացն՝ միաբան եկին առ տէրն Մամիկոնէից եւ յայտնեալ նմա զխորհուրդսն ասէին. «հայեաց յառաջիկայ դիպմունս չարաչար աղէտից. յիշեա՛ զհառաջանս մարց. զմտա՛ւ ած

զտղայոց ողբումն, զձերոց ստիպով եւ զպառաւանց վարելոց յօտարութիւն. եթէ լոկ միայն մարմնոյ աշխատութեամբ եւ մահուամբ էր կրել զայս ամենայն, համայն ծանր էր եւ դառն. թող թէ առ հասարակ առաջի հոգւոյ եւ մարմնոյ գայթակղութիւն եւ կորուստ. եւ ոչ թէ հարեւանցի լինի հասելոյ վտանգիս վախճան, այլ ցանկ մածեալ խաւար ամբարշտութեան թանձրամածութեամբ ունելոց է զուրբ եկեղեցիս մեր եւ զժողովուրդս, զկանայս եւ զձնունդս մինչեւ յաւիտեան: Եւ եթէ դու միաբանելով մերում խորհրդոյս, կարասցես առ վայր մի հաւանեցուցանել զքոյ միտոդ, գիտեմք, զի ողորմութեանն դիպիմք բազումքս. այլ եւ ոչ ընդհանուր եկեղեցիք երեցունց աշխարհացն մատնին յաւեր եւ ոչ վարին ի գերութիւն բովանդակ աշխարհացն բնակիչք: Զի ոչ շարժի սուրբ հաւատն ի հիմանէ, այլ թէ եւ առ վայր մի դղորդ հասանի, կանգնէ հաստատ անդրէն եւ հաստատէ աջ Ամենակալին: Եւ լինի հաստատ այսպէս, եթէ կարասցես վայր մի հիւանդանալ վասն մեր. որպէսզի ողջացուցէ զմեզ քեւ հանդերձ ամենագթածն բժիշկ Բանն Աստուած:,,

Եւ լուեալ զայս ամենայն Աւարդանայ ի նախարարացն Հայոց, Արաց եւ Աղուանից՝ ամենեւին ոչ առնու յանձն լսել եւ հաւանել այսպիսի բանից եւ կամ բնաւ հաղորդ լինել այսպիսի խորհրդոյ. այլ յոյժ խռովեալ մեծաձայն գոչմամբ ասէր ցամենեսեան թէ «Մի լիցի ինձ ստել Արարչին իմում եւ մի ուրանալ զայն, որ ուրանայ զուրացօղս իւր առաջի Հօր եւ հրեշտակաց սրբոց. քաւ լիցի ինձ յաղագս զմտաւ ամելոյ զկարիս եւ զվիշտս զկնոջ եւ զորդւոց եւ զագգի՝ տալ ի մոռացումն զոր ասէն,

Թէ «որ սիրէ զկին եւ զորդիս առաւել քան զիս չէ
ինձ արժանի:» Այլ դուք, որ այժմ յերեցունց աշ-
խարհաց եկեալդ էք տանուտեարք եւ սեպուհք՝
բաւական էք ընդ իւրաքանչիւր անձին տալ պա-
տասխանի եւ որպէս խորհիք կարիցէք առնել:»

Եւ լուեալ զայս ամենայն խօսս նախարարացն
ի Աւարդանայ՝ ոչինչ թողլ տուեալ լինէին ի բանիցն
առաջարկելոցն. եւ ժողովեալք ի մի վայր կոչէին
առ ինքեանս զիշխանն Մովսէս զԱրտակ եւ զնա ա-
ռաւել փութացունէին նստել առանձինն եւ խօ-
սել ընդ սպարապետին իւրեանց: Եւ նա ինքն էր
այր համեստ, մտացի եւ քաջ. եւ Աւարդան առաւել-
լապէս պատուով սիրէր զԱրտակ, որ եւ հաւանեալ
հրամանի նախարարացն Հայոց՝ յանձն առնոյր ջա-
նալ ընդ նմա՝ յարաժամ աղաչել մերթ առանձինն
եւ մերթ հանդերձ աւագանեան Հայոց: Եւ տե-
սեալ նախարարացն եւ սեպհացն երեցունց աշխար-
հացն զկամս սպարապետին Աւարդանայ այնպէս ան-
շարժս եւ անհաւանս ի յորդորմունս խօսից նոցա
եւ աղաչանաց, բերեալ հարկաւորէին այնուհետեւ
մատուցանել նմա ի սուրբ գրոց առակս դիպօղս՝
յիշեցունելով նմա որպէս առն ուսելոյ եւ տե-
ղեկի (քանզի յոյժ հմուտ էր եւ ընդել գրոց վար-
դապետութեան ուսեալ եւ խրատեալ ի սուրբ
հայրապետէն ի Սահակայ ի հաւոյն իւրմէ) զգրեալն
սրբոյն Պօղոսի յաղագս Արարչին թէ «որ ոչն գի-
տէր մեղս, վասն մեր մեղս արար.» եւ դարձեալ՝
զինքեան իսկ Պօղոսի զիջանելն եթէ «ուխտիք
խնդրէի եւ իսկ ինքն նզովեալ լինել ի Քրիստոսէ
վասն եղբարց իմոց եւ զաւակաց եւ աղգականաց
ըստ մարմնոյ:» «Եւ յորժամ զայսպիսի բանս եւ

բազում թախանձանօք զաղաչանս դնէին առաջի
Վարդանայ, բերէին այնուհետեւ եւ զուրբ Աւե-
տարանն. եղեալ ամենեցունց առ հասարակ զձեռս
ի վերայ՝ երգնուին ասելով. «Եթէ դու եւեթ առ
վայր մի կարասցես յանձն առնուլ պատճառանօք
զասացեալս թագաւորին եւ զերծուցես զմեզ, ա-
մենայն ասացելոց ի քէն լուիցուք եւ արասցուք՝
դնելով զանձինս մեր ի վերայ ուխտին սրբութեան
եւ հեղով զարիւն մեր ի վերայ ամենայն աշխարհին
փրկութեան: Եւ եթէ դիպեցի մեզ թողուլ զաշ-
խարհ եւ զամենայն ստացուածս եւ փախչել յօտա-
րութիւն, ընտրեսցուք հանդերձ կանամբք եւ որ-
դուովք. եւ սիրով յանձն առցուք զաղքատութիւն
եւ զմութողութիւն. միայն ի բարկութենէս եւեթ
ապրեսցուք:» Եւ լուեալ զայս ամենայն բանս ի բերա-
նոյ երկից աշխարհաց ազատանոցն, տեսեալ եւ զկրն-
քեալ ամենեցուն ահաւորապէս երգմամբ, յարտա-
սուս հարեալ՝ յանձն առ (Վարդան) զպատճառանօք
վերաւորին վասն երեցունց աշխարհացն եւ բազմու-
թեան ի նոսա արանց եւ կանանց: Զայս ուխտ եղեալ
անբազմութեամբ ընդ Աստուծոյ, զի հաստատուն կայ-
ցեն ըստ առաջին խորհրդոցն, պատգամս ի ներքս
յղէին զնոյն խրատտուն իւրեանց թէ կատարեսցին
կամք նորա: Եւ ի տուն մոխրանոցին կէսքն ի նո-
ցանէ ցուցանէին, այլ ոչ ամենեքեան զպատճառա-
նօք եւ ոչ ճշմարտութեամբ զխոնարհումն գլխոց
իւրեանց սնտոի պաշտամանն:

Երկր.

Հարց.

Երկր.

Թագաւորն յոյժ բերկրեցաւ. հեղոյր արկանէր
առաջի նոցա զպարգևս երկրաւորս. երևելի առ-
նելով ընդ ամենայն տիեզերական իշխանութիւնն.
ագարակս եւ աւանս միում միում նոցա յարբու-

նուստ շնորհէր. « զտանուտեարսն եւ զսեպուհսն ի հանդերձս թագաւորականս զարգարէր, » սիրելիս եւ բարեկամս կարգայր զնոսա: Բազում այրեւծի գումարէր եւ աւելի քան զեօթն հարիւր վարդապետս յղէր ընդ նոսա եւ զմեծ ոմն իշխան մոգպետ կացուցանէր. այսպէս առաջնորդէր նոցա յերկիրն Հայոց:

Մինչեւ հասեալ էին յերկիրն Հայոց՝ փայտ ընկենուին եւ վիճակս արկանէին թէ որ լեզու՞ որում դասու հասցէ յաշակերտութիւն:

Արքունի հրամանաւ՝ յամենայն տեղիս բարձրցին ասէր կարգք եկեղեցւոյ. փակեսցին եւ կնքեսցին դրունք սուրբ տաճարացն. գրով համարով առցին նուիրեալ սպասքն յարքունիս. քահանայք մի իշխեսցեն ի տունս իւրեանց ուսուցանել զժողովուրդըս. արք եւ կանայք, որ բնակեալ են յիւրաքանչիւր մենանոցս, փոխեսցեն զհանդերձս իւրեանց ըստ աշխարհական կարգաց. կանայք նախարարացն, ուստերք եւ դստերք ազատաց եւ շինականաց կրթութեսցին ի հրապարակս մոգաց. կարճեսցին օրէնք սուրբ ամուսնութեան. փոխանակ կնոջ միոյ բազում կանայս արասցեն, զի աճեալ բազմասցին աղգք Հայոց. դստերք հարանց լինիցին եւ քորք եղբարց, մարք մի ելցեն յորդուոց, այլ եւ թոռունք ելցեն յանկողինս հաւուց. պատրուճակք մի մեռցին անյաղ². հայւք առանց փանդամի մի զանգցին³. ձեռք առանց գոմիղջ մի լուսացին⁴: « Յորդորէին ուսանել զուսմոհնս ծաղ-

Պազար.

Զայս ամենայն, որ ասացաք, մինչեւ ի գլուխ տարւոյ կատարեսցեն ամենեքեան⁵:

Եղիւհ.

ԳԼՈՒԽ Է.

ՈՒՆՔԻ ՄԱՍԻՆ ԻՆՏԵՐՆԱԿԱՆ:

«Մարդիկ որ սիրովն Աստուծոյ վստահալ
էին, զուրացութիւնն մտնելութիւնն վար-
կանէին:» ԵՂ. ԻՇԷ.:

Չարար.

Եւ հրաժարեալք այնուհետեւ յամենեցունց
երեքեան աշխարհք՝ Հայք, Վիրք եւ Աղուանք, ա-
ռեալ ընդ ինքեանս զդասս բազմութեան մողուց
դարձան յիւրաքանչիւր աշխարհս՝ հաստատեալ բա-
ղում անգամ ի ճանապարհին զնոյն ուխտ երգման
Աւետարանին սրբոյ. հրաժարեալք ի միմեանց գնա-
ցին յիւրաքանչիւր աշխարհս: Բայց զբոլորնս Վրաց
զԱշուշայ եւ զերկու որդիս իշխանին Սիւնեաց Վա-
սակայ՝ զՔաբիկ եւ զԱմիրներսէ՛հ ոչ արձակեաց
Յաղկերտ:

Եղիշէ.

Ար անցք անցին անդէն ի կարաւանին, ասաս-
ցուք փոքր ի շատէ:

Ի մեծ բանակին Պարսից՝ յաղագաց աղագաց, որք
են հաւատացեալ ի Քրիստոս, իբրեւ տեսին զչար
յանձնառութիւնն Հայոց, յոյժ հարան ի միտս իւ-
րեանց. եկին եւ յանդիմանեցին զնախարարեանն եւ
զուխտ քահանայութեանն եւ ասէին. «վարդապետք
էիք առաքելական քարոզութեանցն, արդ աշակերտք
լինիցիք մոլար խարէութեանն: Ուսուցիչք էիք
ճշմարտութեանն, արդ ուսուցանէք զխարէութիւնն
մողաց՝ եւ՝ զտարերս աստուածս խոստովանիք: Ի
հուր եւ ի հողի մկրտեալ էիք, արդ ի մոխիր եւ
յաճիւն թաթաւիցիք: Գուք էիք մեր ամուր պա-
րիսպ ապաստանի. յորժամ աստի վտանգ հասանէր,
առ ձեզ յանդորր ելանէաք. ցայժմ վասն ձերոյ

Ճշմարիտ հաւատոցն եւ ի մեզ փոքր ի շատէ խնայ-
էին, եւ արդ ի պատճառս ձեր եւ զմեզ անողորմ
դատեն:», Զայս եւ առաւել քան զոյն խօսեցան ընդ
մեծամեծս աւագանւոյն եւ յաւելին ցաւս ի վերայ
ցաւոց: Յայտնել եւ ցուցանել նոցա զխորհուրդն
ոչ կամէին նախարարքն՝ լուել եւ չառնել պատաս-
խանի անհնար էր: Ընդ նոսին դառնացեալ լսողք
եւ տեսողք յանմխիթար սուգ լինէին ամենեքեան:
Քահանայքն, որ էին անդէն ի զօրուն, որոչեցան ի
նախարարացն եւ յամենայն բազմութենէն եւ մի ոմն
դեսպան ձիով առաքեցին փութապէս յաշխարհն
Հայոց:

Գոյժ ի բերան առեալ եւ զօձիս պատառեալ՝
հասեալ ի ժողովս՝ եպիսկոպոսացն պատմէր՝ դես-
պանն՝ զամենայն անցս չարչարանացն, այլ ոչ յայտ-
նէր նոցա զճաճութիւն խորհրդոցն:

Սինեցան եպիսկոպոսքն յիւրաքանչիւր իշխա-
նութիւնս եւ առաքեցին զքորեպիսկոպոսս ի գեօղս
եւ յագարակս եւ ի բազում ամուրս լեռնային
գաւառացն, դրդեցին ժողովեցին զբազմութիւն ա-
րանց եւ կանանց. խրատ եղին պնդեցին եւ արարին
զամենեսեան զինուորս քրիստոսի: «Չեռն եղբօր
հարազատի (ասեն) ի մերձաւոր իւր լիցի, որ անցեալ
իցէ ըստ ուխտ պատուիրանին Աստուծոյ: Օրէնք
աստուածային կացցեն թագաւոր ի վերայ ամենայնի
եւ ի նմին օրինաց ընկալցին յանցաւորք զպատիժս:»,
Իբրեւ այս այսպէս հաստատեցաւ, երեւեցան ամե-
նեքեան զինեալք եւ սաղաւարտեալք:

Իսկ գունդն Հայոց հանդերձ մոգացն բազմու-
թեամբ յամենանն չորրորդի՝ եկին հասին յաշ-
խարհն Հայոց ի գիւղաքաղաք մի մեծ Անդղ՝:

Եւ ելեալ ընդ յառաջ նոցա դասք պաշտօնէիցն Քրիստոսի՝ բերելով ընդ ինքեանս զնշան կենսատու Խաչին եւ զնշխարս սրբոյ առաքելանման նահատակին Գրիգորի:

Չագար.

Եւ անդ էր լսել զձայն լալոյ եւ ձայնս գուժի, գոչիւնս ողբոց եւ բարբառ ճշոյ: Տղայք անձկոտք ի գրկաց հարց իւրեանց՝ պակուցեալք փախչէին, կարծելով այլափոխեալս իմն. եւ ոչ զնոյնս նկատելով կերպարանս՝ զարհուրէին, ստեպ հայելով յերեսս մարցն, զորս տեսանէին կողկողագին միշտ եւ արտօսրարուղիս. յաղագս որոյ եւ ինքեանք յարտասուս հարեալ, ոչ որ կարէր լուցուցանել ի դայեկացն կամ ի դաստիարակացն. ընդ որ հայեցեալ այնոցիկ, որք պատճառանօք եւ ոչ ճշմարտութեամբ ուրացօղքն էին, փութանակի եւ առ ժամայն կամէին յառնել եւ ընդ ինքեանց սուրն ելանել: Քանզի ոչ որ հաւանէր ընդ նոսա կամակից լինել սեղանոյ, ոչ կին, ոչ որդի, ոչ աղատ, ոչ ծառայ որ եւ ոչ սպասաւորք: Եւ սուգ առեալ կոծէին կանայք աւագ աղատացն. եւ այրիք ի հրապարակս, մանկամարդ առնականայք, օրիորդք ի սրահս զընափակեալս, հարսունք ի սենեակս: Սուրբ եպիսկոպոսք պատուական քահանայիւք եւ եկեղեցական ուխտիւ, ծերովք եւ տղայովք եւ ամենայն ժողովոցոցն բազմութեամբ կառաչ բարձեալ լային ի տանն Աստուծոյ: Եւ էր տեսանել ծեփեալ արեանց հոսմամբք զամենայն գէմս ուղղափառ մարդոց:

Իսկ մոգուցն գունդք ստիպով բռնադատէին տանել զկրակս ի տաճար սրբութեանց Տեառն, եւ յայլ ականաւոր եւ գեղեցիկ տեղիս շինել ատրու-

շանս եւ կարգել բեռնակիրս փայտակրաց ի պէտս կիզման չաստուածոյն անյագի:

Եւ տեսեալ զայս ամենայն չարիս տեսոն Մամիկոնէից եւ Հայոց սպարապետին Ղարդանայ, կոչեալ առ ինքն զամենայն միահամուռ բաղմութիւն դրան իւրոյ, սկսաւ խօսել ընդ նոսա եւ ասել. «Ես ոչ ուրացայ զԱրարիչն իմ՝ կամաւ եւ կամ՝ առ երկիւղի. քաւ լիցի. եւ ոչ զվարդապետութիւն եւ զՏաւատս սրբոյ Աւետարանին, զոր ուսոյց եւ հաստեաց յիս ճշմարիտ հաւն իմ՝ տէր Սահակ, մերժեցի յինէն. այլ առ վայր մի մինչեւ ի ժամս յայս յաղագս ձեր ամենեցուն գիւտի կորեաց պատճառանօք, զի գտեալ զիս ձեօք հանդերձ՝ ապաշխարեցից եւ կեցից: Արդ՝ փոխանակ զի թողի զնա պատճառանօք առ վայր մի վասն ձեր՝ կամիմ՝ թողուլ զամենայն իրս կենցաղոյս մինչեւ ի սպառ. եւ որ որ ի ձէնջ կամակից կարող էք լինել, յանձն առեալ ձեօք հանդերձ վասն անուան Քրիստոսի ընտրեմ՝ զնալ յօտարութիւն:», Պատասխանի ետ նմա երանելի եղբայրն Հմայեակ եւ ասէ. «փութա՛ կատարել զոր խորհիսդ եւ մի՛ յապաղեր. Աստուծով թէ կեցցուք, առանց խղճի մտաց վախճանի աւուրն գիպեցո՞ւք. թէ մուրողութեամբ իցէ եւ թէ օտարութեամբ՝ Նովաւ եւ եթ կեցցուք, զուրացութեանն եւ եթ զանունն ի բաց ընկեցուք ի մէնջ:», Եւ այսպէս զամենայն սնոտի մեծութիւն առ ոչինչ համարեցան եւ դէմ եղեալ ի կողմանս իշխանութեանն Յունաց ճեպէին. եւ եկեալ հոսանէին ի գիւղ մի, որոյ անուն է Արամանայ՝ ի նահանգին Քաղբեւանդայ,⁵ մերձակայ սահմանակից Բասենոյ⁶ եւ Տուարածատափայ,⁷ սակաւ ինչ աւուրս հանդէլ:

Յանկարծակի իրադրած եղեալ այսպիսի խոր-
 Տըրդոյ եւ գնացից յաշխարհէս Հայոց զմեծէ սպա-
 րապետէն Վարդանայ՝ հանդերձ եղբարբք իւրովք,
 դրամբ եւ ամենայն ակիւ՝ իշխանին Սիւնեաց Վա-
 սակայ, որ եւ մարզպան էր Հայոց ի ժամանակին,
 եւ ամենայն տանուտէրանցն Հայոց եւ սեպհացն,
 խորտակեալ սրտիւ զարհուրէին. քանզի տեղեկա-
 ցեալ ճանաչէին ամենեքեան թէ առանց առաջնոր-
 դութեան այնորիկ (Վարդանայ) եւ ոչ մի ինչ իրք
 եւ գործք աշխարհիս Հայոց երթեալ էին ի գլուխ:
 Խորհուրդ ի մէջ առեալ իշխանին Սիւնեաց Վասա-
 կայ՝ զմիտս ամենեցուն յիւր կամսն հաւանեցուցա-
 նէր ասելով թէ պարտ է փութով քահանայս ա-
 ռաքել ընտիրս եւ արս աւագս ի տանուտեարցս
 Հայոց եւ աղաչանօք դարձուցանել զնա այսրէն:
 Եւ արարեալ նամակ իշխանին Սիւնեաց Վասակայ՝
 հրամայէր նամականի առնել եւ այլ ամենայն աւագ
 տանուտեարցն Հայոց. եւ կնքեալ նամանկաին իւրա-
 քանչիւր ուրուք մատանեաւ, տայր բերել եւ զկըն-
 քեալ Աւետարանն ուխտին. եւ ի քահանայից՝ զե-
 րանելին Վեռնիք երէց եւ զԵրեմիա ի Նոր քաղա-
 քէ եւ զԽորէն ի Մրէնայ. եւ արս աւագս ի տանուտե-
 րացն Հայոց. եւ տուեալ ցնոսա զամենայն նամակա-
 նին եւ զԱւետարանն երգման, դեսպանս արձակէր
 զկնի նորա (Վարդանայ): Որք հասեալ գտանէին
 զնա յառաջագրեալ գեօղն յԱրամանայ. եւ աղբ
 արարեալ՝ մտանէին զառաջեաւ. պատմէին երանելի-
 ւոյն Վարդանայ եւ եղբարց իւրոց Հմայեկայ եւ
 Համադասսայ զպատճառս իւրեանց փութանակի
 հասանելոյն առ Նոսա, յառաջ բերեալ եւ զԱւե-
 տարանն երգման. տային ի ձեռս նորա եւ զնամակն

Վասակայ եւ զայլոց զազատացն եւ զեպիսկոպոսացն եւ զսեպհացն եւ ասէին. «որպէս հոգացեալ խնամ տարէք ձեզ, նոյնպէս եւ զայսչափ զբազմութեան ոգիս մի թողուք կորնչել. քանզի եմք աստ բազումք, որք եւ ազգախառն եւ արիւն ձեր եմք, պսակեցարուք եւ ընդ մեզ ի քրիստոսէ, որպէս ցանկացեալ ջանայք ընդ ձեր միայն պսակիլն:»

Զայս ամենայն լուեալ սպարապետին Հայոց Վարդանայ՝ պատասխանի ետ միաբանութեամբ ամենեցուն եւ ասէ. «Ես եւ եղբարք իմ եւ ընտանիք՝ կարեւոր ընտրելագոյն քան զամենայն ինչ, որ է յաշխարհի, հաստատեալ եմք ընտրել զոգուոցն փրկութեան գիւտ. եւ ոչ զմեր եւեթ զոգուոց խընդրեմք զօգուտն, այլ եւ ընդ այլոցն խնդրեմք ընդ փրկութեան. եւ ոչ որ փախուցեալս եմք յերկիւղէ որ ինչ սրոյ կարծիցէ զայս զմենչ, բայց ի նենգաւոր խաբէութենէ ձերմէ, որպէս ցանկ ձեր մղեալ է զմեզ ի նեղ: Բայց սուրբ եւ երկնաւոր հրաւիրակիդ Աւետարանի ոչ կացեալ որ է ընդդէմ ի մեր ազգէս եւ ոչ մէք կամք, քա՛ւ լիցի:»

Զայս ասացեալ սրբոյ առն Վարդանայ՝ կամակցութեամբ երանելի եղբարցն իւրոց եւ սիրելեաց՝ դարձան անդրէն առ ընկերսն իւրեանց ի բանակն Հայոց:

Եւ եկեալք ի միաբանութիւն բազմութեանն ոչ առնէին դուլ եւ դադար խորհուրդք Վարդանայ՝ լոկ միայն առտնին կատարել քահանայիւք եւ այլ պաշտօնէիւք դրանն իւրոյ զպաշտօն կարգեալ ժամուցն, այլ միաբանութեամբ ամենայն Հայովք երթալ յեկեղեցի ցանկայր: Բայց կամաւ արգելեալ առ վայր մի համբերէր իրացն՝ հոգալով եւ զպէտտ

ընկերացն՝ մանաւանդ յաղագս Աշուշայի եւ որ-
դւոցն Վասակայ:Ց Եւ զայս խորհէր սուրբն Վարդան
իբրեւ ոչ առ ի պէտս ինչ օգնականութեան իւ-
րում առաջադրեալ գործոյն, այլ հոգայր իբրեւ
զբարեսէր, թէ մի գուցէ դժուար ինչ արանցն ի
թագաւորէն գիպի եւ վնասիցին:

Բայց իշխանն Ամատունեաց Վահան մերթ ին-
քեամբ եւ մերթ այլովք ստիպէր վաղվաղակի յայտ-
նել զիրս ապստամբութեան՝ վասն մթերից առա-
ջին ռսութեանն, զոր ունէին առ միմեանս իշխանն
Սիւնեաց Վասակ եւ տէրն Ամատունեաց Վահան:
Իսկ տէրն Մամիկոնէից ոչ ի բանս ինչ ուրուք
հայեր, այլ զհոգ ընկերաց հոգայր. եւ այնպէս
ձգեալ բռնի մինչեւ յաւուրս տօթոյն մօտելոյ՝ չու-
արարեալ ամենայն բազմութեանն շայոց ի տեղիս
հովոց՝ գային հասանէին ի գաւառն Ծաղկոտն՝ մերձ
ի բերդն ամուր զոր Անգղն անուանեն. զայն տեղեօք
արարեալ բանակատեղս արանց՝ գազարէին անդ
զաւուրս տօթոյն:

Գ Լ ՈՒ Խ Ը .

Միաբանութիւնն ուխտին Հայոց :

« Օրէնք աստուածային կացցեն թա-
գաւոր ի վերայ ամենայնիւ »

Յետ աւուրց քսան եւ հնգից (զկնի հասանե- Եզդէն.
լոյ նախարարաց եւ մոգուց ի Հայս) մոգպետն ինք-
նին մոգօք հանգերձ հասանէր մեծաւ զօրութեամբ
քակել զգրուես եկեղեցւոյն յաւուր միաշարաթուն.
զփորձ առնուլ կամէր զառաջարկութեան գործոյն :

Սուրբն Ղեւոնդ երէց բազում ուխտիւ ի տեղ-
ւոջ անդ պատրաստական գիպեցաւ, ոչ ետ թող :
Ոչ էր տեղեկագոյն մտացն ամենեցուն նախարարացն.
եւ բազում ամբօխ աղաղակի զօրացն եւ մոգուցն
հասանէր : Քանզի վիրգս ի ձեռն առեալ զկառա-
փունս մոգացն եւ մոգպետին ջարգեցին. փախտա-
կան յիւրաքանչիւր վանս արկանէին եւ ինքեանք
զպաշտօնն բարձրացուցեալ յեկեղեցւոյն՝ զտէրու-
նական կանոնն կատարէին :

Եւ յետ այս տագնապի՝ յամենայն կողմանց
յաշխարհէն Հայոց բազմութիւն արանց եւ կանանց
ի տեղին հասանէին : Եւ անդ էր տեսանել զմեծ
աղէտ տարակուսին. կէսքն խիզախելով եւ ի զէնս
ընթանալով զմահ քան զկեանս ընտրէին. ոմանք ի
սուրբ ուխտէ եկեղեցւոյն զաւետարանն ի ձեռն
առեալ, աղօթիւք առ Աստուած կարգային. եւ այլք
ըղձանային զպատառումն երկրին, զի անձանց լիցի
գերեզման :

Եւ այսպէս շտապ տագնապի ի վերայ մոգպե-
տին հասուցանէին, (որ) բազում անգամ աղաչէր

ղօգնականն իւր, զի կարասցեն զնա ողջանդամ՝ անդէն յարքունիսն՝ Տասուցանել: Ստիպէր զնոսա եւ ասէր. «Թող գրեմ եւ ցուցանեմ մեծ թագաւորին, զի ի բաց թողացուցանէ զայսպիսի իրաց առաջարկութիւն. զի եթէ ինքեանք աստուածքն եկեւցեն յօգնութիւն, չէ հնար օրինացս մոգութեան ի Հայս առնուլ զհաստատութիւն, որպէս զփորձ առ ի միաբանութեան ուխտին եկեղեցւոյ: Զի եթէ էին զօրք աշխարհիս մոգք, ոչինչ խնայէին սոքա ի նոսա սատակմամբ: Մարդք, որ ոչ ի կապանաց զանգիտեն եւ ոչ ի տանջանաց երկնչին եւ ոչ ի ստացուածոց պատկառին. եւ որ յետին չար է քան զազամենայն չարիս՝ մահ քան զկեանս ընտրեն. ո՛վ է որ կարէ նոցա դիմակաց լինել:»

«Լուեալ իսկ իմ էր, եթէ յաւուրս Շապհոյ՝ իբրեւ սկսաւ ուսումնդ այդ (քրիստոնէութիւն) աճել եւ բազմանալ, վարդապետք օրինաց մերոց յորդորեցին զթագաւորն, զի լուեալ դադարեսցէ քրիստոնէութիւնն: Եւ որչափ նա կամեցաւ արգելուլ, եւս քան զեւս աճեցին եւ բազմացան. եւ այնպէս աներկիւղ եւ համարձակք էին յաշխարհի Պարսից՝ մինչև յամենայն քաղաքս աշխարհին եկեղեցի շինեցին եւ յամենայն տեղիս յապատս եւ յանապատս միայնանոցս շինէին. աճելով աճէին եւ բազմանալով բազմանային եւ մարմնաւոր մեծութեամբ մեծանային:»

«Զպատճառս հարստութեան մեք ինչ ոչ գիտէաք, բայց այսչափ ինչ ճշմարտիւ իմանայաք, զի տիեզերք ամենայն զկնի ուսմանց նոցա գնային: Թագաւորն խստութեամբ զբազումս կալաւ եւ չարչարեաց ի նոցանէ եւ զեւս բազումս մահուամբ

սատակեաց. դառնացաւ եւ ձանձրացաւ յանձն իւր
եւ զնոսա ո՛չ կարաց նուազեցուցանել ի բազմու-
թենէն: Փակեաց եւ կնքեաց զդրունս եկեղեցեացն
ընդ ամենայն աշխարհն Պարսից. նորա յամենայն
տեղոջ զիւրեանց օրէնսն կատարէին: Սուրբ սպա-
նողացն բթացան եւ նոցա պարանոցք ո՛չ ձանձրա-
ցան. աւարառուք ստացուածոց նոցա աշխատեցան
եւ աւարն օր քան զօր աճեցեալ բազմացաւ: Իբրեւ
ետես թագաւորն եթէ գոռո՛ճ տուեալ դիմեցին ի
մահ իբրեւ խաշինք, արգել եւ կարճեաց ի նոցանէ
զհարուածս տանջանացն եւ հրաման ետ մոգպե-
տացն, զի մի՛ ամենեւին որ խուսեցէ զնոսա: Զայն
ահա՛ ի լսելոյ գիտեմք: Այս՝ որ ես ինձէն աչօք տե-
սի, թուի ինձ թէ մեծագոյն եւս լինի քան զառա-
ջինն: Եթէ անզէն մարդիկ պղպէս բռնացան, եթէ
յանկարծ զինուորս եւս ընդ ինքեանս միաբանեցու-
ցանեն, ո՞ կարիցէ կալ առաջի դոցա:»

«Աս անտեղեակ էի անքակութեան ուխտի եկե-
ղեցւոյդ ի միմեանց. այլ է զոր մարդ լսէ՝ եւ այլ է
զոր տեսանէ: Դու (Ասասկ), որ ճշմարտեալ գի-
տէիր զպնդութիւնդ մարդկանդ, ընդէր հաւաս-
տեաւ յանդիման չասացեր ցթագաւորն: Քանզի
ամենայն նախարարացն աւագ էիր եւ զբոլոր աշ-
խարհ քեզ յանձն արարեալ էր մարդպանութեամբ.
ընդէր զայս գործ իմաստութեան ո՛չ գործեցեր:
Ապա թէ ո՛չ՝ յայտ է, թէ դու ի նոցա բանի ես եւ
քոյով խորհրդով անցուցին զայս անցս ընդ իս եւ ընդ
զօրս:», ընդ որ խոժոռեալ Ասասկայ՝ մարդպանին
Հայոց՝ վարանէր ի մեծի տրամութեան: Մի՛ զի բոց
ծնողութեանն ջնոյց զփորոտիս նորա վասն որդ-
ւոցն, որ կային անդ՝ առ թագաւորին՝ ի պատանդի:

Մանկ.
հոգիակ.

Մի՛ (զի) երկիւղ թշնամոյն Աւարազվաղանայ, որ կայր առ արքայի եւ սպասէր Ասսակայ մահուն: Եւ մի՛ զի զրկումն մեծ եւ երեւելի փառացն եւ հայրենի տէրութեանն: Յայսց երից անհնարին տարակուսանաց տազնապեալ խուճապէր միշտ եւ ոչ ունէր քուն ի գիշերի եւ կամ հանգիստ ի տունջեան: Եւ զի սահման է մարմնոյ ի կենցաղումն հանապազ սխալել եւ գթել, եւ սա սխալեաց յերգումն սուրբ աւետարանին. այս ծնունդ էր շար յուսահատութեան, զորոյ զորպէսն դատաստանին Աստուած միայն գիտէ եւ ոչ այլ ոք:»

Եղիշէ.

Եւ նա պատասխանի մոգպետին՝ «սակաւիկ մի երկայնամիտ լնր ասէ եւ զխորհուրդս քո, որոց ես ասեմ՝ նոցա յայտնեա, մինչեւ ես ինձ յոժ ժողովեցից եւ զուխտ եկեղեցւոյդ թերեւս կարացից երկիրեղկել: Եթէ զայդ պղպէս արարից, գիտեմ ապա թէ զհրամանն արքունի կարող եմ կատարել:» Եւ անդէն ի Սիւնեաց աշխարհէն զիւր գունդն ստուարացոյց ի թիկունս օգնականութեան մոգպետին: Եւ ապա սկսաւ ասել՝ «աղէ դու անգամ մի հրովարտակ ի Գուռն տուր վասն այրուծիոյն որ յԱզուանսն է, զի ի ձմերոց ի Հայսս եկեսցեն եւ յորժամ զնոսա ի ձեռին ունիցիմք, չիք ոք որ եզձանել կարէ զհրամանն արքունի:»

Պատասխանի ետ մոգպետն ցմարզպանն. «այդ խորհուրդ դարձեալ իմոց բանիցս ընդդէմ է. յորժամ բունութեամբ կոուեսցուք, աշխարհս ի բաց քանդի եւ անձանց վնաս եւ արքունի մեծապէս զեան:»

Եւ ոչ կամեցաւ ունկն դնել նմա մարզպանն, զի սրտի մտօք կալեալ էր զպարսկական օրէնսն: Սկսաւ այնուհետեւ պատրել զամանս կարասուով եւ

զումանս ողորական բանիւք. զուամիկն ամենայն ահեղ
բանիւք սպառնացեալ սրտաթափ առնէր, հանապա-
զորդ առատացոյց զուճիկսն³ տաճարին եւ բազում
նենգութեամբ զանմեղ մարդիկ հրապուրէր եւ
յինքն արկանէր:

Զայս ամենայն իբրեւ տեսին սուրբ եպիսկո-
պոսքն, եւս քաջ յորդորեցան ի նոյն միաբանու-
թիւն. խորհուրդ արարեալ՝ ի գիշերի միում կոչե-
ցին եւ զսպարապետն զօրաց⁴ ի խորհուրդն: Հար-
ցին եւ քննեցին եւ ի վերայ հասին մտացն անշար-
ժութեան. եւ վերստին ընկալան զնա յառաքինու-
թիւն. եւ նովաւ որսացեալ զբազումս, որք եկին եւ
ժողովեցան գունդ զօրաց բազմաց:

Աստակ սկսաւ բաշխել մոգս ի տունս նախա-
րարացն եւ մեծամեծ ոռճիկս կարգել եւ բռնաբար
կնքաւոր⁵ մարդկանն տալ ուտել միս յազածոյ
եւ երկիր պագանել արեգականն: Կբրեւ սկսաւ
բազմանալ ընդ ամենայն աշխարհն այնպիսի պըղ-
ծագործ խառնակութիւն, յանդգնեցան եւս կանայք
փշտիպանացն յաւուր կիրակէի անցուցանել զճրա-
գունս եկեղեցւոյն եւ պատառել զհանդերձս հաւ-
ատաւոր⁶ կանանց:

Զայս գոյժ աղմկի իբրեւ տեսին միաբան սուրբ
եպիսկոպոսքն, զաւետարանն ի ձեռն առեալ՝ հասին
ի վանս⁷ սպարապետին, ուր ժողովեալ էին զօրքն
Հայոց, եւ ասեն. «Եղաչեմք զձեզ զամենեսին սուրբ
աւետարանաւս, եթէ ձերով խորհրդիւ գործէ զայն
անօրէնութեան չարիս մարդպանն եւ մոգպետն, նախ՝
զմեր պարանոցս հատէք եւ ապա յեկեղեցին ձեռ-
նարկեցէք: Եպա եթէ առանց ձեր կամաց նոքա զայն
չարն գործեն, այսօր խնդրեսցի վրէժդ այդ ի նոցանէ:»,

Չաղաք.

Ապա խմացեալ թէ կարի հռչակին իրք ապս-
տամբութեանն եւ ի կարի հեղգալոյն մեծամեծ
գործէին վնասք, ժողովեալ զպատուական եպիսկո-
պոսս եւ զականաւոր երիցունս եւ զաւագ տանու-
տեարսն Հայոց եւ զսեպուհան առանձինն ասէր
յայտնապէս՝ թէ «մինչեւ ցերբ հանգուրժեմք թա-
գուցանել զճմարտութիւնն եւ կորնչիմք:», Մի ոմն
Պստանեայ տանէն, որում անուն էր Զանդաղան,
լսէր յոմանց զխորհեալն Հայոց, եւ երթեալ վաղ-
վաղակի նմանւոյն իւրում Վասակայ. (որոյ բանից)
իրազգած եղեալ աւագ նախարարքն՝ կալեալ զնա
ի գեօղն, որ կոչի Արծակ⁸, տարեալ կապեցին ի միւ-
սում եւս ի գեօղ՝ յանուանեալ Բերդկունս⁹ ի
նմին Բաղրեւանդ գաւառի. զոր եւ ոչ յետ բա-
զում աւուրց քարկոծեալ սատակեցին: ¹⁰ Եւ ահ մեծ
անկաւ ի վերայ ամենեցուն: Ամենեքեան ի նախանձ
բարկութեան բողեցան. ընթացան վաղվաղակի ի
զէնս իւրեանց՝ վառեցան կազմեցան զգիշերն ամե-
նայն, եւ ընդ ծագել արեգականն զգունդն յերիս
մասունս բաժանեալ ի բանակն¹⁰ արկանէին: Գունդն
առաջին յարեւելից կուսէ. եւ գունդն երկրորդ
յարեւմտից կողմանէ. եւ գունդն երրորդ ի հիւսի-
սոյ կողմանէ — շուրջանակի ի մէջ առեալ փակեցին
զբազմութիւն բանակին եւ զբազումս կոտորեցին եւ
զեւս բազմագոյնս կապեցին զերեւելի մարդիկ եւ
արկին ի բերդս ամուրս ընդ իւրեանց իշխանու-
թեամբ:

Երևի.

Չաղաք.

Եւ ապա յայտնապէս ժողովեալ միաբանու-
թեամբ առ տէրն Մամիկոնէից Վարդան, հանդերձ
նովաւ մտին թափ զգրոց հրամանին բոլորեքեան
առ իշխանն Սիւնեաց Վասակ առ մարզպանն Հայոց

և յայտնեալ նմա միաբան ամենեցուն զխորհուրդն, թէպէտ ջանայր յապաղել նմա՝ մի՛ վասն որդւոցն իւրոց, որք ի դրանն էին, և գարձեալ՝ զի և կեանքն իւր իսկ ի խնամս շարին մէտ էին հանապաղ. սակայն ի հարկէ յանձն առեալ միաբանէր ընդ նոսա: Քերել գարձեալ հրամայէին նախարարքն Հայոց սուրբ ևպիսկոպոսացն և երիցանցն զաւետարան ուխտին սրբոյ. և երդուեալ ամենայն բազմութիւն զօրացն ազատացն և անազատացն հանդերձ իշխանանան Սիւնեաց Ղասակաւ, հաստատէին զերդումն. և որոց մատանեաւ չեւ ևւ էր կնքեալ զաւետարանն՝ կնքէին. և համբարձեալ զձեռս ընդ երկինս ասէին. «Տէր ընկալ զմեզ որպէս զորդին ուրացօղ. մեղաք յերկինս և առաջի քոյ. շնորհեա՛ մեզ բարեխօսութեամբ լուսաւորիչ առաքելոցն, վաստակովք և սուրբ նահատակին Գրիգորի նոցին նմանոյն և գործակցի՛ զթողութիւն մեղաց մերոց. և որպէս հեղեր դու զարիւնդ քո սուրբ ի վերայ մեղաւորաց, պարգեւեա՛ և մեզ հեղուլ զարիւնս մեր ի վերայ խոստովանութեանս այսորիկ և իւրաքանչիւր թողութեան մեղաց:» Եւ գրեալ զայս ամենայն և կնքեալ նախ՝ մատանեաւ իշխանին Սիւնեաց Ղասակայ և ապա՝ մատանեօք ամենայն տանուտէրացն Հայոց և աւագ սեպհացն, և եղեալ ի սուրբ աւետարանի երդմանն՝ ետուն ցպատուական ևպիսկոպոսունս և ցաւագ քահանայութիւնն, որ էին անդ. և կատարեալ զայս դիմեցին մեծաւ ցնծութեամբ և հոգեւոր երգովք ի տուն Տեառն և երկրպագեալ միոյն միայնոյ Ճմարտին Աստուծոյ կատարեցին զաղօթան: Եւ զօրացն բազմութիւն դիմեցին ի տուն մոխրանոցին շմեալով բնաւ աւագացն

հրամանի եւ առեալ զկրակարանն վարեցին ի ջուրսն զկրակսն՝ որպէս ի գիրկս եղբօր՝ ըստ ասելոյ սուտ վարդապետացն Պարսից. զմոգուցն բազմութիւն պահել առ օրն հրամայեցին զգուշութեամբ եւ ի վաղիւն ի ծագել արեւուն սպանին ի գիւղն Զարեհաւան¹¹ :

Եղև.

Եւ կատարեալ զայս ամենայն դադարեցին զառուրս տօթոյն: Իսկ որք եկեալ էին յաւարի առնուլ զսուրբ գանձս եկեղեցւոյն, ահամայ եղին զանձինս եւ զաւար իւրեանց առաջի սուրբ եպիսկոպոսացն եւ ամենայն զօրացն եւ եղծեալ ապականեցաւ հրաման թագաւորին:

Ազաղակէին եւ ասէին արք եւ կանայք եւ ամենայն ռամիկ բազմութիւնն. պատրաստ եմք ի հալածիլ եւ մեռանել յամենայն նեղութիւնս եւ ի չարչարանս վասն սուրբ եկեղեցեաց: Այլ երեւէր այնուհետեւ առաւել տէր քան զճառայ եւ ոչ որ քան զոր նուազեալ ի յարութենէ. առ հասարակ զմի զինուորութիւն զինուորեցան. միով գօտեաւ ճշմարտութեան պնդեցին զմէջս արք եւ կանայք: Այս բարբառ ստէպ ստէպ ընթանայր՝ «քաջութեամբ միայն մեռցուք, զանուն եւ զոգիս եւ եթ ժառանգեսցուք:»

Գարձեալ յարձակեցան ի վերայ բերդիցն եւ աւանաց, զոր ունէին պարսիկքն ի տեղիս տեղիս. տապալէին քանդէին զբնակութիւնս նոցա՝ զմեծ Արտաշատ¹² աւանօք իւրովք, զԳառնի քաղաքն,¹³ զԱնին¹⁴, զԱրտագերս¹⁵ եւ զայլս: Տապալէին քանդէին զչինուածս նոցա եւ այրէին կիզուին զտունս պաշտօնարկի եւ զպաշտաման կրակի. յամենայն տեղիս հեթանոսացն զփրկական խաչն Քրիստոսի կանգնէին եւ յուսով հաստատեալ խնդայր ամենայն երկիրն առ հասարակ:

ԳԼՈՒԽ Թ.

Երթ Հայոց յԱղուսան:

“Դուք որ կորոզ էք՝ զկարութիւն
սկարացն բարձէք:”

Յետ աւուրց եկն եհաս հազարապետն Աղուսանից սուրբ եպիսկոպոսաւ աշխարհին, մեծաւ տագնապաւ փութացուցանէր զզօրսն ասելով՝ գունդ Պարսից, որ էր ի կողմանս աշխարհին Հոնաց եկն եմուտ յաշխարհս մեր եւ այլ այրուծի որ ի դրանէ եւ այլ երեք հարիւր մոգ վարդապետ ածեալ ընդ իւրեանս՝ պառակտեցին զաշխարհն եւ կամէին յեկեղեցին ձեռն արկանել. եւ հրամանաւ թագաւորին ստիպէին եւ ասէին՝ եթէ կամօք յանձն չառնէք, հրաման ունիմք ի գեօղս եւ քաղաքս շինել ատրուշանս եւ կացուցանել մոգս եւ մոգպետս օրէնսդ իր ամենայն աշխարհիդ:

Գունդն Հայոց իբրեւ լուաւ զայս, ոչինչ լքան ի քաջութենէն եւ միաբան քաջալերս տուեալ արձակեցին զնոսա, զի առ ժամանակ մի խարէութեամբ կալցեն զնոսա, զի մի՛ ձեռնարկեսցեն յուխտ եկեղեցւոյ մինչեւ ելա խնդրեսցեն:

Եւ վաղվաղակի նամականի արարեալ առ կայսրն եւ առ ամենայն աւագանի դրանն Յունաց. առ բղեշին Աղձնեաց եւ առ իշխանն Անգեղ տան, ի Ծոփս եւ Հաշտեանս եւ յեկեղեաց եւ առ մեծ սպարապետն Անտիոքայ.¹ Եւ պատրաստեալ զիշխանն Ամատունեաց Ահասն որպէս զայր մտացի եւ խորհրդական, եւ սուրբ սեպուհն զՀմայեակ զեղբայրն Աարդանայ, եւ զերանելին Մեհրուժան զեղբայր սրբոյն Աղանայ² ի տոհմէն Արծրունեաց՝ եւ

Եղևն.

Մոգս
կայ.

Հազար.

Եղևն.

զմի ոմն ի մեծ նախարարացն ի տոհմէն Գնունեաց
Ատովմ՝ առաքեցին յերկիրն արեւմտից խնդրել
օգնութիւն եւ եթէ նա՞ կամեսցի՝ նմա մտանել ի
ծառայութիւն:»

20400. Արք երթեալք յանդիման եղնն թագաւորին
Թէոդոսի, որոյ լուեալ զպատճառ նոցա երթիցն՝
յանձն առնոյր օգնել նոցա գնդիւ. եւ մինչդեռ
պատրաստէր զիրս խոստմանն, հասեալ վախճան
սրբոյն՝ վճարէր ի կենցաղոյս, եւ թագաւորէ փո-
խանակ նորա Մարկիանոս, որոյ եւ տեղեկացեալ
զպէտս խնդրոյն Հայոց, հարցանէր զաւագս զրանն.
պատասխանի տուեալ Անատոլեայ, որ ի ժամուն
սպարապետ էր Անտիոքայ, եւ Փղորէնտի ուրումն
առն ասորի ազգաւ, որ էր աւագ զրանն թագաւո-
րին եւ ասնն. «մեզ ոչ թուի հաճոյ արհամարհել
զուխտ, զոր գրեալ եւ կնքեալ է առաջին թագաւո-
րացն եւ պատերազմաւ ի բաց հանել զաշխարհ մի
ի ծառայութենէ թագաւորին իւրեանց. այլ եւ
զելս անյայտ իրացդ պարտ է ածել զմտաւ, զոր ոչ
դք կարէ գիտել թէ որպէս վճարեսցի: «Այսպէս
կասեցուցին զմիտս թագաւորին, (որ)՝ փութացաւ
եմուտ յուխտ հաստատութեան՝ ձեռնթափ լինել
ի զօրացն Հայոց ամենայն օգնականութեամբ:»

եղի:»

Այսպէս հատաւ օգնականութիւն յուսոյ նո-
ցա (Հայոց) ի մարդկանէ:

20400. Եւ որք երթեալն էին յաշխարհն Յունաց՝ ի-
բրեւ տեսին թէ ոչինչ օգնեցան, փութային գո-
նեայ ընդ ընկերս իւրեանց ըմպել զմարտիրոսու-
թեան բաժակն. զի յապաղեալ պատասխանոյն
(Յունաց) գործ պատերազմին Հայոց եւ Պարսից
կատարէր:

Եպիսկոպոսքն քաջալերել սկսան զանձինս եւ ^{Եղեշահ} զօրսն Հայոց. հայէին յիւրեանց սակաւութիւնն եւ յերկոցունց թագաւորացն միաբանութիւնն, ոչինչ վատասրտեալ ըստ առաջին ուխտին խիզախէին եւ ասէին. պատրաստ եմք ի սպանանիլ եւ ի մեռանել. դիւրին է Աստուծոյ սակաւութիւնս զբազմաց գործ գործել եւ անարգօք զմեծամեծ իրս կատարել:

Թէպէտ եւ ոչ ունէին թագաւոր առաջնորդ եւ ոչ արտաքուստ օգնական զոք յօտարաց, սակայն անձանց առաքինութեամբ եւ սուրբ վարդապետաց մխիթարութեամբ համագունդ յիւրաքանչիւր տանէ ի մի վայր գային վաղվաղակի. զամենայն զօրսն յերիս գունդս բաժանէին. զգունդն առաջին տային ց'Արշակունիս Ռմրոսեան պահապան աշխարհին մերձ ի սահմանս Ատրպատական աշխարհին. զգունդն երկրորդ ի ձեռն Աւարգանայ զօրավարին Հայոց՝ անցանել ընդ սահմանս Արաց ի վերայ մարզպանին Ճորայ*, որ եկեալ էր աւերել զեկեղեցիան Աղուանից. զգունդն երրորդ տային ի ձեռս Աստակայ իշխանին Սիւնեաց, որ ընտրեաց ընդ իւր զիշխանն Բագրատունեաց, զիշխանն Խորխոռունեաց, զիշխանն Ապահունեաց, զիշխանն Ահաբեղէնից, զիշխանն Ռրծայ — զօրօք իւրեանց. եւ զայլ բազում զօրս յարքունի տանէն արկ յինքն եւ զսեպուհս ոմանս յայլմէ տոհմէ:

Եւ սպարապետն Հայոց Աւարգան առեալ ընդ ^{Ղօզար} իւր ի տանուտէրացն Հայոց, եւ այլ սեպուհք եւ բազումք ի զօրացն Հայոց եւ գունդք ի զօրացն մարդպետական պրուծիոյ. եւ հրաժարեալ յիշխանէն Սիւնեաց Աստակայ եւ յայլ մնացելոցն ընդ

* Մով. Աղաճանկատուացի. — 2-րդ:

քոյ է յաղթութիւն եւ պարտութիւն, եւ մեք պատ-
րաստ եմք ի մեռանել վասն քո սիրոյդ եւ ճշմար-
տութեանն:»

Ի ժամ մարտին կարգէր զիւր գունդն ըստ ^{Չագար.}
բաւականին այրուծիոյն. երիս յառաջս բաժանեալ՝
տայր ի ձեռս իւրաքանչիւր զօրագլխի. որում աջոյ
կողմանն կացուցանէր զօրագլուխ զԱրշաւիր Աամ-
սարականն, որ էր փեսայ զօրավարին Հայոց Աւար-
դանայ, ունելով զգուսար նորա ի կնութեան, եւ
նիզակակից տայր նմա զՄուշ զաւագ սեպուհ յազ-
գէն Գիմաքսենից. եւ զահեակ կողմն տայր ի ձեռն
Խորենեայ Խորխոռունոյ եւ զօրաւիգն ընդ նմա
կացուցանէր զՀամայեակ Գիմաքսեան. եւ ինքն սուրբ
զօրավարն Աւարդան պատրաստէր զինքն միջոյ տեղ-
ւոյն յարձակման: Եւ այսպէս յօրինեալ զճակատն
եւ յԱստուծոյ խնամս ապաւինեալք յարձակեցան ի
վերայ թշնամեացն, ^{եզեւ.} եւ զաջ թեւն բեկեալ զճախոյ
կողմամբն արկեալ ընդ երեսս գաշտին փախստական
առնէին. ամենեքեան առհասարակ այր զախոյեան
իւր յերկիր կործանէր: Յորս նախագոյն յառա- ^{Չագար.}
ջեալ ի տեղի մարտին Աամսարականն Արշաւիր եւ
Մուշ, որք յանգիտութենէ տեղեացն զիպեցան
թանձրախոր սաստիկ մօրից եւ ի յառաւելապէս
դիմեցմանէ երիվարացն անկեալք ի տիղմն հանդերձ
երիվարօքն խրէին. անդ կատարեալ պսակէր երա-
նելի սեպուհն Գիմաքսենից Մուշն ի Խորականայ.
Իսկ Աամսարականն իջեալ յերիվարէն ի հետիոտս
սպանանէր զԱուրկն՝ զեղբայր Ափնաց թագաւորին.
եւ ի բաց ձգեալ զերիվարն ի սաստիկ խոր տղմոյն,
ուր եւ մոյկ մի զերծեալ յոտանէն՝ թաղեալ մնայր
անդէն ի մօրին. եւ ինքն Աամսարականն միամոյկ

տղմաթաթաւ հանդերձ ամենայն զինուոն հանեալ
զերիվարն ի ցամաք անվեհեր քաջարար յերիվարն
հեծանէր եւ զթեւ իւրոյ կողման թշնամեացն փա-
խըստական առնէր: Եւ տեսանէր զերանելի սպարա-
պետն Հայոց հանդերձ ամենայն Հայոց գնդաւն զի
ածէին⁵ առաջի իւրեանց զբազմութիւն զօրացն
Պարսից. յորոց զկէսն սրովք իւրեանց դիմաւաւս
յերկիր կործանէին եւ զկէսն գետալէժս արարեալ
հեղձամղձուկ առնէին եւ զայլսն ի նոցանէ դաշտացն
եւ անտառախիտ մայրեացն՝ առ խորագոյն դարիւք
Լուբնաս⁶ գետոյ, ցրուեալս վատնէին. իսկ ոմանք
յաւագորերոյ Պարսիցն ելեալք ի նաւս յայնկոյս
գետոյն մեծի փախստեայք լինել ճեպէին. որ եւ ըզ-
համնարականն Արշաիր զիշխանն Արշարունեաց
ստիպով փութացուցանէր զօրավարն Հայոց զկնի
փախստէից նաւացն նետաձիգ լինել՝ ի հաստատա-
ձգութիւն եւ յանվրէպ դիտողութիւն առնն վըս-
տահեալ:

Իսկ համնարականն Արշաիր խոցեալ զնաւա-
վարսն եւ զայլս բազումս ի նաւսն կարեւիւքս առնէր,
եւ բազումք ի նաւավարացն եւ գլխաւորացն Պար-
սից գետասոյզ եղեալ կորնչէին. եւ ոչ գտանէր
որ ամենեւին ի նոցանէ ապրեալ եւ թագուցեալ
յանտառախիտ մայրիս դաշտացն: Բայց մի ոմն ի
զօրականէ թշնամեացն մազապուր պրծեալ ի պա-
տերազմէն գոյժ տանէր ի մնացեալ բուն բանակն:
Զօրքն Հայոց ժողովէին զբազում աւար բանակին՝
բազում արծաթ եւ ոսկի եւ զզէնս եւ զզարդս
զարի արանց եւ զքաջ երիվարաց: Յարձակէին ի
վերայ բերդիցն եւ քաղաքացն, զոր ունէին Պար-
սիկքն յԱշխարհին Աղուանից եւ զերամս մոգացն

Մովսէս
Կոզ.

Եզր. 4.

դնէին գէշ թուչնոց եւ գազանաց, ազատէին զեկեղեցիսն յանհնարին ներդուծենէն: ^{Պատմ.} Եւ այսպէս շնորհեալ նոցա զյաղթութիւն վերին օգնականութեանն՝ դառնային ի բանակս իւրեանց. եւ դադարեալք անդէն ի տեղոջն զօրն զայն՝ ի վաղիւն չուեալք անցանէին ընդ գետն Կուր:

Բազումք ի նախարարացն Աղուանից եւ յամենայն շինականացն՝ որք ցրուեալ էին յամուրս լերանց Կապիկու: ^{Եղևթ.} Իբրև տեսին զյաջողութիւն գործոյն, գային խառնէին ի զօրս նոցա. գնային ի վերայ պահակին շոնաց ^{Մովսէս 4 աղ.} որ է ընդ մէջ իշխանութեանն Աղուանից եւ շոնաց, քանդէին զպահակն եւ կոտորէին զզօրսն որ ի ներքս բնակեալ էին, եւ ըզդուռնն տային ի ձեռս Ահաճանայ,* որ յազգէ թագաւորացն Աղուանից. դեսպանս արձակեցին յաշխարհն շոնաց ընդ նոսա ուխտ հաստատել՝ անքակութեամբ ունել զմիաբանութիւնն. ^{(Մովսէս) 6 աղ.} իսկ նոքա (շոնք) իսկոյն հասին ի տեղին եւ ականատեսք լինէին յաջողմանն. յանձն առին զերդումն քրիստոնէութեան պահել ընդ նոսա հաստատուն միաբանութիւն:

* Մովսէս Կազանկատուացին ասում է. «Արքանայ ունեմ յազգէ թագաւորացն Աղուանից»:

Գ Լ ՈՒ Խ Ժ .

Ն ե ն գ ո ո թ ի ո ն վ յ ա ս ա կ ա յ :

« Ը մ ն ն ա յ ն թ թ ա գ ա ո ռ ո թ թ ի ն բ ա ժ ա ն ն ա լ
յ ա ն ձ ն ' ա լ ե թ ի : » Գ Ո Ւ Կ :

Ղ ա գ ա ռ .

Եւ մինչդեռ այս ամենայն կատարէր ըստ կա-
մաց նոցա, յանկարծակի դեսպան հասանէր առ
Վարդան ասելով թէ « արդ՝ ստեաց անօրէնն Վա-
սակ ուխտին Ըստուծոյ. նոյնպէս եւ մնացեալքն
անդէն առ նմա աւագանին Հայոց յետս կացեալ
ընդ նմա ապստամբեցին, դեսպան արձակեցին ի
Պարսս եւ նամակօք ուխտադրեցին ընդ նոսա եւ
զԻւրդեան՝ ամրոցացն Հայոց ի բաց կալան եւ
զԻւրեանցն բերդակալս արարեալ զգուշացուցին.
եւ զորդիս տոհմին Մամիկոնէից եւ Վամսարականաց
եւ զայլոց տանուտէրացն ժողովեալ յիւրաքանչիւր
դպեկաց նենգաւորն Վասակ՝ ետ ածել՝ առ ինքն
եւ ամրացոյց յանառիկ ամուրս աշխարհին Սիւ-
նեաց. »՝ աւերեալ զձմերոցս՝ արքունի, որ կայանք
զօրացն էին, եւ զնահանգն Երտաշատու՝ զԵրտա-
շատն ինքնին գլխովին եւ հրձիգ արարեալ եւ զա-
մենեցուն ձեր ընտանիս մերժեալ յիւրաքանչիւր
բնակութենէ. ձեռնարկեալ եւ ի սուրբ եկեղե-
ցիսն. գերի վարեալ զընտանիս քահանայից եւ զնո-
սին կապեալ եւ եղեալ ի բանդի. գունդն, որ ի
կողմանս Ետրպատականի, ո՛չ ժամանեաց ձեռն տալ
եւ դեռ պահեն ընդ ձեզ զուխտ միաբանութեան.
բայց այն որ ընդ նմայն էին, բազումք զհետ մոլո-
րեցան նորա ամբարշտութեանն: » Եւ լուեալ զայս

Ս տ ն փ .
ն պ Ն ս փ .

Ե զ Ն չ Կ .

Ղ ա գ ա ռ .

* Ղ ա գ ա ռ ն ա ս ու ժ է . « տ ա յ տ ա ն ն է ա ո թ ա գ ա ո ռ ն Պ ա ռ -
ս ի ց : »

ամենայն սպարապետին Հայոց Վարդանայ Հանդերձ
 նախարարօքն եւ զօրուն որ ընդ նմայն էին չտրտմել
 ոչ կարէին. եւ զանձինսն եւ զգերեալ տղայսն ի
 պահպանութիւն Ամենահար Աջոյն յանձն արար-
 եալ չուեցին միաբան ամենեքեան յաշխարհէն Ա-
 ղուանից 'եւ հասանէին' յերկիրն Հայոց ի գաւառն
 Այրարատոյ 'յաւուրս երեսուն', եւ անդ զաւուրս <sup>Մոջսն
 նազ.</sup>
 ձմեռայնոյն դադարեալք՝ փութային զաւուրս գար-
 նային ամսոյն տեսանել եւ յօր իւրեանց նահատա-
 կութեան հասանել*. քանզի ոչ եւս ինչ այլ բնա-
 ւածէր զմտաւ որ զյաղթութիւն կամ զպարտումն.
 'եւ յետ ամսօրեայ աւուրց եղև խմբումն մեծ պա- <sup>Մանք.
 նիսոյ.</sup>
 տերազմին:

Ազգ եղև ուրացեալն Վասակայ եւ իշխանացն ^{Եզնէ.}
 քաջութիւն գնդին Վարդանայ եւ միաբանութիւնն
 Հոնաց. զգիշեր մի օգնական գտեալ նորա՝ փախսը-
 տեայ անկանէր յամուրս իւրոյ աշխարհին. եւ այն-
 պէս տագնապաւ մերժեցաւ, 'զի' զգերի եւ զաւարն,
 զոր առեալ էր յԱյրարատ գաւառէ 'եւ' զիւրն
 եւս եթող եւ փախաւ: Քանզի ժամանակ ձմերայնոյ
 էր եւ զոռձիկս թշնամեաց գնդին հարեալ էր, ոչ
 կարէր 'Վարդան' զմիով տեղեաւ համագունդ ըզ-
 զօրսն գարմանել. այլ սփռէր ընդ գաւառս գաւառս
 աշխարհին, պատուէր տայր պատրաստական լինել
 կազմութեամբ առ ժամանակ գարնայնոյն. եւ զսա-
 կաւս յաւագ նախարարացն գործակից իւր թողեալ,

* Սակփանսս եպիսկոպոս Սիւնեցին ասում է. "մեծա-
 յաղթութեամբ եկեալ ի պատերազմն որ առ Աղուանս
 այլովք ազատօք խորհէին ի միասին զ----- ք-----
 շ----- ք-----: Եւ մինչ թափեցան յամենայն յուսոյ՝ զմահ
 ընտրեցին լաւ քան զկեանս. եւ անցեալ յԱրատ
 գաւառ յ----- եղև խմբումն մեծ պա-
 տերազմին, յորում պսակեցաւ սուրբն Վարդան:

ի վերայ ունելով զԹագաւորանիստ տեղին, գունդս գունդս արձակէր յաշխարհն Միւնեաց. առնոյր եւ աւերէր զբազում գաւառս եւ այնպէս ի նեղ արկանէր զնա 'զԱստակ' եւ զամենայն զօրսն, որ ընդ նմա, զի զէչս եւ զձիս մեռելոտիս առ սովոյն անխրտիր ուտէին: Աւ բազում հարուած հասուցանէին ի վերայ ուրացելոյն, մինչեւ ժողով սուրբ եպիսկոպոսացն եւ ամենայն ուխտ քահանայութեանն գառնապէս արտասուս իջուցանէին ի վերայ չարաչար վշտացելոյն:

Ամենայն եպիսկոպոսքն եւ երիցունք պատուէր հրամանի տուեալ աշխարհին զողջոյն ամիսն Քաղոց³ պահօք եւ աղօթիւք առնել խնդրուածս առ Աստուած. եւ զոմն յառաջին կապելոց Պարսկաց անծեալ զառաջեաւ նախարարացն, խօսէին ընդ նմա եւ ցուցանէին զամենայն վնասն՝ աշխարհաց աւերելն, զօրացն արքունի հարկանիլն. ցուցանէին նմա զխարէութիւն աստամբին Աստակայ, որ Հայոց բանիւ⁴ խաբեաց զԹագաւորն յանձն առնուլ զմոգութիւն: Արձակեցին զնա հրեշտակութեամբ ի հնարս հայթայթանաց (թերեւս կարասցեն զեղբարս իւրեանց ի նեղութենէն գողանալ):

Արթեալ այրն պատմեաց զայս ամենայն յականջս Թագաւորին: Հայեցաւ ետես 'Թագաւորն' զինքն լի տկարութեամբ: Գիտաց՝ եթէ զամենայն, զոր կամի առնել ոչ կարէ կատարել. սկսաւ քաղցր եւ աղերս բանիւք խօսել ընդ ամենեսեան եւ ասել՝ "զի՞նչ ինչ վնաս գործեալ է իմ. ո՞ երբէ՞ք նեղեաց, պնդեաց դարձուցանել ի մի օրէնս մոգութեան. մանաւանդ վնասն օրինաց քրիստոնէութեանն, 'զոր' զոյգ եւ հաւասար համարիմ՝ դենիս

մարդկանց. տեսէ՛ք, զի ետուք գործել ինձ զոր
ինչ ոչ կամէի:», Զայս ամենայն խօսէր եւ զվնասս
յանցանացն արկանէր զմոգպետաւն եւ զմոգօքն.
սակաւք ի նոցանէ ասէին. «Այո՛, արքայ քաջ, այդ
այդպէս է որպէս ասացերդ, եւ արդ կարես զամե-
նայն ուղղութեամբ նուաճել. զի տուեալ է քեզ
աստուածոցն, զի զամենայն, զոր եւ կամիս, կարես
առնել: Երկայնամիտ լեր եւ համբերութեամբ թո-
ղացո՛ մարդկանդ անդրէն զքրիստոնէութիւն, եւ
դժբօք զապստամբսն անցես ի հաւանութիւն:», Հա-
ճոյ թուեցան բանքն առաջի թագաւորին: Այն օր
հրամայէր կալ յօրէնս քրիստոնէութեանն. հրով-
արտակա առաքէր վասն քրիստոնէից. «Եթէ ի
կապանս դք կայցէ, 'ասէ', արքունի հրամանաւ ար-
ձակեալ լիցի, եւ եթէ ինչք ուրուք յափշտակեալ
իցեն, դարձցին անդրէն. այնպէս եւ երկիրք, թէ
հայրենիք, թէ պարգեւականք եւ եթէ քսակա-
գինք, եւ հանեալ ուրուք իցէ, հրամայեցաք, զի
դարձցին:», Խնդրէր ի նոցանէ վկայութիւն հաւա-
տարմութեան եւ երդմամբ յուխտ մտանէր, եթէ
«Ոչինչ յիշեցից զքէն վրիժուցն. որպէս ունէիք
յառաջ ճշմարտութեամբ զօրէնս ձեր, այսուհետեւ
առաւել կալարուք, բայց միայն ի ծառայութենէ
մերմէ մի՛ ելանէք:», Իբրեւ ստուգեաց, եթէ չո-
ռոմք ի բաց կացին ձեռնտու լինել քրիստոնէու-
թեանն, դարձեալ յառաջին կարծիս մոլորութեանն
չըջեցաւ:

Իսկ Հայք զարմացեալ ընդ թերի խորհուրդսն
ասէին. «Քանի՛ լիրք է խորամանկ խաբէութիւն
նորա. զի երկիցս եւ զերիցս զիորձ առեալ մերոյ ան-
քակ միաբանութեանս, տակաւին կամի զմեզ լքու-

ցանել. զոր բարեգործութիւն տեսաք առ ամենայն
եկեղեցիս, որ են յաշխարհին Պարսից: Զի որ ինքն
իւր չար է, այլում բարի ոչ կարէ լինել, զի չիք
յանիրաւութենէ արդարութիւն, ի ստութենէ ճշ-
մարտութիւն: Ա՛չ պատրիմք իբրեւ զտղայ եւ ոչ
մոլորիմք իբրեւ զանտեղեակս եւ ոչ խաբիմք իբրեւ
զտգէտս, այլ պատրաստ եմք ամենայն փորձու-
թեանց, զի յորում սկսաք ի նմին եւ կատարես-
ցուք քաջութեամբ եւ ոչ վատութեամբ. ի վերայ
պարգեւաց եւ բարիս առնելոյ մեզ՝ զճշմարիտ
կեանս կամիք հանել ի մէնջ, որում չիք հնար եւ
այլ մի՛ եղիցի:»

«Ար հայհոյէրն զՔրիստոս եւ ուրացուցանէր ի
նմանէ զհաւատացեալս, եւ որ երզնոյր ի սնտի
պաշտամունս իւրոյ մոլորութեանն, անցուցանել զա-
մենայն չարչարանս ընդ պաշտօնեայս եկեղեցւոյ,
արդ եկեալ գողանալով գոհութիւն մատուցանէ
եւ այնու կամի զամենայն չարութիւն իւր ի մեզ
հեղուլ: Ա՛չ այդմ հաւատամք եւ ոչ զսուտ հրա-
մանդ յանձն առնումք:»

Նա 'Յազկերտ' քակեաց յինքննէ զծերն լի
դառնութեամբ. գունդս գումարէր եւ բազում
երամակս փղաց յղէր ընդ նմա. հասեալ մերձ ի
սահմանս Հայոց, մտանէր 'ծերն' Միհրնբրսէհ՝ ի
քաղաքն ի Փայտակարան առ պատրաստութեան իւ-
րոց չարահնար խորհրդոց: Սա էր իշխան եւ հրա-
մանատար ամենայն տէրութեանն Պարսից, որում
անունն էր Միհրնբրսէհ:

Միհրնբրսէհ՝ քանզի գիտէր զամբարշտու-
թիւնն Ղասակայ, յղէր եւ կոչէր զնա առ ինքն. եւ
ստուգէր զիւր հաւատարմութիւնն եւ զՀայոց ան-

իրաւ ապստամբութիւնն. նա թէպէտ եւ յոյժ
 դարովէր զնա, այլ արտաքին դիմօք մեծարեաց եւ
 հայեցոյց զնա ի կարծիս սնոտիս՝ իբր թէ անկ իցէ
 նմա հասանել մինչ ի թագաւորական վիճակն,⁵
 բայց միայն հնարս իրացն խնդրեսցէ եւ թագաւո-
 րին կամք կատարեսցին յաշխարհին: Իբրեւ յանձն
 էառ Վասակ՝ երթալ զկնի կամաց նորա՝ գողաբար
 սողեցաւ եւ եմուտ իբրեւ զօձ ի մէջ ամրացելոցն.
 էառ եւ եհան յայտնութեամբ զբազումս յազա-
 տաց եւ զբազմագոյնս իշխանաց եւ զայլ ոմանս յա-
 նուանեալ քահանայից: Եւ բովանդակ զիւր աշ-
 խարհն ապստամբեցոյց յուրացութիւն:

Նենգաւոր իշխանն Սիւնեաց Վասակ ոչ երբէք ^{ղազար.}
 դադարէր գրել նամականի առ իշխանս եւ շինա-
 կանս եւ քահանայս աշխարհիս Հայոց. ցուցանէր
 իմն բերեալս ի դրանէ ուխտս սուտս եւ վկայու-
 թիւնս ընդունայնս թէ արքայից արքայ զբրիստո-
 նէութիւն շնորհեաց աշխարհի եւ զվեաս կոտորածի
 մոգուց չխնդրէ. եւ զապստամբութենէն ասէ թէ
 բնաւ եւ յիշեմ իսկ ոչ, միայն թէ ի բաց դառնայք
 ի խրատուէ եւ ի բանից Վարդանայ եւ մի կորնչիք
 ընդ նմա. եւ զինքենէ գրէր ուխտանենդն Վասակ
 թէ ես լինիմ միջնորդ այսմ ամենայնի եւ անվեաս
 պահեմ զաշխարհս Հայոց. եւ տուեալ ի ձեռս
 սուտ քահանայից, տայր շրջեցուցանել ընդ աշ-
 խարհն Հայոց:,,

Երէց մի Զանգակ անուն, երէց մի Պետրոս ա- ^{Եղիշ.}
 նուն, սարկաւագ մի Սահակ անուն* սուրբ աւետա-
 րանաւն երզնուին եւ ասէին՝ եթէ «Ի թագաւորէն

* Ըստ Վաղարու՝ երէք երէց էին Զանգակ, Սահակ ձայ-
 նօղ, Պետրոս երկաթի: Սահակն եւ Պետրոս ի Սիւնեաց
 դաւառէ:

Հնորհեցի ամենեցուն քրիստոնէութիւնդ, և խորամանկութեամբ զբազումս ի սուրբ միաբանութենէն ածէին խառնէին ի գունդս ուրացողացն:

Գրեաց 'Ղասակ' և եցոյց մեծ հազարապետին մեծապէս պարծելով՝ որպէս աշակերտեաց ի մոլորութիւն խաբէութեան. և բաժանեալ և երկցեղս երեւեցոյց զգորսն Հայոց: Քակեաց և զմիաբանութիւն աշխարհին Ղբաց ի Հայոց և Աղուանիցն և Աղձնեացն: Ըստ մեծի չարութեան նորա՝ առաւել և ևս ժամանակն երեր նմա զյաջողութիւն իրացն. զի ամենեւին արտաքուստ օգնական ոչ որ գտաւ գնդին Հայոց, բայց ի Հոնաց. սակայն՝ և վասն նոցա կուտեաց զբազում պրուծին Արեաց,⁶ արգել և փակեաց զգրունս ելին նոցա: Զայս ամենայն գրէր և ցուցանէր մեծ հազարապետին Պարսից, որ կոչէր առ ինքն զՂասակ և որք ընդ նմա իշխանքն ամենեքեան. բազում պարգևս բաշխէր նոցա յարքունուստ և զօրացն, որ ի նորա բանի էին: Եւ զուրացեալ երիցունսն ցուցանէր 'Ղասակ', հաստատէր և յայտ առնէր, եթէ սոքօք որսացայց զնոսա քակտել ի միաբան ուխտէն: Հազարապետն իբրև զայն լսէր, յոյժ շնորհակալ լինէր և յոյս առաջի դնէր նոցա. "եթէ լիցի մեր յաղթութիւն, զպլոց քահանայից կեանս՝ դոցա շնորհեցից և ըզմեծ վաստակ դոցա ցուցից թագաւորին":

Այսպէս շարժեաց 'Ղասակ' և շիրթեաց զաշխարհն Հայոց մինչև զբազում հարազատս քակեաց ի միմեանց: Զոր ինչ ոչ գիտէին անօրէն հեթանոսքն՝ իմացուցանէր նոցա:

Զայս ամենայն չարիս իբրև և տես ի նմա Միհրաներսէհ, քան յանձն իւր՝ առաւել ի նա էր յու-

սացեալ: Առաւ ի նմանէ զԹիւ համարոյ բազմու-
թեանն. առաւել եւս փութացաւ ուսանել թէ
քանիք իցեն պարագլուխք քաջ նահատակացն, զի
երիս ընդ միոյ պատրաստեսցէ. զայս ամենայն տե-
ղեկացեալ ի նմանէ, կոչէր զամենայն զօրագլխեանն,⁸
պատուէր հրամանի տայր ամենեցուն յանդիման
նորա, զի խրատու նորա լուիցեն ամենեքեան. եւ
զամենայն զօրսն զօրագլխօքն հանդերձ յանձն առ-
նէր առն միում յաւագացն, որում անուն էր Մուշ-
կան Նիւսալաուրտ: Եւ ինքն գնայր յերկիրն ա-
րեւելից, եւ յանդիման եղևալ մեծի թագաւորին,
պատմէր զամենայն անցս իրացն՝ զիւր հնարաւոր
իմաստութիւնն եւ զԱստակայ խաբերայ պատրանսն,
զի քակեալ երկպառակեաց զգունդն Հայոց:

Դառնացաւ ծերն՝ Յազկերտ. յանձն իւր, եւ ասէ
անսուտ երդմամբ. «Եթէ ապրեսցի անօրէնն այն ի
մեծ պատերազմէն, մեծաւ անարդանօք տամ ըմպել
նմա զբաժակն դառնութեան մահու:»,

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

Ո՛ւ կ'ստնն Ա՛հ ս'բարսի:

«Մահ ոչ իմացեալ՝ մահ է. մահ իմա-
ցեալ՝ անմահութիւն է:» ԵՂԻՇԷ՛:

- Չագար. Այլ հասեալ ի տօն մեծ զատկին՝ բովանդակ
ուխտապահքն եղեն ընդ միմեանս աւետարտար յարու-
թեամբ Անարարին. եւ յետ սակաւ ինչ աւուրց
լուան եթէ զօրեհաս բազում ի շէր եւ ի Զարեանդ
Եղիշէ. գաւառ:՝ Մեծն Աւարդան ոչինչ թերահաւատու-
թեամբ զանգիտեաց. քաջալերեցաւ յանձն իւր եւ
Չագար. քաջալերեաց զզօրսն: Ազդ առնէր ուխտապահացն
(որք յաղագս տօնի աւուրց երթեալք էին առ ըն-
տանիս իւրեանց) եթէ «գունդ բազում հասեալ
գայ՝ բերելով աստուածասիրացն պսակս երկնաւորս.
արդ՝ որ որ ցանկայ առնուլ՝ աճապարեցէք. եւ
եթէ որ խորհի այլազգ ինչ, որպէս եւ այլքն, դա-
դարեալ հանգիցէ՝ ուր եւ թուեսցի հաճոյ ումեք.
քանզի ոչ որ պսակի ընդ ընկերաց իւրոց, թէ ոչ
տանջի:» Եւ զայս լուեալ ճշմարտասիրացն եւ զան-
մահութիւն սիրողացն ճեպեալ ընթանային զհետ
Եղիշէ. Աւարդանայ սպարապետին Հայոց:՝ Եւ հրաման տը-
եալ ժողովիլ յԱրտաշատ,² զի դեռ եւս ինքն ու-
նէր զամենայն աշխարհն:
- Չագար. Առաքէր (Աւարդան) միաբանութեամբ աւա-
գանդոյն սեպուհ մի յազգէն Ամատունեաց, որում
անուն էր Առանձար, իբրեւ երեք հարիւր հեծե-
լով երթալ լրտեսել զբազմութիւն զօրացն Պարսից:
Առանձար եւ գունդն որ ընդ նմա՝ տեսին զբա-
նակն Պարսից եւ զհզօր վերջապահ թեւով միով

անկեալ՝ զբազումս հանէին ընդ սուր եւ զայլս
 փախստականս արարեալ արկանէին ի զօրն Պարսից.
 եւ ինքեանք դարձեալ՝ ողջանդամք հասանէին ու-
 րախութեամբ ի գունդն Հայոց եւ պատմէին զԱս-
 տուծոյ զօրութիւնն, եւ վասն զօրագլխացն՝ թէ
 Մուշկան Նիւսաշաւուրտ եւ Գողթվճն են. տային
 գիտել եւ զայն եւս՝ սթափութեամբ հասանել ի
 միջոյ կողման աշխարհիս: Զոր լուեալ սպարապե-
 տին՝ ճեպէին երթալ ընդդէմ նոցա. ասէին «Թե-
 բեւս անդէն ի տեղւոյն ի Հէր եւ ի Զարեւանդ
 գաւառին՝ վճարին եւք գործոյն պատերազմին: Սա-
 կայն եւս առաւել ստիպով եկեալ հասանէին
 գունդն Պարսից ի գաւառն Արտաղ՝ հուպ ի գեօղն
 Աւարայր ի շրջափակ տեղի Տղմուտ դաշտին. ի միջի
 նորա անեալ զակիշ բանակէին. յաւուր ուրբաթու
 մեծի տօնին Պենդէկոստէին գիմեալ հասանէին մերձ
 ի նոյն տեղիս զօրքն Հայոց. լինէր հանդէս համա-
 րուն վաթսուն եւ վեց հազար այր հեծեալ եւ հե-
 տեւակ. եկին ընդ նոսա սուրբքն Յովսէփի եւ
 Ղեւոնդ երէց եւ այլ քահանայք: Գտեալ ան-
 պատրաստագոյն զզօրսն Պարսից՝ թէ կամեցեալ էին,
 կարող էին մասնաւորապէս վնասել. բայց թոյլ
 տուեալ դադարեցին յայնմ աւուր. մօտ առ զօրսն
 Պարսից բանակին ի ժամ երեկոյին զկանոն պաշտա-
 ման ժամու աղօթիցն ըստ սովորութեանն լցեալ՝
 զուարճանային չափաւոր ուրախութեամբ կերա-
 կրովքն. եւ կատարեալ զամենայն, առնուին հրաման
 ի սուրբ քահանայիցն արթուն խնդրուածովք կա-
 տարել զգիշերն յաղօթս:

Երկր.

Հարս.

Սուրբ երէցն Յովսէփ, որ զկաթուղիկոսու-
 թեանն ունէր զաթոռ, հրաման տայր առն Աստու-

ծոյ ՂԷւոնդի իրատել զժողովուրդն եւ քաջալերել
եւ սուրբ երէցն ՂԷւոնդ զամենայն զգիշերն ան-
ձանձորոյթ ուսուցանէր զամենեսեան առակաց մեկ-
նութեամբք. յիշեցուցանէր ամենեցուն նախ զան-
պատումն համբերութիւն սրբոյն Վրիգորի, ապա
զայլոցն ամենեցուն. ասէ « ոմանք տանջանօք եւ մա-
հուամք, ոմանք պահօք եւ գետնատարած անկող-
նօք. այլք աղքատասիրութեամբք եւ կէսք աշխար-
հաշինութեամբք եւ արդար դատողութեամբ ե-
րեւեալ ընտիր գտան Աստուծոյ. քանզի ոչ բողոքե-
ցուն զիպի մարդասիրութեան վիճակն, այլ ըստ
ժամանակի որպէս եւ բաշխէ վերին տեսչութիւնն.
եւ պարտին առողքն արդար վաճառականութեամբ
Եղիշէ՛ զնել ընդ անցաւորիս զանանցն: Նթէ մահուամբ
մահ մեռանի, մի՛ երկիցօք մահակիցք լինել քրիս-
տոսի, զի ընդ որում մեք մեռանիմք, ընդ նմին եւ
կենդանանամք: Այլքն ամենայն, որ ըստ հաւատոց
քաջութիւնս կատարեցին ի դարս իւրաքանչիւր,
գովեցան ի մարդկանէ եւ արդարացան յԱստուծոյ:
Ապաքէն նոյն Տէր է ի սկզբանէ եւ մինչեւ ցայսօր
եւ առ յապա. մեր յոյսն մեզ կրկին երեւի. եթէ
մեռանիմք՝ կեամք, եւ եթէ մեռուցանեմք՝ մեզ նոյն
կեանք առաջի կան:», Բազում եւ այլ բանիւք քա-
ջալերէր զիւրաքանչիւր որ ի մեծամեծ աւագանոյն
հանդերձ երանելեաւն Յովսէփաւ: Արոց վարդա-
պետութեան մտադիրութեամբ լուեալ երանելոյն
Վարդանայ՝ սկսաւ խօսել ընդ զօրսն եւ ասէ. ՚Ի
բազում պատերազմունս մտեալ է իմ եւ ձեր ընդ
իս. է՛ ուրեք զի քաջապէս յաղթեցաք թշնամեացն
եւ է՛ ուրեք զի նոքա մեզ յաղթեցին. անարգ եւ
անօգուտ զքաջութիւնսն համարիմ եւ առ ոչինչ

զգարգեւան զբազումս, վասն զի ամենքեան խա-
փանելոց են: Մի՛ երկուցեալ զանդիտեսցուք ի բազ-
մութենէ հեթանոսացն. եթէ հասեալ իցէ ժամա-
նակ կենաց մերոց, սուրբ մահուամբ պատերազմիս՝
ընկալցո՛ք խնդութեամբ սրտիւ, բայց միայն յա-
րութիւնս քաջութեան վատութիւն մի՛ խառնե-
ցուք: Անմոռաց է ինձ՝ զանօրէն իշխանն խաբեցաք.
ի վերին երեսս զկամս ամբարշտութեանն կատա-
րեցաք. վասն սիրելեաց, որ ի մեծի նեղութեան
էին, հնարս խնդրէաք յանդորր հանելոյ. եւ իբրև
նոցա ոչինչ կարացաք օգնել, անհնար լիցի այս՝
եթէ վասն մարմնաւոր սիրոյ զԱստուած ընդ մարդ-
կան փոխանակիցեմք. յերիս կոիւս Տէր ինքնին մե-
ծաւ զօրութեամբ օգնեաց մեզ. զանուն քաջու-
թեան ժառանգեցաք. եւ զզօրսն արքունի շարաշար
հարաք. եւ զմոզսն անողորմ սատակեցաք. եւ ըզ-
պղծութիւն կռապաշտութեան ի տեղեաց տեղեաց
սրբեցաք. եթէ զայլս կոտորելով ի վերայ աստուա-
ծային օրինացն պարծանս անձանց ժառանգեցաք,
որչափ եւս առաւել եթէ մէք մեռանիցիմք ի վերայ
մեծի վկայութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի,
որում եւ երկնաւորքն են ցանկացեալ, եթէ գոյր
հնար: Ա՛ր օր լուան զմէնջ մարդիկ ի գործ ամբարշ-
տութեանն, արտասուս բազում հեղան ի սուրբ
եկեղեցւոջն եւ ի մէջ սիրելեացն մերոց. եւ ընկերք
մեր սպառնային մեզ մահ գառնութեան ի վերայ
հասուցանել, եւ ծառայքն մեր սարտուցեալ փախ-
չէին ի մէնջ. եւ որ մեծն քան զամենայն ասացից՝
ոչ միայն մարդիկ յերկրի՛ այլ եւ հրեշտակք յեր-
կինս զերեսս իւրեանց դարձուցին ի մէնջ, զի մի՛
տխուր դիմօք հայեցին ի մեզ:»

“Եւ ահա եկն եհաս ժամանակ, զի զամենայն զկեղտ անուն ի մէնջ ի բաց բարձցուք. երկիւղ՝ թերահաւատութեան է նշանակ. զթերահաւատութիւն մեք ի մէնջ վաղ մերժեցաք. ընդ նմին եւ երկիւղն փախիցէ ի մտաց եւ ի խորհրդոց մերոց:”

Առաքինի զօրավարն դարձեալ եւ զմի մի ի նոցանէ քաջալերէր ի ծածուկ եւ զամենայն պակասութիւն աղքատութեան ընոյր յանձնէ եւ յընկերաց, որոյ զէն չէր, զէն պատրաստէր. եւ որում հանդերձ պիտոյ էր, հանդերձ զգեցուցանէր. եւ որում երիվար, երիվար տայր: Առատ ոռճկօք ուրախ առնէր զամենեսեան. զքաջ արանց յիշատակարանս հանապաղ երկրորդէր առաջի նոցա. ի ձեռն առեալ զքաջ նկարագիրն Մակարայեցւոցն ընթեռնոյր ի լսելիս ամենեցուն. յուշ առնէր զօրականին որպէս ազգատոհմն Մատթեայ քակտեալ բաժանեցաւ ի միութենէ. շինեցին մեհեանս, խոտորեցան յԱստուծոյ եւ ընկալան զպատիժս պատուհասի մահուան ի սուրբ միաբանելոցն:

Չագար . Եւ այսպէս խօսեցեալ սրբոյ զօրավարին ի ժամ հաւուն ասելոյ՝ հրաման տային սուրբն Յովսէփ եւ զԵւոնդ հանդերձ ամենայն քահանայիւք զպաշտօն կանոնին կատարել: Սեղան ուղղեալ զամենասուրբ խորհուրդն կատարեցին. ուղղեցին եւ աւազան, եւ եթէ գոյր ոք երեխայ ի բազմութեան զօրուն, ըզգիշերն ամենայն մկրտեցին եւ ընդ առաւօտս սուրբ օրինացն հաղորդեցան: Աղաղակեաց ամենայն բազմութիւն զօրացն՝ “հաւասարեսցէ մահ մեր ընդ մահու արդարոցն եւ մի տացէ զկեղեղցի իւր ի ձեռս հեթանոսաց:”

Չագար . Եւ ի գործ առաջիկայ իրացն փութանային, վասն

զի մերձեալ էր ժամ ելից արեգական եւ գունդն
Պարսից ճակատել ի պատերազմն պատրաստէին:

Իբրեւ ետես զօրափար գնդին Պարսից, եթէ եւնէս
բարձաւ յոյս ակնկալութեան իւրոյ ցրուել զնոսա
'զչայս' յանքակ միաբանութենէն, յայնմ ժամա-
նակի յառաջ կոչէր զանօրէնն Վասակ եւ զամենայն
ուրացեալ իշխանսն շայոց եւ ուսանէր ի նոցանէ
զՏնարագիտութիւն յաղթութեան. հրամայէր ա-
ծել զառաջեաւ զերամակս փղացն եւ առ մի փիղ
երեք հազար սպառազէնք. խօսէր ընդ մեծամեծսն
արքունի հրամանաւ եւ ասէր. " յիշեցէ՛ք սյր իւրա-
քանչիւր զպատուէր մեծ թագաւորին. ընտրեցէ՛ք
զմահ քան զկեանս վատութեամբ. դուք ինքնին
գիտէ՛ք զքաջութիւն աշխարհին շայոց եւ զառն
առն իւրաքանչիւր նահատակութիւն արութեան. ",
նաեւ յուշ առնէր նոցա զբազում ընկերակիցս,
որք թէպէտ եւ ի պատերազմէն ապրեցան, սրով
ընկալան զվճիռ մահուն իւրեանց, ուստերք եւ
գստերք եւ ամենայն ընտանիք իւրեանց յանաշ-
խարհիկս գրեցան եւ ամենայն հայրենի գաւառք
հատան ի նոցանէ: Արագէր կազմէր զզօրսն ամենայն
եւ զճակատն յերկայնութիւն դաշտին մեծի. հրա-
ման պատուիրանի տայր ընդ աջմէ կողմանէ գնդին
պատրաստ լինել ընդդէմ շայոց զօրափարին:

Իսկ արին Վարդան միաբան ամենեցուն խրատու
զզօրագլուխսն կարգէր, կազմէր զճակատն ընդ ամե-
նայն երեսս դաշտին դէմ յանդիման Արեաց գնդին
առ ափն Տղմուտ գետոյն. * զգունդն առաջին տայր

* Ըստ Վազարու. " Միջոցի գնդին կարգէր զլիսաւոր գտերն
Արծրունեաց եւ զմարդպետն Միհրջապուհ հանդերձ
իջիանաւն Արշարունեաց Արշարու եւ Արտակաւ իշխա-
նան Մովսէս եւ այլ աւագ նախարարքն. եւ կողմանն

ի ձեռն իշխանին Արծրունեաց (Ներշապուհ) եւ նի-
 զակակից նմա զմեծ իշխանն Մովսէս. զգունդն եր-
 կրորդ տայր ի ձեռն Խորենայ Խորխոռունեաց եւ
 նիղակակից նմա զԸնձայինն եւ զՆերսէհ քաջբե-
 րունի. զգունդն երրորդ մատուցանէր ի ձեռն
 Թաթլոյ Վանանդեցւոյ եւ նիղակակից նմա հրա-
 մայէր զՏաճատն Գնթունի. յանձն իւր առնոյր ըզ-
 գունդն չորրորդ եւ նիղակակից իւր զԱրշաիր եւ
 զեղբայր իւր զՀամազասպեան: Իբրեւ այս այսպէս
 պատրաստեցան՝ օրհնեալք ի սուրբ քահանայիցն,
 օրհնաբանելով զԱստուած՝ երկոքեան կողմանքն
 գազանացեալ զօրութեամբ յիրեարս արձակէին:
 Ամբոխ աղաղակին ճայթմունս գործէր եւ հնչումն
 ձայնից զքարանձաւս լերանց շարժէր. կոփունք
 վահանաւորացն եւ ճայթմունք լարից աղեղանցն
 զլսելիս ամենեցուն առ հասարակ խլացուցանէին.
 Խումբ արարեալ ամենայն բազմութեանն՝ զգետն ի
 մէջ փակէին. եւ զանդիտեալ գունդն Պարսից ի
 դժուարութենէ գետոյն, զտեղեան զեռալ սկսան.
 սաստկապէս բախեալք ընդ միմեանս, յերկոցունց
 կողմանց բազում վիրաւորք յերկիր անկեալ դիա-
 թաւալ խաղային: Քաջն Վարդան զաջ թեւն Պարսից
 գնդին բեկեալ՝ արկանէր զգազանօքն, մինչեւ գուն-
 դըն մատեան քակեալ բաժանեցան ի մեծամուր

Պատր.
 Երկն.

Պատր.

աջոյ կարգէր աւագ զերանելին Մաղխազ Խորեն հանդերձ
 Թաթլու տեառն Վանանդայ եւ Ներսէհի քաջբերուն-
 ուոյ եւ այլ աւագ նախարարօքն. եւ ընդ ահեկէն կող-
 մանէ պատրաստէր զինքն իւրով գնդովն եւ իշխանաւ
 Առաւելիցնից Փափագաւ եւ այլ իշխան նախարարօքն
 Հայոց, քանզի յայն (ահեակ) կողմանէ առաւելապէս
 երեւէր կառիչ գնդին Ահնի զօրուն եւ այլ զօրաւոր
 արանց նշանք գրօւիցն. եւ զՀամազասպեան զիւր եղ-
 քայրն թողոյր վերջապահս:

դարձուցանէին զառաջինն. իսկ այլ բազմութիւն զօրացն չայոց, որք ոչ կամաւ երկնից բարութեանց ցանկացեալք էին, անդէն ի փախուստ դարձեալ կորնչէին: Մուշկան Նիւսալաւուրտ քակեալ զոմանս տեսանէր ի գնդէն չայոց եւ զկնի մնացեալ ի հովիտս լերանց, վասն որոյ քաջալերէր շուրջ զիրեաւ զգօրս Արեւաց, որք զտեղի առեալ կային ընդդէմ գնդին Աւարգանայ. անդէն ի տեղւոջն երկօքին կողմանքն զպարտութիւն խոստովանէին. կորովին Աւարգան իւրովք քաջ նիզակակցօքն ոչ սակաւ նախճիրս ի տեղւոջն գործեաց եւ ինքն իսկ արժանի եղև առնուլ զկատարեալ նահատակութիւնն:

Յերկարեալ գործոյ պատերազմին օրն տարածամէր եւ մօտ առ երեկս կարճատէր. բազմաց օրահասք մահու հասանէին եւ սաստիկ խուճապ տագնապի էր կողմանցն երկոցունց անկեւոց: Արք մնացեալքն էին՝ ցրուեալք լինէին ի լեռնադաշտս ամուր ձորոցն եւ յորժամ պատահէին միմեանց, դարձեալ միւսանգամ զմիմեանս սատակէին. եւ մինչեւ ի մուտս արեգականն անդադար լինէր գործ գառնութեանն: Քանզի գարնանային էր ժամանակն, ծաղկալից դաշտքն դառնային յորդահոսանս արեանց. յորժամ տեսանէր որ զբազմակոյտ դիականցն անկեւոց, սիրտն բեկանէր եւ աղիքն գալարէին. ոչ եթէ՛ կողմ էր, որ յաղթեաց եւ կողմ էր, որ պարտեցաւ, այլք քաջք ընդ քաջս ելեալ՝ երկօքին կողմանքն ի պարտութիւն մատնեցան:

Քանզի անկեալ էր զօրավարն չայոց ի մեծ պատերազմին, ոչ որ գոյր այնուհետեւ ի մէջ գրլխաւոր, յոր ժողովէին գունդն մնացեւոցն. բազում այն էր, որ ապրեցան քան թէ որ մեռանն. եւ ան-

կանէին յամուրս աշխարհին, բռնանային ի վերայ
բազում բերդից, զոր եւ ոչ առնուլ իսկ որ կա-
2. 1000. րէր: Որք ի ժամուն ընդ սրբոյն վարդանայ նահա-
տակեցան՝ են այսոքիկ. յազգէն Խորխոռունեաց
Խորէն, յազգէն Պալունեաց Արտակ, յազգէն Գըն-
դունեաց Տաճատ, յազգէն Գիմաքսենից Հմայեակ,
յազգէն Քաջբերունեաց Ներսէհ, յազգէն Գնու-
նեաց Վահան, յազգէն Ընծայնոյ Արսէն, յազգէն
Սրուանձտայ Գարեգին: Եւ որպէս շատ խուզիւ
հարցեալ ուսաք զնահատակելոցն թիւս, ի տեղւոջ
պատերազմի պսակեցան ընդ աւագ նախարարսն եր-
կերիւր եօթանասուն եւ վեց այր. եւ զորս յամրո-
ցացն իջուցեալ սպանին, եօթն հարիւր եւ յիսուն
այր. որք լինին միահամուռ հազար երեսուն եւ վեց
այր: Իսկ ի զորացն Պարսիցն, որք անկան ի պատե-
րազմին յաւուրն յայնմիկ, (զոր ստուգիւ պատմե-
ցին մեզ տեղեկացեալք ի զորագլխացն Պարսից,)
երեք հազար հինգ հարիւր քառասուն չորս այր:
0. 10. 4. (3544 այր:) (Իսկ ի կողմանէ ուրացելոցն անկանէր
երեք հազար հինգ հարիւր քառասուն եւ չորք
այր: Մուշկան Նիւսալաուուրտ իբրեւ ետես զան-
հնարին հարուածսն եօթնպատիկ իւրոյ գնդին քան
զՀայոց, ոչ հանդարտէր:)

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Մարտոռնն:

«Մի ծառայեցուցանէք զոգիս մեր երկնի մարդկանս:»

Մուշկան Նիւսալաւուրտ իբրեւ ետեսզան հնարին հարուածան եօթնպատիկ իւրոյ գնդին քան զՀայոցն, ոչ հանգարտէր կալ ի վերայ խորհրդոց մտացն. քանզի ոչ որպէս կարծէր զպատերազմն՝ կատարեցաւ: Արդարութեամբ զիրան գրել եւ ցուցանել՝ ի թագաւորէն երկնչէր, թագուցանել եւս ոչ կարէր: Ուրացեալն Ասսակ միսիթար մատուցանէր մտացն լքելոց. ուսուցանէր նմա հնարս, թէ որպէս կարացէ մարտնչել ընդ ամուրսն խաբէութեամբ. խաբերայ երիցամբքն, որ ընդ նմայն էին, պատգամաւոր առնէր եւ երեւեցուցանէր զթողութիւն ապստամբութեանն շնորհել եւ զամենայն կարգս անդրէն յարմարել ըստ առաջին սովորութեանն: Թէպէտ հրաման թագաւորին հաստատութեամբ էր տուեալ, սակայն զօրքն Հայոց վասն նենդութեանն Ասսակայ՝ հրամանի թագաւորին վաղվաղակի ոչ կարէին հաւատալ:

Գարձեալ գրդեաց (Ասսակ) զՄուշկան Նիւսալաւուրտ եւ զամենայն աւագանին Արեաց. առեալ զզօրսն՝ հասանէր ի վերայ ամրոցին, յոր անկեալ էին գունդ մի ի զօրացն Հայոց հանդերձ սուրբ քահանայիւքն. իբրեւ ոչ կարացին ազդել՝ յերդմունս ապաստան եղեալ՝ երկիցս եւ երիցս ետուն տանել զաւետարանն: Բազումք ի զօրականացն ոչ կարէին հաւատալ սուտ ուխտին Ասսակայ. ոմն ի

քաջ զօրականէն՝ Բակ անուն՝ ելեալ ի պարիսպն յիշեցուցանէր առաջի Պարսից զօրագլխին զամենայն շարիսն, զոր անցուցեալ էր նորա (Ղասակայ) ընդ աշխարհն Հայոց: Սոյն այրս այս ի նմին գիշերի եօթն հարիւր արամբք ել գնաց ի բերդէ անտի եւ ոչ կարացին ձեռն արկանել ի նա: Իսկ որ ի ներքս յամբին մնացին, ոչ ունէին համբար ի ներքս. եւ իրբւ. ոչ կամաւ իջեալ՝ կային առաջի, հրամայեաց սպանանել ի նոցանէ երկերիւր եւ երեքտասան այրսուրբ քահանայքն որ անդ դիպեցան, Յովսէփ եւ Ղլեւոնդ բաղում ընկերակցօքն մատուցին զպարանոցս իւրեանց սրոյ. քանզի ոչ եթէ ակնկալութիւն ինչ էր երանելեացն ըստ մարմնաւոր կենացն, այլ իմաստութեամբ հնարս խնդրէին ամենայն աշխարհին շինութեան. վասն որոյ եւ բողոք ի դուռն կարգային եւ զամենայն ամբաստանութիւն արկանէին զանօրէնն զՂասակաւ: Զայս իրբւ. լուա Մուշկան Նիւսաւաւուրտ ոչ իշխեաց ի նոսա ձեռն արկանել մահուամբ. այլ զՅովսէփ եւ զՂլեւոնդ գան հարեալ հրամայեցին սահել զգուշութեամբ, իսկ զայլ քահանայսն արձակեցին յիւրաքանչիւր տեղիս՝ հրաման տուեալ վասն շինութեան եւ խաղաղութեան աշխարհին:

Այլ մարդիկն Հայոց ոչինչ հաւատային սուտ թողութեանն՝ այլ ասէին. « Զի՞ պիտոյ է մեզ բնակեանք անցաւոր աշխարհիս եւ կամ՝ ընդէր տեսանեմք զարեւ. յետ մերոց սիրելեացն, ոչ անսամբ խաբեբայ հրամանացդ եւ անկանիմք ի ձեռս անօրէն իշխանացդ »: Թողին այնուհետեւ իւրաքանչիւր զգեօղս եւ զաւանս եւ զագարակս. ելին հարսունք յառագաստից եւ փեսայք ի սննեկաց. երթային

երիտասարդք եւ կուսանք եւ ամենայն բազմութիւն
արանց եւ կանանց, ունէին զամուրս անապատին եւ
զանխաբ տեղիս բազում լերանց. լաւ համարէին
զգազանաբար բնակութիւնն աստուածպաշտու-
թեամբ ի քարանձաւս կելոյ՝ քան ուրացութեամբ
փափկանալ յուրաքանչիւր շինուածս. ոչ որ ի նո-
ցանէ որքայր յուսահատութեամբ զանկեալսն ի
սրոյ եւ ոչ որ հառաչէր ի վերայ մերձաւոր սիրե-
լեաց իւրոց, բազումք յազդէ մեծ նախարարացն էին
հանդերձ ամենայն սիրելեօքն իւրեանց. ոմանք յան-
լոյս երկիրն Խաղտեաց¹ եւ այլ բազումք ի կող-
մանս հարաւոյ յանմատոյց ամուրսն Տմորեաց², կէսքն
ի թանձրախիտ մայրիսն Արձախոյ³ եւ այլ ոսանք ի
միջոց աշխարհին բռնացան ի վերայ բազում ամ-
բոցացն. ամենեքին մեծաւ համբերութեամբ տա-
նէին զբազում նեղութիւնն եւ խնդրէին յԱստու-
ծոյ մի տեսանել նոցա զաւեր սուրբ եկեղեցեացն։

Հրամանաւ արքունի հասեալ բազում այրուծի
յաւելոյր ի թիւս անկելոցն, եւ լինէր գունդ բազ-
մութեան իբրեւ զառաջինն. եւ կռուէին ընդ մեծ
ամուրս Ասպոյտ լերինն⁴: Ար ի ներքս էին քաջու-
թեամբ մարտուցեալ հարկանէին զբազումս ի գնդէն
Պարսից եւ զմնացեալսն փախստական ի բանակն
արկանէին. ոչ որ հաւատաց իջանել առ նոսա, սա-
կայն վասն երգմանցն հարկ եղև քահանայի մի
իջանել առ նոսա, որում անուն էր Արշէն. արկա-
նէր գութ առաջի ուրացելոյն Ասսակայ եւ յիշե-
ցուցանէր նմա զառաջին կարգ քրիստոնէութեան,
զի թերեւս սակաւիկ մի քաղցրասցի. այլ նա ոչինչ
լուաւ բանից նորա, կապեաց եւ խաղացոյց զերա-
նելին եւ որք ընդ նմա իջեալ էին: Իբրև ետես

Վասակ՝ եթէ երթայ զօրավարն զհետ խրատու նորա, սկսաւ արձակել զասպատակաւորն եւ հրձիգ առնէին զբազում տեղիս:

Արք գտանէին յամուրս Տմորեաց, յարձակեցան օգնականութեամբ ամրականացն եւ հասեալ ի մօտաւոր աշխարհն Պարսից՝ նախճիրս արեան գործէին եւ զմնացեալսն գերի առեալ տանէին յամուրսն եւ զշինուածսն աշխարհին հրոյ ճարակ տային:

Արք էին ի լերինս Խաղտեաց յարձակեցան ի ձորագաւառն Տայոց⁵ եւ գտին անդ գունդ բազում ի զօրացն արքունի, որ գերի առնուլ կամէին զամրականս աշխարհին եւ կարծէին եւս եթէ գանձք նախարարացն անդ իցեն. յարձակեցան, հարան ի դիմի միմեանց եւ բեկեալ զզօրութիւն գնդին Պարսից զմնացեալսն փախստական հանէին յաշխարհէն:

Ար Արձախոյ մայրիսն անկեալ էին փախստականք, յորդորէին զգունդն Հոնաց եւ յիշեցուցանէին նոցա զուխան ընդ Հայս անսուտ երգմամբ հաստատեալ: Գունդ բազում գումարէին եւ յարձակեալ ի սահմանս տէրութեանն Պարսից զբազում գաւառս հարեալ՝ յայտնի ցուցանէին թագաւորին զմիաբանութիւն ընդ գնդին Հայոց:

ԶՍՊԱՐԻ

Յետ վճարելոյ գործոյ պատերազմին հրովարտակ առնէր Մուշկան Նիւսալաւուրտ առ թագաւորն Յազկերտ եւ զելս պատերազմին գիտել տայր՝ գրեալ զյաղթութեան աւետիսն եւ յանուանէ զհամար անկելոցն յերկոցունց կողմանցն: Լուեալ Յազկերտի զկատարումն լաւ արանց ի գնդէն Պարսից եւ զմահ առն Վարդանայ՝ յահաւոր սուգ ընկղմեալ խոսովէր, յիշելով զբաշուութիւն

առնն եւ զլաւութիւնն, զոր արարեալ էր ընդ
թշնամիս բազում անգամ ի վերայ աշխարհին
Արեաց:

Զօրավարն Պարսից չու արարեալ գրէր եւ ^{Եգիպտոս}
ցուցանէր յարքունիս զամենայն ստուգութեամբ
եւ զվնաս գործոյն արկանէր զուրացելովն: Թա-
գաւորն կամէր տեսանել ասելով. "ո՞ դք իցէ, որ
զիս ճշմարտութեամբ ի վերայ իրացդ հասուցէ."
Միհրնըստէհ ասէ ցթագաւորն. "որք գլխաւորք
քրիստոնէից են ի Հայս՝ տուր կոչել եւ գան յօժա-
րութեամբ եւ ասին քեզ զամենայն արգարու-
թեամբ:": Զմի ոմն յաւագ նախարարացն Ատրոր-
միդդ (Արշական յաշխարհէն Հայոց,^{*}) գրէր եւ
յանձն առնէր նմա զաշխարհն Հայոց մարդկանու-
թեամբ. զՄուշկան Նիւսալաւուրտ^{**} հանդերձ ա-
մենայն մնացեալ զօրուն գումարէր յաշխարհն
Աղուանից եւ յամենայն ամրականն, զորս աւերեալ
էր գնդին Հոնաց վասն ուխտին Հայոց. յոյժ տըրտ-
մեալ էր թագաւորն առաւել ընդ աւերել Պահա-
կին, զոր ի բազում ժամանակաց հազիւ ուրեմն
կարացին շինել, որ եւ յայնմ ժամանակի դիւրեաւ
առաւել քանդեցաւ եւ չէր իսկ ակնկալութիւն
շինութեան: ԶԱստակ հանդերձ գլխաւոր քրիստո-
նէիքն ի դուռն հրամայեաց կոչել: (Եւ Ատրոր-
միդդայ) յանձն առնէր զմարդիկքն Հայոց չընդոստու-
ցանել, այլ սիրով նուաճել. եւ զպաշտօն քրիստո-
նէութեանն համարձակապէս առնել ամենեցուն:

* Այսպէս ըստ Ղազարու:
** Ըստ Ղազարու "ՂՄուշկ.Նիւսալաւուրտ ի դուռն կոչէր":
6*

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

Ա զ ա տ ո ՚ հ թ ի ո ՚ ն :

« Ու զք պատկի ընդ ընկերաց իւրոց, թէ
ոչ տանջի : »

Ղ. ՓԼԸՊ.

Չագար .

Ատրորմիզդ մարդպան բազում թուղթս խաղաղութեան առնէր ի տեղիս տեղիս Հայոց աշխարհին, յորս գրէր եւ կնքէր աւետաւոր բանս՝ շնորհել ամենեցուն զկարգ քրիստոնէութեան. որք ի համբաւն խնդութեամբ ի Պարսից եւ ի Սիւնեաց ժողովեցան ամենեքեան : Սա (Ատրորմիզդ.) եւ ի վերայ ժողովելոցն առ երանելին Հմայեակ յամուրսն Տայոց գունդ կազմէր ի Պարսից եւ ի Սիւնեաց. յերկուս բաժանեալ զգունդն՝ կարգէր նոցա զօրագլուխս զԱրտէն Գարեղեան եւ զԱրաղչապուհ Պալուսնի : Քանզի բազմութիւն փախստեիցն Հայոց՝ նախարարք եւ սեպուհք, ոստանիկք եւ ուամիկք դիմեալ յերկիրն Տայոց՝ ժողովէին առ Հմայեակ եղբայր սրբոց զօրավարին Արդանայ, որ էր յամեալ յաշխարհին Յունաց եւ ոչ ժամանեալ ի գործ պատերազմին, առ լերամբն Պարխար՝ մերձ առ սահմանակցութիւնն Խաղտեաց դադարեցին : Եկեալ անկանէին ի վերայ նորին ընկերաց ի գիւղն Արջնհաղ ի գաւառին Տայոց, արք փախստեիցն ճեպով յիւրաքանչիւր երիվարս հասանէին. ոմանք մերկանդամք եւ ոմանք զինեալք հարկանէին ի զօրացն Պարսից եւ փախստականս առնէին. զբազումս անդէն ի շինամիջին եւ զայլս ի մէջ այգեստանոցն յերկիր կործանէին. անդ զկատարելութեան պատկն ընդունէր սեպուհն Հմայեակ, իսկ զօրն ուխտապահացն իբրեւ տեսանէին զիրսն՝ ի սուգ մեծ մտեալ ի վայր կոր-

ծանկին. եւ անդէն ի վեր ի լեառն դառնային ի
Պարխար:

Եւ լուեալ Ատրորմզդին զայնչափ լաւ արանց
զծախս ի գնդէն Պարսից եւ Սիւնեաց՝ թէպէտ եւ
խռովէր, այլ յորժամ լսէր զվախճան Հմայեկի,
ուրախանայր մեծապէս՝ ճանաչելով զԲարձումն
սպառսպուռ քաջ զօրավարացն: Խորհուրդ ի
մէջ առեալ թէ որպէս հնարեսցին որսալ զարսն
փախստական առանց Արեաց կռուոյ եւ ի հարկա-
տրութեան կացուցանել զաշխարհս Հայոց, յայս
միտս հաստատեալ կային թէ բայց միայն սուտ
երգմամբ եւ սնոտի խոստմամբ:

Առաքէր առ նոսա ի բանէն Յազկերտի թէ
“ոչ զոք սպանանեմք ի ձէնջ եւ ոչ զտէրութիւնդ
եւ զպատիւ հանեմք յումեքէ.” եւ այսպէս նեն-
գով նուաճեալ զմարդիկն կալաւ զամենեսեան եւ
տայր խաղացուցանել ի գուռն Արեացն: շրամա-
նաւ արքունի կոչեաց առ ինքն զՍահակ եպիսկո-
պոսն Ռչտունեաց ուսանել ի նմանէ զիրացն ամբաս-
տանութիւնն. նորա աւերեալ էր ատրուշան մի եւ
հարեալ էր զպաշտօնեայս կրակին: Ի տանէն Ար-
ծրունեաց երէց մի Մուշէ անուն, որ առաջնորդէր
աշխարհին Արծրունեաց, աւերեալ էր զկրակատուն
մի եւ բազում շարչարանս անցուցեալ ընդ մոզսն:
Երկու եւս այլ քահանայք Սամուէլ եւ Արրահամ
քանդեալ զատրուշանս յԱրտաշատ՝ ըմբռնեալ էին
ի կապանս յուրացեալն Վասակայ. Ժողովեցին եւս
զմեծն Յովսէփի եւ զԷլեռնդ եւ զՔաջաջ եւ զԱր-
շէն: Իբրեւ ուսաւ եւ տեղեկացաւ յամենեցունց
մարդպանն՝ գրեաց յարքունիս ճշմարտութեամբ
զհարդ լուաւ ի բերանոյ նոցա:”

Եղևն.

Զարգար .

Կամեցեալ չու առնել գնալ ի գուռն եւ ինքն նենգաւոր իշխանն Սիւնեաց Ղասակ՝ տայր խաղացուցանել յառաջագոյն քան զինքն ի սուրբ քահանայիցն Հայոց, զորս կալեալ էր նախագոյն եւ եղեալ ի տեղիս տեղիս յամուրս բերդիցն Սիւնեաց, զսուրբ երէցն Զովսէփ, որ զկաթուղիկոսութեան ունէր զաթոռ ի ժամուն, եւ զտէր Ղեւոնդն, եւ զքահանայսն Արածայ՝ զտէր Սամուէլ եւ զտէր Աբրահամ, ընդ որս եւ զսուրբ եպիսկոպոսն Ռըշտունեաց զտէր Սահակ, եւ զղրան երէցն իշխանին Արծրունեաց Ներշապհոյ՝ զտէր Մուշէ եւ զսուրբ երէցն Արշէն եւ զսուրբ սարկաւազն զՔաջաջ: Տայր խաղացուցանել եւ զողայսն, զոր կալեալ էր ի տոհմէն Մամիկոնեից եւ Կամսարականաց եւ այլ իշխանացն Հայոց: Խաղացուցեալ զնոսա զամենեսեան առաջի իւր՝ նենգաւորն Ղասակ յերեքտասաներորդում² ամի Յազկերտի չու արարեալ սաստիկ կազմութեամբ եւ ուժգին ախիւք առ թագաւորն Պարսից՝ կարծեցեալ առնուլ վարձս զթագաւորութիւնն Հայոց: Եւ ելեալ զմիջոցաւ ճանապարհին, ուր զսուրբ քահանայսն տանէին կապեալս նստուցեալս ի վերայ ջորոց, բազմութիւնք Ղասակայ հասին նահատակացն Քրիստոսի. սուրբն Զովսէփ հարցանէր ցայրն Աստուծոյ Ղեւոնդ՝ թէ «գիտեմ, Ղասակ լրբի գալ առ մեզ յողջոյն, եւ քո զմտաւ ածեալ որպէս պարտ է առնել մեզ, հրամայեալ եւ այնպէս առնեմք:», Սրբոյն Ղեւոնդի պատասխանի տուեալ ասէ. «զվարդապետութիւն Փրկչին մերոյ մի խնդրեր ուսանել ի մարդոյ. յոր քաղաք կամ գեօղ մտանիցէք, ողջոյն ասացէք:», Եկեալ հասանէր առ նոսա նենգաւորն Ղասակ եւ վաղվաղա-

կի իջանէր յերիվարէն եւ ողջունէր զսուրբսն,
որոց ոչինչ բնաւ կարծեցեալ թշնամութիւն ընդ
նմա, յոյժ խնդալից սիրով տեսանէին զնա, եւ մա-
նաւանդ սուրբն Ղեւոնդ անտրտում եւ զուարթե-
րեա ախորժակ բանիւ լրջմտութեամբ խօսէր եր-
կարս ընդ Ղասակայ, որ իբրեւ լսէր զքաղցրարա-
նութիւնն, կարծեաց թէ «սոքա ոչ գիտեն իսկ
զիմ՝ արարեալ ի սոսա զչարիս.», յաղագոս որոյ եւ
առաւելագոյն մխիթարեալ երթայր ընդ նոսա եր-
կարագոյնս. եւ Սիւնեաց տէրն յաւուրն յայնմիկ
աղաչեաց զսուրբսն ճաշել ընդ նմա յօթեւանին.
եւ յառաջեալ սակաւ մի Ղասակայ ի նոցանէ,
ձայն զկնի եղեալ սրբոյն Ղեւոնդի՝ կոչէր զնա
պատուոյն անուամբ մեծաձայն «Սիւնեաց տէր, Սիւ-
նեաց տէր.», եւ նորա յօժարագէտ պատասխանի
արարեալ՝ «տեարք զի՞նչ ասէք.», եւ սրբոյն ասա-
ցեալ «զառաւել օգտակարսն մոռացաք հարցանել՝
թէ ո՞ւր երթաս.», եւ նենգաւորին Ղասակայ լու-
եալ զայս ասէր զարմացմամբ. «առ տէրն իմ եր-
թամ՝ գտանել ի նմանէ զհատուցումն մեծ:», եւ
սրբոյն Ղեւոնդի պատասխանի տուեալ ասէ. «կար-
ծեցուցանէ դեւդ, որ սաղրեաց զքեզ նենգել սուրբ
աւետարանին, թէ արդ միայն թագաւորութեամբ
աշխարհին Հայոց կարեն Վրիք տալ քեզ զհատու-
ցումն. այլ ոչ մի ինչ է, որ կարեն տալ քեզ փո-
խարէնս. բայց եթէ արդարեւ դու կենդանու-
թեամբ զգլուխդ ի վերայ ուսոցդ ի Հայս տանիս,
ապա ընդ իս Տեառն Աստուծոյ չէ խօսեցեալ³:»,
Զայս լուեալ նենգաւոր իշխանին՝ խղեցաւ ամենայն
անոտի յոյսն իւր: Ղասակ յառաջագոյն հասեալ ^{Եղեկ.}
էր ի դուռնն. եւ տեսեալ նախ զաւագանի ^{Գագոս.}

դրանն՝ մտանէր եւ առաջի թագաւորին Յազկերտի
ընդունէին զնա առ վայր մի մեծարանօք եւ շքեղու-
ծ գիւղէն՝ պատմէր զամենայն ստույթեամբ, սակայն ի
միտս թագաւորին ոչ կարէր զանձն արգարացուցա-
նել: Մինչեւ ածեալ հասուցանէին ի ձմերոցն՝ ար-
քունի՝ զսուրբ քահանայսն եւ զտղայ մանկունան
ապստամբացն, յետ երկուց ամսոց եւ քսան աւուր:

Հրաման տայր թագաւորն՝ ըստ առաջին ստ-
վորութեանն պաշտել յայտնութեամբ եւ թողուլ
զհարկս աշխարհին, եւ որ մեծն է քան զամենայն, որ
ոք ակամայ կալեալ էր զմոգութիւնն՝ հրովարտակս
առաքէր յարքունուստ անգրէն ունել զքրիստո-
էնութիւնն:

Նախարարքն որ էին յամուրս աշխարհին՝
իրրեւ տեսին զեկեղեցւոյն հաստատութիւն, քա-
ջալերեցան համարձակեցան յանդիման լինել ար-
քային: Չայս լուեալ թագաւորին հրամայեաց առ
ինքն կոչել ի ձմերոցն արքունի. ատեան հարցա-
փորձի հրամայէր լինել⁵:

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

Հ ա ռ ց ա տ ր յ յ :

«Որ գիտե զմահս՝ ոչ երկնի ի մահ»

Հուսման 11

Եւ անօրէն հազարապետն Արեաց հրամայէր ^{զարգար.} նախ զքահանայսն ածել զառաջեալ. եւ հարցանէր զսուրբ երէցն Արածայ զՍամուէլ եւ զսուրբ սարկաւազն զԱբրահամ, որոյ զկրակն անցուցեալ էր զԱրտաշատու՝ «ո՞յր հրամանաւ իշխեցէք այնպիսի մեծ կրակի ձգել զձեռս ձեր, զի թէ մարդոյ եղեալ էր այնպիսի յանդգնութիւն, համայն արժանի մահու էր գործն, թող թէ յաստուածսն:», Ատուն պատասխանի՝ էր որ ստուգախօսութեամբ եւ էր որ եպերանօք՝ եւ ասին. «երկնչել զերկիւղ զարժանն եւ զարդար ի թագաւորաց եւ իշխանաց՝ նոյն օրէնքն մեր հրամայեն, բայց զԱստուծոյ երկիւղն փոխանակել ընդ երկիւղի մարդոյ ո՛չ առնումք յանձն. իսկ յաղագս կրակիդ, որ ասէք ցմեզ թէ սպանէք, մէք ո՛չ նմա վնասեցաք ինչ, այլ հայեցեալ ի սպասաւորաց վատթարութիւնս, որք առ ոչինչ համարեալ զերկիւղ աստուծոյն իւրեանց, թողին զնա եւ գնացին, եւ մեր տեսեալ զկրակն առանց մարդոյ մոխրեալ ի բազում աւուրս, առաք, զմոխիրն հեղաք ի բաց, զի զայն ի նորին սպասաւորացն տեսանէաք՝ կրելով ցանկ զմոխիր եւ հեղով յերկիր: Բայց՝ որպէս չարախօսացն մերոց իմացուցեալ է ձեզ զմէնջ, թէ «առեալ կրակն ի ջուր վարեցին», յայդմ չէ արժան արդարագատութեանդ ցասնուլ մեզ, այլ գովութեան եւ պատուի առնել արժանի, զի թէ արգարեւ ըստ ձեր բանիցդ՝ եղբայր է ջուր կրակի, արժանի մահու են այնոքիկ, որ թողին զկրակն եւ գնացին եւ ո՛չ մէք, որ առաք եւ յեղ-

բայր նորին տուաք, զի պահեսցէ սիրելապէս եւ ի ժամու տացէ ի բաց:» Ըստ նմին օրինակի հարցանէին եւ զայլ սուրբ քահանայսն՝ թէ «որպիսի համարձակութեամբ աւերեցէք զատրուշանսն, սպանեցէք զայնպիսի ճոխ կրականի, (որ ի վատ եւ փնասակար իրաց անփնաս պահեալ էր զմեզ,) սպանէք զմոգեանն, կորուսէք ձերով կախարդութեամբ զայնպիսի քաջ պր զԱւարդան, զի օգտակարութիւն էր Արեաց տեառն:» Յառաջ կացեալ այրն Ըստուծոյ Ղևոնդ՝ ետ պատասխանի եւ ասէ. «Սոքա ամենքեան որ կանս ի հարցման առաջի իշխանութեանդ ձերոյ, ընդ որս եւ դուք զբանս երկարեալ խօսիք, ըստ կարգադրութեան եկեղեցւոյ որոշութիւն ունին.» եւ ցուցանէր նոցա զուրաքանչիւր որ թէ ո՞ որ է. զսրբոյն Յովսէփայ ասէր. «զսա՛ զր տեսանէքս թէպէտ եւ մանկագոյն քան զիս տիօք, այլ պատուով կարգեալ է արժանաւորապէս գլուխ ամենայն Հայոց քահանայութեանց.» եւ զսուրբն Սահակ ցուցեալ ասէր. «սա զկարգ օժման ըստ ձեռնադրութեան մերոյ օրինաց զկատարեալն ունի, իսկ այլքս եւ ես միապէս եմք ըստ կարգի քահանայութեանն, որք եւ ոչ իրրեւ զանգէտս գործեցաք անխորհուրդ զայնպիսի մեծ եւ ահաւոր գործ եւ զղջացեալ եմք եւ կամ այժմ՝ կարծիցիմք յոմանց երկիւղիւ եւ ոչ ուրախութեամբ կալ առաջի ահաւորութեանդ ձերոյ, այլ ի վերայ գործելեացն ուրախ եմք եւ ցնծամք. պատահեալ եմք ազգի ազգի վշտաց, եւ մահու եւս փափագելով սպասեմք զի արժանի լիցուք. իսկ յաղագս ատրուշանացն աւերելոյ, որ ասէքդ, եւ կամ կրակին սպանանելոյ՝ ասէ ի մեր գրի. «Աստուածք որ զերկինս եւ զերկիր ոչ

արարին, կորիցեն ի ներքոյ երկրի. կրակ ի բազում
նիւթոց լինի. և զի յորոց նիւթոց լինի՝ ի նոցունց
եւ շիջանի. եւ է՛, յորմէ լինի, ի նոցունց աճեալ
բորբոքի. արդ՝ ծնանի հուր յերկաթոյ եւ ի քարէ
եւ ի ջրոյ եւ ի փայտէ. է՛ եւ ունն սպիտակ, որ
ի նմանէ լինի հուր. լինի ի կաւարծաթոյ հուր,
յորժամ ընդդէմ՝ արեգական որ շողացուցեալ
դիցէ: Եւ ծնեալ յերկաթոյ հուրն, թէ կուտեսցես
ի վերայ նորա երկաթ, կորնչի. եւ եղեալն ի
քարէ՝ եթէ ծածկեսցես զնա քարամբք՝ անցանէ.
Իսկ ելեալն ի փայտէ հուր՝ ի փայտէ վառեալ զօ-
րանայ. արդ՝ ոչ հուրն, այլ փայտն արժանի է ա-
նուանել աստուած, որ եւ ծնանի եւ կենագործէ:
Ոչ պակասէ յամենայն նիւթս հուր, ապա ուրեմն
ամենայն նիւթք երկրի աստուածք. ընդէր զկէս
մասն անուանէք աստուածք եւ զկէսն յաղտեղի
գործ ծախեալ թշնամանէք. յաղիւսոց եւ ի քա-
րանց զկէսս ապարանս շինէք եւ զկէսս տունս դաշ-
տանաց ու աղտեղութեան. յարծաթոյ զկէսս ըմ-
պելիս կաղմէք եւ զկէսս անօթս աղտեղութեան.
Հրով աստուածոցն զարջառս եւ զոչխարս խորովէք
եւ եփէք. ջրով զդաշտանս եւ զթարախս եւ
զաղբս լուանայք եւ զկէսն առանձին կամ խառ-
նեալ ընդ գինի ըմպէք եւ ոչ զարհուրիք: Մի եւս
միբստմիոջէ հարկաւորիցիմք թուել զանզպայու-
թիւնդ ձեր: Քաջ նահատակն Ղարդան եւ նմանիքն
բողոքէին ձեզ հանապազօր թէ սուտ են պաշտա-
մունքդ ձեր եւ անմտաց վարդապետութիւնք. եւ
չսէիք, զի բռնութիւնք զիրաւունս ոչ տան ճանա-
չել. յաղագս որոյ ոչ հանդուրժեալք ետուն զանձինս
իւրեանց ի մահ եւ պակեցան. եւ մէք քաջա-

լերիչք էաք եւ արդարեւ ճշմարիտ վարդապետք նոցա:» Եւ ասացեալ զայս ամենայն սրբոյ առն Աստուծոյ Ղեւոնդի, որպէս ընդ մի բերան գովեցին սուրբ քահանայքն եւ ուրախ եղեն յոյժ: Եւ զբերկրումն երեսաց նոցա տեսեալ Միհրնբսէհի եւ այլ աւագանւոյն՝ ի ցասումն բարկութեան եղեալ ասէ. «ոչ հրամայեն օրէնքն մեր ցասուլ ումեք, մինչեւ ինչ լուեալ ի բերանոյ նորա. արդ գիտել տուք մեզ թէ եւ ձեր նոյն բանք են, զոր մահապարտդ այդ իշխեաց աներկիւղ խօսել առաջի մեր:» Եւ սուրբն Յովսէփի եւ սուրբն Սահակ ետուն պատասխանի եւ ասեն. «զամենայն բանսդ՝ զոր խօսեցաւ ընդ ձեզ տէրդ Ղեւոնդ՝ ի յերկար ժամանակաց բազում անգամ խորհեալ էր մեր եւ խօսեալ ի դոյն միտս ամենեքեան եւ ի դոյն կամս եմք. եւ խնդրեմք զի արժանի լիցուք վճարիլ ի դմին:»

Զայրագնեալ ի վերայ սրբոցն անօրէն իշխանն հրաման ետ դահճացն հարկանել խստապէս շղթայիւք զբերանն երանելեացն, մինչեւ լցեալ բերանք նոցա արեամբ՝ հոսէր արտաքս:

Եւ արձակեաց զատեանն: Զայլս ի կապելոց որք էին ի նմին ատենի, հրամայէր դահճացն տանել եւ խիստ կապանօք պահել, մինչեւ ինքնին թագաւորն, ասէ, առաջի իւր հարցցէ եւ լուիցէ, զոր ինչ խօսին:

Եւ մտեալ վաղիւն առաջի թագաւորին տալ նմա գիտել զամենայն հարցուածս իւր եւ զպատասխանիս քահանայիցն Հայոց. եւ սրտմտեալ թագաւորն հրամայեաց ի վաղիւն ատեան մեծ լինել առաջի իւր. բայց զտղայսն ի տոհմէն Մամիկոնեից եւ Ամանարկանացն հրամայէր անօրինին Միհրնբսէհի տալ ի բաց ում եւ կամեսցի:

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

Անկողմն վաստակայ:

«Չէր յարմարութենէ արդարութիւն,
ի ստութենէ ճշմարտութիւն» ԵՂԻՇԷ:

Ամենայն զինուորքն, որ որ ունէր զպատիւ թա- ղազար.
գաւորին, վաղ անգր հասանէին յատեանն. իսկ
ուխտանենց իշխանն Սիւնեաց՝ արկեալ զիւրեաւ
զամենայն պատիւս՝ գայր մտանէր ի խորանսն ար-
քունի մեծաւ շքեղութեամբ,՝ արկանէր զպատուա- ԵղծԷ.
կան հանդերձսն զոր ունէր ի թագաւորէն. կա-
պէր զպատուավարսն, զխոյրն ոսկեղէն զնէր ի
վերայ. զկռանակուռ ձոյլ ոսկի կամարն ընդելու-
ղեալ մարգարտով եւ ակամբք պատուականօք ընդ
մէջ իւր ամէր. զգինդսն յականջսն եւ զգումար-
տակն ի պարանոցին. զսամոյրան զթիկամբն եւ զա-
մենայն օրէնս պատուոյն զանձամբ արկեալ երթայր
յարքունիս:՝ Բաց ի պատուոյ թագաւորացն որ նուա- ղազար.
զէր նմա, այլ ոչինչ ի պատուոյ արքունի պիտոյ
էր զոր ոչ ունէր. եւ կարծէր այնուհետեւ առնուլ
զթագաւորութիւնն մեծ ի աշխարհին Հայոց: իսկ ԵղծԷ
նախարարքն, որք կամօք ի Հայոց չոգան եւ սուրբքն,
որ յառաջագոյն հասեալ էին, կապանօք ունէին
զամենեւեան առ դրանն արքունի. տեսին զնա
(Ղասակ) շքեղացեալ եւ բազմամբոս գնդաւ գայր
յարքունիս, ի միտս իւրեանց սկսան այպանել զնա
եւ ասել, «ո՞վ անմիտ վաճառական, զանմահ եւ
զանանց պատիւ ետուր եւ զանցաւորդ գնեցեր:»,
Եհաս եւ նստաւ (Ղասակ) ի ներքոյ ի դահլիճսն,
որ էր հրապարակ մեծամեծաց: (Եւ լինէր ատեան ղազար.)

մեծ:) Եւ հրաման տայր թագաւորն զապստամբսն
Հայոց կապանօք ածել զառաջեալ. եւ հարցեալ
ասէ ցնոսա. «՛որպիսի համարձակութեամբ կամ
զինչ յոժ օգնականութեան տեսեալ՝ զիմեցէք
յայնպիսի ահաւոր գործ, յորում տեսանէիք զկո-
րուստ անձանց ձերոց եւ զաշխարհին, որպէս եղիւ
իսկ եւ տեսէք:»

Լուեալ զայս ամենայն նախարարացն Հայոց՝
լուռ եղեն առ վայր մի. եւ երկրորդեալ թագաւո-
րին ըստ առաջին հարցմանն՝ խնդրէր ստիպով պա-
տասխանի. եւ նոցա տուեալ պատասխանի ասեն.
«Հնորհեսցէ մեզ բարերարութիւնդ ձեր զայր մի
ոք, զոր մեք ի մէնջ ցուցանեմք, լսել ի նմանէ զա-
մենայն ի բնէ զմերոց իրաց աճումն, զխորհելն եւ
զառնելն. վասն զի՝ ոչ է պարտ ամենեցուն մեզ
անկարգ ամբոխիւ խօսել առաջի քո:» Եւ թա-
գաւորին եւ ամենայն աւագանւոյն յօժարութեամբ
յանձն առեալ հրամայեաց, եւ նոցա յառաջ մա-
տուցեալ զԱմսարականն Արշալիր՝ ասացին լսել
նմանէ բովանդակապէս զամենայն:

Ամսարականն Արշալիր յառաջ մատուցեալ
աներկիւղաբար՝ սկսաւ խօսել եւ ասէ. «Ի սկզբան
իսկ յորժամ զիրացդ բուռն հարէք եւ օրէնս իմն
հարկաւորէիք ունել մեզ, զոր ոչ մեք եւ ոչ նախ-
նիք նախնեաց մերոց գիտեն, բազում անգամ բո-
ղոքեցաք թէ անհնար է մեզ ծառայել օրինաց,
որոց նախնիքն մեր ոչ ծառայեցին, որ եւ մտաց
մերոց ծանր թուի եւ արհամարհանք. եւ իբրեւ
ոչ կամեցաք լսել՝ ըստ բռնաւոր կամացդ ձերոց եւ
հարկաւորութեամբ յանձն ևտուք առնուլ զպաշ-
տօնն, զոր շրթամբք առ երկիւղի մեծարեցաք սուտ՝

եւ սրտիւք դարչելի համարեցաք զգործն եւ ա-
տէաք, եղեալ ի մտի զերծանել հնարիւք եւ եր-
թալ յաշխարհն մեր, եւ թողուլ զաշխարհն մեր
եւ գնալ կնաւ եւ որդւովք յօտար երկիր. զոր
նախ քան զամենեսեան ծառայն ձեր Աւարդան արար.
(եւ վկայեն բանից իմոց արք պարսիկք յաւագ
տոհմաց, որ այժմ ողջ են եւ աստ են առ ձեզ.)
առեալ ընդ զիւր կին եւ զընտանիս՝ գնաց փախըս-
տեայ ի ձերոյ երկիրդէ յերկիրն Յունաց. եւ զգա-
ցուցեալ զայս տեառնդ Սիւնեաց Առասկայ՝ փու-
թով զհետ դեսպանս արար զաւագ տանուտեարսն
եւ զսուրբ քահանայսն. եւ զսուրբ գիրս օրինաց
մերոց կնքեալ իւրով մատանով, որով եւ եր-
դուան իսկ, ետ տանել առ նա. ընդ որ յղեաց եւ
զիս եւ գրեաց ի նամակին առ նա այսպէս. «զի՞ ես
փախուցեալ եւ կամ զի՞նչ է երկիրդ քօ. թէ
Արեաց տեառնէն եւ ի նորին ուժոյ զարհուրեալ
ես, մի երկնչիր, դարձիր եւ նամակ առնեմք առ
կայսր եւ նա հաւատայ՝ թէ զայսպիսի մեծ աշխարհ
նմա մեր կամաւ ի ծառայութիւն տամք, խնդու-
թեամք յանձն առնու եւ զօր տայ մեզ. եւ մեք
միաբանեալք՝ միշտ աշխատ առնեմք զտէրն Արեաց
եւ զԱրիս. ապա թէ կայսրն այլազգագոյնս ինչ
խորհի, ես մինչ Արաց մարդպանն էի եւ դուռն
Աղուանից յիմում ձեռին էր, բաղում զօրագլուխք
Հոնաց (Յունաց) ընդ իս բարեկամացան ուխտիւ եւ
երդմամբ եւ այսօրնովին երդմամբ երթեւեկեալս առ
իս. եւ հարկս ամենայն աշխարհիս Հայոց առ իս են
եւ գործակալք ամենայն յիմում ձեռին են, եւ
այլ եւս բաղում կարասի զոր ի պարսիկ գործակա-
լացն հանի, յիմում գանձի կայ, յորմէ թէ զմի

մասն (Յունաց) Հոնաց տամ տանել, անտի այն-
չափ սաստիկ հանեմ (Յոյնս) Հոնս, որչափ զի հողն
Պարսից չբաւիցէ նոցա յաւարի:», Եւ դարձոյց բռնի
զՎարդան, որ էր մօտեալ օտար իշխանաց, որք ո՛չ
են հնազանդեալ ձերում իշխանութեանդ: Նա-
մակն, զոր գրեաց առ Վարդան ո՛ղջ է եւ կնիք
աստ առ մեզ: Եւ յաղագս որդւոցն իւրոց ասէր,
«եթէ որ ի Հայս Պարսիկ է, զամենեսեան կապա-
նօք յամուր բերդս զնեմ, մինչեւ արքայն զիմ որ-
դիսն ի բաց արձակիցէ.», արս սակաւս ի Պարսկաց
առ վայր մի կապեաց եւ յորժամ ինքն նենգաւո-
րութեամբ զմերոյ կորստեան խորհուրդ տարաւ ի
գլուխ, ապա զնոսա ի բաց արձակեաց: Նամականի
արարեալ՝ զՎահան Ամատունի եւ զայլս ի նախա-
րարացն յիւրաքանչիւր տոհմէ ի Հոռոմն արձակեաց
եւ զՎարդան եւ զմեզ գնդաւ յԱղուանս գումա-
րեաց. եւ ինքն յանդգայս զմեզ նենգեալ յայս չար
մղեաց, եւ զայնպիսի պիտանի զձեր ծառայ սպան-
եւ այնչափ բազմութեան Պարսից եւ Հայոց կոտո-
րածի եղև պատճառ: Արդ՝ դուք զնամականին
զամենայն, զոր գրեալ եւ կնքեալ է, տեսանել հրա-
մայեցէք, եւ որպէս ձեզ Արեաց կամ է, կատարե-
ցէք ի վերայ մեր. զի ո՛ւր գրեալք եւ կնքեալք ի
միջի են, աւելորդ բանից եւ շատխօսութեան
պէտք անդ ո՛չ են:»,

Եւ արքային Պարսից եւ ամենայն աւագանւոյն
տեսեալ զնամականին, զոր գրեալ էր Վասակայ, եւ
ի վերայ հասեալ՝ մեծապէս զարմացան:

Երկրորդ.

Եւ պարտաւորեցաւ կողմ ուրացելոցն. զի ցու-
ցանէին զթուղթսն Վասակայ զի միաբանք իցեն
ընդ նմա յուխտ ապստամբութեան ի Վրաց եւ

յԱղուանից. հրովարտակ մի առ թագաւորն Յու-
նաց եւ թուղթ մի առ մեծ սպարապետն Անտիո-
քոս. ի բոլորեսին յայտոսիկ թուղթսն վաւերականի
մատանի Ղասակայ եղեալ էր: Խառն էր նա եւ ի
մահ մոգուցն ի Զարեհաւանի: Կաեւ ի մէջ բերէր
զամբաստանութիւն (նորա) Մուշկան Կիւսալաւուրտ
եւ գող եւս գտանէր հարկի աշխարհին: Բազումք
ի մոգացն եւ ի փշտիպանացն ասեն. «բաղում հա-
րուածք, որ եղեն ի զօրքն արքունի, եւ աւէր աշխար-
հին Հայոց եւ կորուստ հարկացն արքունի, սկիզբն
եւ առաջնորդ չարեաց սյրդ սյրդ (Ղասակ) եղեւ:»,
Յուցին եւ յայտ արարին ազգականքն զխարդախու-
թիւննն առ ընկերս եւ առ թագաւորն, զի ոչ ըստ
կարգի ունէր նա զտէրութիւնն Սիւնեաց, այլ նեն-
գութեամբ ետ սպանանել զհօրեղբայր իւր զԱլա-
ղինակ: Ածին զՍահակ եպիսկոպոս Ռշտունեաց եւ
զսուրբն Յովսէփ եւ զՂեւոնդ երէց: Սահակ
եպիսկոպոսն ասէ. «որ յայտնի ուրացեալ են ի
ճշմարիտ Աստուծոյ, են դարանք սատանայի, որպէս
Ղասակ, զի մինչ ունէր զանուն քրիստոնէութեան,
վերինն երեսօք կարծէր թագուցանել զամենայն
չարութիւն իւր առաջի ձերոյ տէրութեանդ եւ
զամենայն նենգութիւնն իւր քրիստոնէութեամբն
ծածկէր. պատուեցէք զդա առաւել քան զարժանն
իւր, հաւատացէք դմա զաշխարհն Որաց. հարցէք
եթէ գո՞հ իցեն զգմանէ. ետուք դմա զտէրութիւնն
Սիւնեաց. լուարուք յազգականաց այտի դորա, զի՞նչ
պատմեն զգմանէ. արարէք զդա մարդպան Հայոց,
դա ի միում ամի կորոյս զերկիրն ամենայն. սուտ
յուսով դա զձեզ խնդացոյց, ոչ դուք եւ ոչ դա
եւ ոչ որ զկնի ձեր գալոցն է՝ զպն ի մեզ ոչ կարէ

տեսանել. արդ արարէք զդա որպէս եւ կամիք,
 247 առ. ցմեզ զի՞ հարցանէք:»¹ Յայնժամ յառաջ կոչեցեալ
 թագաւորին զիշխանն Սիւնեաց Վասակ՝ սկսաւ խօսել
 ընդ նմա եւ ասել. «աղէ ասա՛ զի՞նչ խորհելով
 իշխեցեր քաջալերել բանիւ զմարդիկն, զոր ի նա-
 մակացն գրեւոց ի քէն ստուգութեամբ տեղեկա-
 ցաք. երդմնեցուցեալ զքաջն Վարդան եւ զընկե-
 րակիցս նորա խարեցեր նամականիւ. գումարեալ
 զնա զօրու յԱղուանս՝ ի վերայ Պարսկաց գումար-
 տակին»² համարձակեցեր երթալ. եւ կոտորածի
 այնչափ իմոց ծառայից՝ Արեաց եւ Անարեաց եղեր
 սպառնառ. զի զայնպիսի ծառայ մի զմեր, որպէս
 զՎարդան, եւ կայսր եւ Հոնաց արքայ բռնու-
 թեամբ յինէն հանել կամէին, ամենայն Արեաց
 ուժովս կռուէի եւ չտայի, եւ արգ՝ դու ընդ քո
 ձեռն զայնպիսի ծառայն սպաներ եւ զմեծ եւ զպի-
 տանի աշխարհ մի կորուսեր: Եւ դու իշխեցեր
 լըրբարար առ մեզ իբրեւ անգէտս քո նենգաւոր
 գործոյդ գալ եւ զմեզ տեսանել: Բայց զայս գի-
 տեա՛, զի յայսմ հետէ Սիւնեաց տէր չես. եւ
 զհարկեր զիմոյ աշխարհին Հայոց եւ կամ զՊարս-
 կացն զոր սպաներն, եւ զկարասին այնչափ զոր
 հաներ, հրամայեցաք խնդրել ի տանէ քումմէ եւ
 յորդուոց քոց մինչեւ վճարեսցի ամենայնն:»

Ողորմելի ուխտադրուժն Վասակ (կամեր խօսել
 ինչ եւ տալ սպատասխանի, զի կայր ինչ վաստակս
 առնն առ Պարսիկս, եւ ջանայր ցուցանել ի ժամուն.

* եւ այն ո՛չ ինչ էր օգուտ այլ առաւել եւս ի դա-
 248 տախազութիւն: (Այնպէս զի) «սպազանձեցաւ ամե-
 նեւին. չգտաւ բան ճշմարիտ ի բերան նորա. հա-
 տաւ վճիռ մահու ի վերայ նորա: Եկն եւ գահճա-

պետն. առաջի ամենայն մեծամեծացն մերկեաց ի նմանէ զպատիւն, զոր ունէր յարքունուստ եւ զգեցոյց նմա հանդերձ մահապարտի. կապեցին զոտս եւ զձեռս եւ կանանցարար նստուցին ի ձի մատակ. տարան եւ ետուն յայնմ զնդանն, ուր կային մահապարտք ամենայն:»

Եւ ի նմին աւուր զթշնամին նորա՝ զուրացողն ^{Ղազար.} զՂարազվաղան՝ տէր ի վերայ Սիւնեաց կացուցանէին, որոյ բազում մոխրանոցս շինեալ յաշխարհին Սիւնեաց ի գայթակղութիւն տանն իւրոյ՝ բազմաժամանակեայ տանջեալ ի դիւից ըստ յառաջագրելոցն՝ դառն մահուամբ սատակեցաւ չարաչար:

Նախարարքն Հայոց եւ սուրբ եպիսկոպոսքն ^{Եղիշ.} հանդերձ երիցամբքն զարմացեալ էին ընդ մեծ յայանութիւնն. մտիթարէին զմիմեանս եւ ասէին. «գլուխ ամենայն առաքինութեան համբերութիւն է, եւ իմաստութիւն երկնաւոր՝ կատարեալ աստուածպաշտութիւն. չարչարանքն յորժամ ընդերկարանայ, յայնժամ բազմանայ վարձ հատուցմանց պարգեւին. բարի է յուսալ ի Տէր քան յուսալ ի մարդիկ, բարի է յուսալ ի Տէր քան յուսալ յիշխանս:»

Ուրացեալն Ղասակ հայէր ի միաբանութիւն սուրբ կապելոցն եւ կարօտէր. եւ ոչ ոք խառնեաց զնա ընդ նոսա: Եւ այսպանէին եւ տեսիլ ամենայն կարաւանին զնա առնէին. այնպէս ձաղեցին աղքատութեամբ, մինչ հաց մուրանային եւ բերէին նմա ծառայքն. զհարց եւ զհաւուց եւ զիւր արարս եւ զզարդս կանանց ետ եւ տոճեցաւ եւ ոչ կարաց հատուցանել զպարտսն արքունի: Եբրեւ այսպէս յամենայն կողմանց հարեալ վատթարացաւ, անկաւ

յախտս գժնդակս անդէն ի կապանսն. բխեաց ի նմանէ հոտ մահու եւ փախստական եղեն ի նմանէ ձեռնասուն ծառայք նորա:

Չագառ.

Եւ նենգաւորն Վասակ կացեալ ի դրանն ամս ինչ կարի վշտագին, զամենայն օր եւ զժամ սփռեալ զթաթս ձեռաց իւրոց ինքնին զլուրոյին ծեծէր զգէմնն ասելով. «ահա՛ ընկալ զայս ձաղսս, զոր ետ բերել քեզ ուխտանենդութիւն սրբոյ աւետարանին եւ արիւն նահատակութեան սրբոյն Վարդանայ Մամիկոնէի եւ այլոցն, որոց ժառանգեալ զյաւիտենից կեանսն՝ ընկալան զանուն բարի յերկրի եւ անանց յազգաց յազգս իւրեանց. իսկ դու, մեղաւոր անձն իմ, կեաս խղճիւ եւ ցաւօք մտաց զսակաւաթիւ աւուրս կենցաղոյս եւ պատրաստեալ պահիս մշտնջենաւոր եւ անանց գեհննին:», Զայնպիսի բանս հառաչանաց նորա եւ լալոյ մինչեւ յօր մահուան իւրոյ՝ խօսէին ընդ մեզ արգարագատումն սպասաւորք նորին. եւ վախճան իւր անդէն յերկիրն Պարսից վճարէր:

Նոյն 4.

Եւ այն որ կամէրն թագաւոր լինել մեղօք՝ Հայոց աշխարհին, ո՛չ երեւեցաւ տեղի գերեզմանի նորա. քանզի իբրեւ զուրն մեռաւ եւ իբրեւ զգէշ քարչեցաւ: Ո՛չ յիշեցաւ անուն նորա ի մէջ սրբոց եւ ո՛չ մատեաւ յիշատակ նորա առաջի սուրբ սեղանոյն յեկեղեցւոցն: Ոչինչ եթող չարիս զոր ոչ գործեաց ի կեանս իւր, եւ ո՛չ մնաց ի մեծամեծ չարեաց որ ո՛չ անցին ընդ նա ի մահուան նորա:

Վրեցաւ յիշատակարանս ի կշտամբումն մեզաց նորա, զի ամենայն օր զայս գիտասցէ՛ մի՛ լիցի ցանկացող գործոց նորա:»

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

Ֆրանսուայքն եւ նախարարք:

«Ամենայն մարդ յանձն իւր եկեղեցի էր:
նոյն ինքն քահանայ:»

Իսկ զսուրբ քահանայսն եւ երեսուն եւ մի շաքար.
այր ի նախարարացն Հայոց հրաման տայր թագաւորն
Յազկերտ կապանօք պահել անդէն ի Արկանի¹. եւ
յամի վեշտասաներորդի թագաւորութեանն իւրոյ
ամենայն բազմութեամբ իւրով խաղայր ի պատե-
րազմ² ի վերայ քուշանաց. հրամայէր եւ զկա-
պեալսն Հայոց՝ զքահանայսն եւ զնախարարսն խա-
ղացուցանել ընդ իւր ի Արկանէ. եւ ելեալ
յԱպար աշխարհ ի շահաստանն³ Նիւշապուհ հրա-
մայէր պահել անդ զկապեալսն Հայոց ի զղեակ
շահաստանին: Բայց զերկու քահանայսն՝ զտէր Սա-
մուէլ եւ զԱբրահամ հրամայէր ընդ իւր խաղա-
ցուցանել, զոր շարաշար կապանօք եւ գանիւ տայր
նեղել հանապազօր՝ ահ եւ երկիւղ արկանել ի
վերայ քրիստոնէիցն, որք ընդ նմա ի կարուանին
էին: Հոն մի յազգէ թագաւորին խայլնդրաց՝ Բէլ եղիշէ.
անուն՝ ի ծածուկ խոնարհէր առ քրիստոնեայսն եւ
սիրով յօժարութեամբ ուսանէր ի նոցանէ զճմար-
տութիւնն. կամօք նուաճեալ էր ընդ իշխանութեամբ
թագաւորին, եւ կարի յոյժ դառնանայր, յորժամ
տեսանէր շարաշարեալ զսուրբսն. իբրեւ այլ ոչինչ էր
ձեռնհաս, փախստական անկանէր առ արքայն քու-
շանաց եւ պատմէր նմա զամենայն անցս շարաշարանացն
ընդ աշխարհն Հայոց. ցուցանէր եւ զերկպառակու-
թիւն զօրացն եւ զտրտունջ Արեաց աշխարհին:

Թագաւորն քուշանաց իբրև ստուգեաց ի Բէլլայն, եթէ գայ 'Յազկերտ' ի վերայ քուշանաց, վաղվաղակի զօր ժողովէր, բազում հարուածս հասուցանէր ի վերայ զօրացն արքունի, ասպատակաւ զհետ մտեալ աւերէր զբազում գաւառս, եւ ինքն որջանդամ՝ յերկիրն իւր գառնայր:

Չագար.

Ամենայնիւ նկուն եղեալ 'Յազկերտ' գառնայր ամսթալից, քանզի ոչ դէմ յանդիման ճակատեալ թշնամեացն պատերազմէին ընդ զօրսն Պարսից, այլ յեղակարծումն անկեալք ի վերայ միոյ միոյ թեւի՝ հանէին ընդ սուր զբազումս եւ ինքեանք դարձեալ անվնասք աներեւոյթք լինէին. եւ այսպէս ի բազում առուս արարեալ վատնէին սաստիկ հարուածովք զզօրսն Պարսից: Եւ թագաւորին Յազկերտի տեսեալ զայնպիսի թեթեւութիւն ծանականաց իւրոց՝ մտայոյզ եղեալ խնդրէր գիտել թէ վասն որոյ պատճառանաց եղև գիպեալ նմա այնպիսի ծանր թեթեւութիւն. եւ կացեալ ի տարակուսի՝ ձգէր զպատճառսն մերթ յանմիաբանութիւն գնդին իւրոյ եւ մերթ ի մոգուցն ծուլութիւն՝ թէ ուրեմն ոչ կարացին ընծայիւք եւ արժանաւորապէս զոհիւք

Նորիս.

հաճել զմիտս աստուածոցն: Իսկ մեծ հազարապետն յոյժ էր յերկիւղի, քանզի ինքն էր պատճառք ամենայն չարեացն: Սկսաւ բանս ի բերան դնել մոգպետին եւ մոգացն, որք ասէին ցթագաւորն. "Արքայ քաջ, մեք ի դենէս իսկ գիտեմք, զի ոչ որ ի մարդկանէ կարէ կալ առաջի քոյոյ մեծի զօրութեանդ. մի յածեսցին միտք քո յայլ խորհուրդ վասն վատ պատահմանց որ գիպեցաւ ի ցասմանէ աստուածոցն յաղագս աստուածասպան քահանայիցն շայոց. զի եթէ լոկ մարդասպանք իսկ

Չագար.

էին, կարի ծանր էր եւ արժան մեղադրութեան գործն, թող թէ յԱստուած իշխեցին ձգել զձեռս, եւ նորա կեան եւ զարեւ տեսանեն. յիրաւի պատժեալք մեք յաստուածոցն գանիմք անխնայ:»

Թագաւորն կարծեցեալ ստոյգ զսուտ պատճառս նոցա՝ վաղվաղակի հրաման տայր՝ որ ընդ իւր քահանայքն էին՝ զսուրբ երէցն՝ Սամուէլ եւ զսուրբ սարկաւազն Աբրահամ՝ յաներևոյթ տեղի ինչ տանել շատ ի կարաւանէն հեռի եւ անդ գլխատել՝ յաղագս չգտանելոյ ուրուք ի քրիստոնէից եւ պատուելոյ զոսկերս նոցա: Բայց յառաջ քան զսպանանելն զնոսա հրաման տայր զաջ ձեռն կտրել զսրբոյն Սամուէլի եւ դնել ի ձեռին Աբրահամու, նոյնպէս եւ սրբոյն Աբրահամու կտրել զաջ ձեռնն եւ դնել ի ձեռին Սամուէլի, փոխանակ, ասէ, զի իշխեցին ձգել զձեռս իւրեանց ի պատուական կրակն եւ սպանանել. եւ ապա սրով կտրել զգլուխս նոցա:

Եւ այսպէս վկայեցան սուրբքն յամենանն չրոտից, որ օր եօթն էր ամսոյն, ի գաւառին Վարդգէս:

Յետ այսորիկ դեսպանս հրամայէր առնել վաղվաղակի յաղագս երանելոյ եպիսկոպոսին Բասենոյ Թաթկայ, որ կայր ի կապանս յԱսորեստանի, եւ հրամայէր սպանանել անդէն եւ անհետ առնել զմարմին սրբոյն յաղագս չգտանելոյ ուրուք ի քրիստոնէից: Վատարեալ մոգուցն զհրամանն ինդութեամբ՝ քերեցին նախ զաւուրս բազումս զմարմին սրբոյն յոսկերացն եւ ապա հատեալ սուսերաւ զգլուխն, սպանին:

Եւ վասն այլ քահանայիցն տայր հրաման

Անհրանչապհոյ ամբարապետի առնուլ ընդ իւր
զջնիկան մոյակտն եւ զՄովան անդերձապետ՝ եր-
թալ եւ հանել զսուրբ քահանայսն ի բանդէն եւ
տանել զնոսա հեռի ի քաղաքէն յանկոխ եւ յան-
ապատ տեղի, եւ անդ որպէս եւ կամեսցի բարձցէ
զնոսա ի կենացս. բայց յոյժ պատուիրանաւ զգու-
շացուցանէր թագաւորն ոչ տալ ումեք գիտել ոչ
զառնուլ եւ զգնալ զնոսա ի քաղաքէն եւ ոչ զճա-
նապարհն ընդ որ տանիցին եւ ոչ զտեղի մա-
հուան, ուր սպանանիցեն զնոսա: «Քանզի լուեալ է,
ասէ, մեր ստուգութեամբ թէ՛ որք ի մոլար ա-
ղանդն են քրիստոնէից՝ ասեն. ոսկերք այնոցիկ, որք
յաղագս Աստուծոյն իւրեանց մեռանին, որ որ յիւ-
րում տանն ունիցի, վատ ինչ եւ խորամանկ ի նա
ոչ մերձենայ եւ ի բանս ատենի յաջողութիւնս
տան եւ իմաստս եւ քաջութիւնս. այլ եւ ի հաւա-
տարիմ մարդկանէ, որք ի մոլար աղանդին նոցա են
եղեալ, ապա զմեր լուսաւոր եւ զարդար օրէնս ու-
նին, տեղեկացեալ եմք՝ թէ կանայք նոցա, ուստերք
եւ դստերք զզարդս ոսկւոյ եւ արծաթոյ ճիտակս
կամ զտակս ինչ մարգարտոյ կարի մեծագնոյ չհա-
մարին ինչ հանել յանձանց եւ տալ եւ գնել
փխրանս ինչ յոսկերաց այնպիսեացն:»

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.

Մ' ո գ պ ե տ:

«Որպէս մեծ է հոգի քան զմարմին՝
այսպէս մեծ է տեսաւորութիւն մտաց քան
զմարմնայ:» ԵՂԻՇԷ՛

Իշխան դենպետ՝ Ասր աշխարհին քան զբա- Եզնէ՛.
զում գիտունսն տեղեակ էր զըագեշտական օրինացն
ևւ զոր մեծ պարծս համարէին՝ համակզեն անուն
էր. գիտէր զամպարտքաշն ևւ զըոզըայիտն ևւ
զպահլաւիկն ևւ զպարսկադենն. քանզի այս հինգ
կեշտք են, որ գրաւեալ ունին զամենայն օրէնս մո-
գութեանն. բայց է միւս ևւս այլ վեցերորդ զոր
մոգպետն կոչեն՝: Որոշեաց ի նախարարացն զքա-
հանայսն, արկ զնոսա ի ներքնատուն մի գէճ խաւար-
չտին ևւ հրամայէր վեց առն երկու քաշկէնս ժամէ
ի ժամ ևւ դորակ ևւ կէս ջուր. աւուրս քառասունս
այսու նեղէր զնոսա ևւ ո՛չ լուաւ ի նոցանէ բան
թուլութեան. աճ զմտաւ՝ եթէ որ ի ծածուկ տացէ
նոցա կերակուր. ինքն երթեալ կնքէր զերդ ևւ
զգուռն բանտին ևւ զկարգեալ ոռճիկն տայր յիւր
հաւատարիմն տանել նոցա. արար զայս աւուրս
հնգետասան, երանելիքն համբերութեամբ տանէին
զճգնութիւնն. պահապանքն զարմացեալ ընդ առ-
ողջութիւն նոցա՝ պատմեցին մոգպետին ևւ ասեն.
«ո՛չ են արքն այն լոկ առանց մեծի զօրութեան. զի
ո՛չ յիշեմք՝ եթէ ի կապելոց որ ամսօրեայ ժամա-
նակ կեցեալ է ի տանդ. արդ ասեմք քեզ, եթէ
առեր հրաման մահու նոցա ևւ սպանանես, դու
գիտես. ապա թէ ո՛չ, պահել յանձն արարաւ քեզ
ևւ ո՛չ դատել զնոսա»: Մոգպետն ինքնին երթայր

ի մէջ գիշերին յերդ բանտին. հայեցեալ տեսանէր զանձն իւրաքանչիւր կապելոցն, զի իբրեւ զկանթեղ անշիջանելի վառեալ բորբոքէր. եւ սուրբքն յիւրաքանչիւր խշտեկացն կանգնեցան կացին ի սովորական պաշտամանն. զահի հարաւ (Մոգպետն) եւ ասէ. «^ոմ՝ ի կապելոցն եղև այսպիսի յայտնութիւն, ես եւ ո՛չ զմի որ գիտեմ.» եւ կիսամեռ լինէր ի վերայ տանեացն մինչև յառաւօտն. կոչեաց զպահապանսն եւ ասէ «^հանէք զկապեալսն ի վերնատուն մի ցամաքագոյն, որպէս եւ ասացէքն:» Մոգպետն յարուցեալ երթայր առ նոսա միայնիկ լռիկ. եւ իբրեւ հայէր ընդ ծակ մի ի ներքս՝ տեսանէր ըստ առաջին տեսլեանն. եմուտ ի մէջ սրբոցն եւ պատմեաց զերկիցս երեւումն:

Ղեւոնդ երէցն ասէ. «Աստուած լոյս ծագեաց այսօր ի խաւարեալ միտս քո եւ բացան աչք կուրացեալ ոգւոյդ.» եւ յոտն կացին ամենեքեան ասելով. «Գոհանամք զքէն զի այսօր յայտնի եղև զօրութիւն քո մեծ ի մէջ խաւարազգեստ ազգիս:» Սկսաւ եւ նա առանձինն ասել. «Տէր մի հայիր ի բաղմամեայ ամբարշտութիւնս իմ. սատանայ որ ինեւ խրոխտացեալ պարծէր, ինեւ կորացեալ ամաչեսցէ ի մէջ իւրոց աշակերտացն:» Եւ խաղաղացեալ կացին ի քուն ամենեքեան. իսկ նորա յոտն կացեալ՝ կայր յաղօթս եւ մինչդեռ ընդ երդ պշուցեալ հայէր յերկինս, յանկարծակի երեւեցան նմա սանդուղք լուսեղէնք, որ կանգնեալ էր յերկրէ ի յերկինս եւ գունդք գունդք զօրաց ելանէին ի վեր, եւ էր ամենեցուն տեսիլն ահաւոր եւ սքանչելի իբրեւ զտեսիլ հրեշտակի: Տեսանէր զԱարդան, զԱրտակ եւ զԽորէն, եւ ունէին ինն պսակ ի ձեռին, խօսէին

ընդ միմեանս եւ ասէին. «Ահա եկն եհաս ժամ, զի սոքա խառնեցցին ի դունդս մեր, եւ մեք սոցա իսկ մնայաք. եւ որում ոչ եւս մնայաք եկն եւ խառնեցաւ իւրեւ զմի ի զինուորաց ֆրիստոսի:», Այս երիցս անգամ երեւեցաւ. զարթոյց զսուրբսն ի քնոյ անտի եւ պատմեաց նոցա զամենայն. քանզի ինքն մոգպետն իշխան էր աշխարհին, համարձակութեամբ ընդ առաւօտն հանեալ 'զսուրբսն' տանէր յապարանսն իւր. լուանայր եւ սրբէր զնոսա. ուղղէր ի տան իւրում աւազան եւ ընդունէր ի նոցանէ զսուրբ մկրտութիւնն, հաղորդէր ի կենարար մարմինն եւ արիւն ֆրիստոսի. դնէր եւ ըստ մարմնոյ առաջի նոցա սեղան կերակրոյ. ի ծածուկ կոչէր ի գիշերի եւ զնախարարսն, որ ի նմին քաղաքի էին ի կապանս եւ առնէր ծախս մեծամեծս. ի ժամ բազմականացն իրրեւ հաղորդեցան ամենեքեան ի կերակուրն, յոտն եկաց սուրբ Յովսէփի եւ սկսաւ ասել. «Աւրախ լերուք ամենեքեան ի ֆրիստոս, քանզի վաղիւ այս ժամ իցէ, ահա մոռացեալ իցէ մեզ զամենայննեղութիւնս եւ զչարչարանս, զոր կրեցաք:», Զայս իրրեւ ասաց, յոտն կացին ի բազմականացն, գոհանային: Ի նմին ժամու եղեւ խորհուրդ մեծ ի մէջ նոցա թէ զինչ օրինակաւ կարասցեն ապրեցուցանել զմոգպետն:

Ի ժամ առաւօտուն հասին դահիճքն ի դունն բանտին եւ տեսին, զի որ մոգպետն էր՝ նստէր ի մէջ նոցա եւ լսէր ի նոցանէ եւ քաջալերէր եւս զնոսա շերկնչել ի մահուանէ: Չոգան եւ պատմեցին Գենչապհոյ, որում յանձն արարեալ էր զչարչարանս սրբոց: Հրամայեաց (Գենչ.) հանել ի բանտէ զամենեսեան կապանօքն, եւ հեռացուցանէր ի քաղաքէ

անտի. և Ի ծածուկ խօսէր ընդ մոգպետին եթէ զինչ պատճառք իցեն կապանաց նորա: Ետ պատասխանի այրն և ասէ ցնա. «Մի՛ խօսիր ընդ Իս Ի ծածուկ. հարց ցիս յանդիման և պատմեմ քեզ, զի տեսի զմեծամեծսն Աստուծոյ:», Իբրև լուա Ի նմանէ զամենայն և ստուգեաց (Գլենչ.) վասն իւրոյ միաբանութեանն, փութացաւ պատմէր թագաւորին Ի ծածուկ զամենայն: Ետ պատասխանի թագաւորն և ասէ ցԳլենչապուհ. «մի՛ որ լուիցէ զայդ Ի քէն, մանաւանդ վասն տեսլեանն մեծի. զի ոչ դուզնաքեայ որ խոտորեցաւ Ի նոցա օրէնսն, այլ այր մի համակդեն երևելի ընդ ամենայն վերին աշխարհս. նախ՝ զգառնացեալ ծերն կոչեա առաջի քո. եթէ հաւանեսցի սիրով, մեծարեսջիր զնա. թէ ոչ կամեսցի անսալ բանից իմոց, յարուսջիր Ի վերայ նորա բազում ամբաստանս յաշխարհէ անտի, զի վնասակար գտցի յիրս արքունի և շօթակ աբասջիր յայնկոյս քան զԿուրան և Մակուրան. և անդ ընկեցեալ զնա Ի վերայ մի և ընկալցի զմահ: Եւ զայլագենսն փութանակի կարճեա Ի կենաց աշխարհիս, զի եթէ զճարտար մոգպետն այնպէս արագ աշակերտեցին, տգէտ մարդիկ զիարդ կարասցեն կալ առաջի նոցա:»

Գլենչապուհ կատարեաց Ի վերայ նորա ըստ խրատուն արքունի, և ընկեցաւ մոգպետն՝ Ի հեռաւոր օտարութիւն:

ԳԼՈՒԽ ԺԸ.

Հրաժարական քահանայից:

«Ոչ եթէ ակնկալութիւն ինչ էր ըստ
մարմնաւոր կենացն, այլ հնարս ինդրէին
ամենայն աշխարհին շնորհեանս»

Վեհգեղնշապհոյ մտեալ ի դղեկ Նիւշապհոյ ^{զագառ.}
խօսէր բանս սուտս եւ տայր աւետիս նենդութեամբ
թէ «արքայից արքայ հրաման ետ ինձ զհայ երի-
ցունսդ, որ աստ ի կապանս են, արձակել յաշխարհն
իւրեանց. եւ վասն այլ ազատանւոյն Հայոց պայման
արար (արքայ) թէ ես յորժամ գամ՝ արձակեմ ի
կապանաց:» Եւ լուեալ զայս բազմութեանն որ ի
շահաստանին՝ կարծէին գոլ արդար. բայց սուրբ
քահանայքն իրրեւ լուան, իսկոյն գիտացին զհա-
սեալ բարի ժամ նահատակութեան իւրեանց. սկսան
խօսել ընդ նախարարս Հայոց, ընդ որ կապեալն
էին եւ ասեն. «Թէպէտ եւ կամէր Վեհգեղնշապուհ
թագուցանել զճշմարտութեան բանն, ոչ կարաց,
քանզի երկօրեան մեր իրք այդպէս կատարելոց են.
դուք իրրեւ ողորմութեամբն քրիստոսի արձակելոց
էք ի կապանացդ եւ մեք զօրութեամբ սուրբ Հո-
գւոյն գնալոց եմք ի բնիկ աշխարհն մեր եւ յԱրա-
րիչն ամենեցուն:» Եւ մի ոմն ի գահճացն, որ սիրե-
լապէս ընդունելութիւնս ունէր ընդ կապեալ նա-
խարարս Հայոց, լուեալ ճշգրտապէս յերանելի
խուժկէն՝ եկեալ յայտնէր թէ որպէս տուեալ է
հրաման թագաւորին յազագս սպանման քահա-
նայիցն, զոր ստուգեալ նախարարացն՝ լային դառ-
նապէս. իսկ սրբոցն զօրացեալք զուարճանային եւ
եւ տուեալ փառս Աստուծոյ իսկոյն երեկոյին պաշ-

տամանն պատրաստէին: Քանզի եկք ամբարակապետին ի շահաստանն ոչինչ էին վաղ, վասն որոյ կալ զգիշերն անդէն հարկաւորեցաւ ի շահաստանին: Եւ սրբոցն կատարեալ զկանոն երեկոյին պաշտամանն՝ վայելէին սուղ ինչ եւ գոյլն ոռճկովն. եւ յարուցեալ յընթրեացն կատարէին զաղօթսն. հրաման տային աղօթից եւ տքնութեան պարապելոյ ըստ կարգի իւրաքանչիւր ուրուք զգիշերն զայն ասելով ցամենեսեան այսպէս. «զի եթէ զոք ի ձէնջ այսօր յուղարկեալք ի Հայս՝ ոչ ապաքէն առ իւրաքանչիւր սիրելիս թուղթս ողջոյնացոյցս եւ պատգամս ուրախալիցս յղէիք. նաեւ խնդրէիք յԱստուծոյ ողջամբ հասանել առ իւրաքանչիւր ընտանիս եւ զեղեալ ձեզ նմա զբանն կատարել. եւ արգ՝ աւասիկ յուղարկիմք մեք ի ձէնջ առ Աստուած. խնդրեցաք ամենեքեանս ի փրկչէն Քրիստոսէ եւ ի սուրբ Հոգւոյն լինել ամենեցուն մեզ արժանի երկնաթոռիչ ուղւոյն: Գութ բազումոզորմ՝ Արարչին արձակեսցէ զձեզ յերեւելի կապանացոյ, յորում էքդ եւ ամաչեցուցանէ զնախանձորդս ձեր եւ զթշնամիս. տացէ՛ ձեզ տեսանել զաշխարհն Հայոց եւ զընտանիս ձեր. եւ զոսկերս իւրաքանչիւր ուրուք զձեր առ ոսկերս հարց ձերոց ժողովեսցէ եւ զոգիս ձեր պահեսցէ անվնաս:»

Լուեալ զայնպիսի հրաման ի սուրբ քահանայիցն ամենայն նախարարացն՝ ետուն պատասխանի եւ ասեն. «ո՞րդեօք ախտացեալ տրտմեցի յանանց բարութեանն, ուստի մերժեալ են ցաւք եւ տրտմութիւնք. բայց որ արտասուեմքս փղձկալով թէ ընդէր իսկ անմահ եւ անախտ ստեղծուածս յԱրարչէն՝ գերեալ ի խարէութենէ թշնամւոյն՝ դար-

ձեալ ի հող անկաւ ընդ ախտիւ եւ մահուամբ:»
Եւ այսպիսի բանս լուեալ սուրբ քահանայիցն սկսան
ամենեքեան տարածել զձեռս յերկինս եւ ասել.
«Գոհանամք զքէն, Աստուած, որ ի շնորհէ քարո-
ղութեան սրբոց առաքելոցն բազումս ծնար առա-
քեալս եւ անթիւս ծնար նահատակս, որպէս տէրն
Գրիգորիոս՝ արարողն ուղիղ գործոց եւ ուսուցիչն
յստակ եւ անհեղզ վարդապետութեան՝ նախան-
ձեցուցեալ զամենեսեան ի բարի նախանձս՝ ծնաւ
վարդապետս եւ անթիւ նահատակս, յուրվ միան-
ձունս, անչափ դասս կուսանաց: Գոհանամք զքէն,
Փրկիչ, որ ի հօտէն սրբոցն Գրիգորիսի զոչխարսն
առաւել քան զհովիւս՝ բանաւորս արարեր եւ զա-
շակերտս ի ժողովրդենէն առաւել քան զվարդա-
պետս յօրինեցեր գիտունս: Ահա եւ մեք այժմ
զօրացեալք քաջալերեցաք ի բանից շնորհալից հո-
գեւոր ծննդոցս մեր. հարք յորդուոց, վարդապետք
յաշակերտաց, քահանայք ի ժողովրդոց: Եւ արդ՝
յուզարկիմք ի սոցանէ ուրախութեամբ առ քեզ. եւ
ինքեանք մնալով ի մարմնի՝ ընդ քեզ են եւ առ
քեզ եւ քեւ զօրանան. պահեա՛ զոտս ամենազօր
աջովդ քո. մխիթարեա՛ զոտս ուրախութեամբ բա-
նի քո, զխաղաղութիւն քո տուր սոցա:» Եւ այսպէս
օրհնեալք զերանելի կապեալսն ասեն. «Գուք մի՛
արամիք, այլ ուրախութեամբ ուրախ լերուք: Որ
ասացն թէ ո՛չ թողից զձեզ որբս, արձակէ զձեզ ի
կապանացդ, տայ ասել ձեզ համարձակածայն պար-
ծանօք թէ վասն քոյ մեռանիմք զօրհանապաղ. հա-
մարեցաք որպէս զոչխար ի սոցանդ: Եւ Ամենատէրն
խորտակէ զսատանայ ի ներքոյ ոտից ձերոց. երեւե-
լիս եւ պայծառս ցուցցէ զձեզ ի մէջ աղգիս ամ-

բարշտի. դարձուցէ զձեզ յերկիր ձեր. սահեցէ
զտունս ձեր. ժառանգեցուցէ զաւակի ձերում
զվիճակ հարց իւրեանց:» Եւ եղև ամենայն անձն
երանելի նախարարացն քաջալերեալք եւ ապաւի-
նեալք ի յոյսն երկնաւոր:

Եւ գային հասանէին բազմութիւնք դահճաց
յամբարապետէն ջահիւք լուցելովք՝ ունելով ընդ
ինքեանս բազմութիւն դարբնաց գործւովք արուես-
տաւորութեան իւրեանց՝ սալիւք եւ ուռամբք, կռա-
նօք եւ խարտոցովք՝ խարտել եւ կտրել եւ ի բաց
հանել զերկաթան ի ձեռաց եւ յոտից եւ ի պա-
րանոցէ սրբոցն. եւ զոր ոչն կարասցեն կտրել խար-
տոցօքն՝ ուռամբք ջարդեալ զբւեւո երկաթոյն ի
վերայ սալիցն՝ հանցեն ի բաց, քանզի ստուարք էին
եւ ծանունք քան զբնութիւն ամենայն երկաթոյ,
որովք զայլ մահասպարտսն կապէին, զոր ի նոցա իսկ
անուն տուեալ էր առնել մոգուցն, որպէս յանուն
արանց վատախրատից եւ աշխարհակորուսաց եւ
աստուածասպանաց. եւ մանաւանդ շղթայս սրբոյ
կաթուղիկոսին Յովսէփայ ստուարագոյնս ասէին եւ
անհեղեգս: Տեսեալ սուրբ քահանայիցն զբազմու-
թիւն դարբնացն՝ խռովէին առ հասարակ, քանզի՝
զորօրինակ՝ արք եւ կանայք ոսկւովք եւ պատուա-
կան ակամբք եւ մարգարտովք կապեն զիւրոյին ան-
ձանց զձեռս եւ զոտս եւ զպարանոց, թէ որ ի
թշնամեաց կամ ի բռնաւոր իշխանաց կապէր առ
վտանգի եւ նովիմբ տայր կալ եւ չհանել ի բաց,
առատանային փղձկալով եւ չունէին ժոյժ եւ առ
վայր մի. արդ՝ ինքեանք զինքեանս կապեն եւ չհա-
մարին ծանր եւ ոչ զգան, բայց եւ ոչ երևին այն-
պէս գեղեցիկք եւ շքեղք եւ ամենայն տեսողաց

պատուականք, որպէս երեւէին հայրանման որդիք նահատակին Գրիգորի ցանկալի շղթայիւքն երջանիկք եւ հրեշտականմանք:

Մատուցեալ դարբինքն եւ ի բազում ժամն ջանացեալ ոչ կարացին կտրել զստուարութիւն բեւեռացն. յետոյ ապա՝ եղեալ ի վերայ սալիցն եւ ուռամբք ջարդեալ հաղիւ զերծուցեալ հանէին զերկաթսն ի մարմնոյ սրբոցն, չարաչար վիրաւորելով զմարմինս նոցա:

Եւ հրաման տայր Աւհգենշապուհ եւ որք ընդ նմա օգնականք՝ կոչել ի ծածուկ ի գիշերի զականաւոր արս շահաստանին եւ զերեւելիս ի մոգուցն եւ հրամանաւ արքունի ասէ. «յիշեցէք զերկիւղ թագաւորաց, որք նման աստուծոց իշխնն սպանանել եւ կեցուցանել պատուել եւ անարգել. եւ մի՛ զոք յօրէս յայսմանէ մինչև ցրովանդակել ամենայն կարաւանին արքունի եւ ի Արկան հասանել՝ զչայ սյր ուստի եւ իցէ կամ ի մանկուոյ կապելոց նախարարացն շայոց, որ ի շահաստանիս են եւ կամ ի մանկանց կապելոցս երիցանցս, զորս մեք այսօր ի բաց տանեմք եւ կամ բնաւ չայ զոք, որ յանկարծ թէ եւ այլուստ ուստեք եկեալ իցէ այսր, թողուլ արտաքս քան զդուռն շահաստանիս. եւ գտանիցիք առանց ամենայն թողութեան ազգաւ հարեալք եւ դառն մահու մեռանիցիք ի թագաւորէն:»

Եւ խաղացուցանել այնուհետև զսուրբսն փութային. եւ տեսեալ զայն նախարարացն շայոց, որք ի դղեկի մնալոցն էին, աներկիւղ համարձակութեամբ առաջի ամենայն օտարացն անկեալք յոտս սուրբ քահանայիցն խնդալից եւ ուրախա-

սիրտք համբուրէին յերկար ողջունիւ ասելով թէ՛
“ յիշես՞իք զմեզ անմոռաց յուրախութեանն ձե-
րում: ” Նոյնպէս եւ սուրբ քահանայքն զուարթա-
լից երեսօք ընկալեալք զամենեսեան ի գիրկս իւ-
րեանց ասէին. “ Աստուած զօրութեանց օրհնեսցէ
զձեզ եւ տացէ ձեզ տեւողութիւն եւ զօրացուս-
ցէ զձեզ առաջի ազգացս հեթանոսականաց եւ
արձակեալ յերեւելի կապանացդ առաջնորդեսցէ
ձեզ յաշխարհն ծննդեան ձերոյ: ”

Տեսեալ անօրինացն այնպիսի ուրախալից հրա-
ժեշտ ի միմեանց սուրբ քահանայիցն եւ նախա-
րարացն Հայոց՝ հաշուէին զնոսա լինել անգէտս
հրամանի թագաւորին:

Եւ սուրբ քահանայիցն յուղարկեալք գնային:
Կազմէին ճեպով եւ մանկունք, որք եկեալ էին
ինքնակամ յաշխարհէն Հայոց արբանեկել նոցա ի
կապանսն. մանաւանդ Խորէն երէց ի գաւառէն
Այրարատու ի գեղջէն Արկովի եւ Աբրահամ երէց
ի Տայոց ի գեղջէն Զենակս. Վեհգենշապհոյ հար-
ցեալ թէ “ գուք յո՞ կազմիք, ” եւ լուեալ ի նոցանէ՛
թէ “ ո՛ւր զտեարսդ մեր եւ զվարդապետս տանիք,
ընդ գոսա պատրաստ եմք երթալ ի կեանս կամ ի
մահ, ” հրաման տայր ունել զնոսա եւ պահել ան-
դէն ի շահաստանին: Չուէր այնուհետեւ Վեհգեն-
շապուհ հանդերձ քահանայիւքն ի Նիւշապհոյ ի
վեցերորդ ժամու աւուրն ընդ ճանապարհն որ
ելանէ ի Արկանն:

ԳԼՈՒԽ ԺԹ.

Խ ո ո ժ ի կ :

« Հաւատարեացէ մահս մեր ընդ մահ քաւ
նահատակացն 1 »

Անն՝ միոյ վաճառականի, որ էր ազգաւ Խուռ Չագար.
Ժիկ եւ զլեզու հայերէն խօսից քաջ տեղեկաբար
գիտէր եւ էր որդի քրիստոսասէր եւ հաւատա-
ցեալ ծնողաց եւ զերանելի քահանայսն եւ զնա-
խարարսն Հայոց յոյժ ընտանութեամբ գիտէր եւ
բազում ծախս յընչից եւ սպասաւորութիւն արա-
րեալ էր, մինչ ի Վեհանին էին, լուեալ զհրաման
թագաւորին եւ անյապաղ առեալ ի գրաստուց
իւրոց գրաստս տոկունս եւ ուժեղս եւ նմանեալ
առն կարաւանի՝ ճանապարհորդէր ընդ Վեհեհեն-
շապհոյ՝ ցուցանելով նմա զճանապարհայնն բազում
արթնութեամբ շուտութիւնս. եւ հաճոյ եղեալ
Վեհեհենշապհոյ ամենայն գործ հպատակութեան
Խուժկին՝ սիրէր զնա յոյժ. հարցանէր յաղագս
գեղջն նորա եւ ծնողացն. եւ Խուժիկն խօսէր ընդ
նմա այլաբանութիւնս: Վեհեհենշապուհ տեսանե-
լով զայրն յամենայնի յաջողակ շտայր թոյլ եւ ոչ
ժամ մի հեռանալ յիւրմէ. այլ եւ հաւատայր նմա
զխորհուրդ թագաւորին: Ապա՝ պատճառէր Խուժիկն
պէտս ինչ զիւր տեսանել այլուր եւ խնդրէր ա-
ղաչելով հրաժեշտ ի Վեհեհենշապհոյ. որով ա-
ռաւել հաւատարմագոյն ցուցանէր նմա զինքն. իսկ
Վեհեհենշապուհ եւ բնաւ իսկ ոչ առնոյր յանձն
լսել բանից Խուժիկն: Եւ երթային այն օր ի գեօղ
մի, որում անուն էր Ռեւան, եւ դադարէին անդ

մինչև ցառաւօտուն պահն. յարուցեալ փութով
գաղտ միայն երանելի խուժկուն եւ անօրէն դահ-
ճօքն գնացին ի գեղջէն լուրեայն. եւ ընդ ծագել
առաւօտուն հասանէին ի տեղի մի քարուտ առա-
պարածոր աւազուտ, յոր ոչ հասանէր արօտական
եւ ոչ բնաւ անցանէր ընդ նա ուղեւոր. եւ արկեալ

Եղևթ. աթոռս երեցունց իշխանացն նստէին: Նւ հրամայե-
ցին դահճացն կապել զոտս եւ զձեռս նոցա (քա-
հանայից). եւ արկին պարանս երկայնս յոտս նոցա
եւ երկու երկու լծեցան եւ առին ի քարշ, այնպէս
զի ամենեւին խայծ ոչ մնաց ի մարմինս երանելեացն.

Չագար. ապա լուծին եւ ածին ի տեղի մի: Նւ կացուցեալ
զսուրբ նահատակսն յատենի ասէ ցնոսա Ղեհ-
գենչապուհ. «անհամար չարիս գործեալ է ձեր եւ
բազում Արեւացն կոտորածի պարտաւոր էք, զի թէ
լոկ երկուց կամ երկոց անձանց մահու պատճառ էիք,
չէիք արժանի կելոյ. թող թէ այնպիսոյ աշխարհի
մեծի, որպէս Հայքն են. ձեր խրատու գործեցաւ
ամենայն գործն այն. եւ արքայից արքայ առ ձեզ
կարի բարերարութիւն արար, զի մեզ հրաման ետ
եւ ասէ՝ թէ հաւանին արեգական եւ կրակի եր-
կիրպագանել՝ նոցա զմահապարտութիւնն թողում,
զազատորեարսն, որ կապեալ է, արձակեմ ի Հայս
եւ զԵրաքանչիւր ուրուք զտանուտէրութիւնն տամ:
Արդ՝ յիշեցէք զձեր անձինսդ եւ զայնչափ կապելոց
զոգիս, եւ լերուք պատճառք բազմաց կենդանու-
թեան. ապա թէ ոչ՝ մեռանիք եւ ամենայն ա-

Եղևթ. րիւնքն ի ձեր յոգւոց խնդրին: Նհա դուք ձե-
րային աչօքդ տեսէք այսօր, եթէ այր տոհմիկ,
վասնզի անարգեաց զդենի մազդէզն եւ պատրեցաւ
ի ձեր տխմար գիտութիւնդ, իբրեւ զգերի մի զան-

աշխարհիկ շփոթակ արարի զնա: Արդ՝ չէք ինչ
ձեզ այլ հնար կենաց, բայց եթէ երկիր պագա-
նիցէք արեգական եւ կատարիցէք զկամս թա-
գաւորին:»,

Եւ հրաման տային երանելոյն Սահակայ եպիս- ^{2.ագառ.}
կոպոսին թարգմանել սրբոյն Յովսէփայ եւ սրբոյն
Ղեւոնդի եւ ընկերակցացն, քանզի պարսկերէն այլ
ոք ի սրբոյն ոչ գիտէր: Պատասխանի արարեալ
եպիսկոպոսին Սահակայ ասէ ցԳենշապուհ. «մի տայք
ինչ ասել ցգոսա բանս. վասն զի խօսք, որ ինչ ա-
տելի թուին, զի՛ եւս ասեմ ցնոսա. արարէք զինչ
եւ կամիր:», Եւ սրտմտեալ Գենշապուհայ եւ այլոցն
ասեն ցսուրբն. «դու հարկաւորու թեամբ ասն
ցգոսա, թող գիտասցուք եւ զդոցա խօսս:», եւ
սրբոյ եպիսկոպոսին կարճառօտիւ զբանն ասացեալ
ցսուրբ ընկերակիցսն իւր՝ մեծաձայն ծաղու անգոս-
նեցին զբանիւքն: Սակայն պատասխանի տուեալ
սրբոյ կաթուղիկոսին Յովսէփայ ասէ. «եղև հար-
ցումնդ այդ ատենաւ առաջի հաղարապետին Արեաց,
եւ զբանս մեր եւ զկամս թագաւորին գիտել ետ.
նոյն են մեր ամենեցուն կամք եւ ոչ փոփոխիմք.
մեզ մի լիցի ուրանալ զճշմարտութիւն եւ ծառայել
սուտ աստուծոց. եւ մերով ուրացու թեամբ ումք ի
հաւատացեալ կապելոցն մի լիցի արձակումն եւ ի
յաւիտենից անլոյծ կապանսն անկանել:»

Հրամայէին եւս ասել ցերանելի Ղեւոնդ թէ
«մեր լուեալ է վասն քո՝ թէ օրինաց քրիստոնէից
իրբև զքեզ ոք տեղեակ չէ. եւ ի քո խրատուէ
աւելի եւս կորեաւ աշխարհն Հայոց. արդ՝ լեր այժմ
խրատատու եւ թող կեան դոքա եւ այլ բազում
անթիւ անձինք. եւ այնպիսի պատիւս գտանես ի

Թագաւորէն, որովք անուանի լինիս ի քում աշխարհին եւ յամենայն ազգս:»

Եւ սուրբ եպիսկոպոսն Սահակ երկայնմտութեամբ Թարգմանէր առ վայր մի: Եւ սրբոյ Ղեւոնդի սկսեալ խօսել՝ ասէ. «մեզ դոցա պատասխանի այնքան պարտ է առնել, որչափ արար Փրկիչն Պիղատոսի յատենին. ասա՛ ցգոսա՛ «դ՛ուք ասացէք», թէ օրինացն մերոց տեղեակ եմ՝ եւ բազմութեան ժողովրդոց եղեալ եմ՝ ուսուցիչ, ցուցանէ ձեզ տիոյ իմոյ մերձաւորութիւն ի կատարումն. արդ՛ ընտրողութիւն լաւ գիտութեան իմոյ յազագս երկիւղի մարդոյ մոռացեալ փոխանակիցեմ՛, քաւ լիցի, եւ յանդիմանիցիմ՛ բանիւն թէ որում ուսուցեր

Եղև. զբազումս, զանձն քո ոչ ուսուցեր: Մի՛ խօսիր ընդ մեզ իբրեւ ընդ տղայս, զի հասակաւ կատարեալ եմք եւ գիտութեան ոչ եմք անտեղեակ. մեր օրէնքն ուսուցանեն պատուել զերկրաւոր Թագաւորս եւ սիրել զնոսա յամենայն զօրութենէ: ոչ միայն զարբանեկութիւն հպատակութեան պարտիմք հատուցանել նոցա, այլ եւ մահու չափ զանձինս ի վերայ դնել Թագաւորին: Եւ որպէս յերկրի ոչ ունիմք իշխանութիւն փոխանակել զնա ընդ այլում, նոյնպէս եւ յերկինս չունիմք իշխանութիւն փոխանակել զճշմարիտ Աստուածն մեր ընդ այլում: Ո՞ յիմաստուն վաճառականաց զպատուական մարգարիտն փոխանակիցէ ընդ անարգ Թրուշայի, բայց եթէ յիմարեալ իցէ տգիտութեամբ որպէս

Չար. ձեր մոլորութեան առաջնորդքն: Ղասն պատուի եւ փառաց, զոր խոստանայք, մի՛ լիցի առնուլ զպատիւ, զոր ցեց եւ ուտիճ՝ ապականէ եւ գող ական հատանէ եւ տանի. մի ինչ պակաս է ի մեր փա-

աւարութենէս, բաժակ մահուգ, որում իբրեւ զպարեալ ծարաւիս փութամք ըմպել. արբուցէք վաղվաղակի եւ մի՛ եւս յերկարեալ ձգտէք զանմիտ զվնասակար բանս բանդագուշեալ թագաւորին ձերոյ:», Աղաչեցին զուրբ եպիսկոպոսն Սահակ՝ Մուշէ, Արշէն եւ Քաջաջ ասել ցանօրէն իշխանն եւ նոցա բանիւ թէ «զոր ինչ ասացին սուրբ վարդապետքն մեր՝ դոյն են մեր կամք եւ խնդիրք:»,

Եւ լուեալ զայս Աւհգենշապուհ եւ գործակցացն՝ ի սրտմտութիւն բարկութեան գրգռեալք՝ կամեցան եւ այլ պատրողական բանս խօսել՝ թերեւ կարասցեն ճեղքել զոք ի գնդէ. սկսան ստիպել զուրբ եպիսկոպոսն Սահակ, զի թարգմանեսցէ նոցա եւ այլ զոր ինչ կամիցին խօսել ընդ սուրբսն: Եւ սրբոյ եպիսկոպոսին պատասխանի եւս. տուեալ ասէ. «Եթէ վեհքն մարտուցեալ են, մեք խոնարհագոյնք քան զնոսա զիարդ կարասցուք հաւանել բանից քոց: Միաբանեա՛ զչուր եւ զկրակ, զի ուսցուք ի նոցանէ զխաղաղութիւն. կոչեա՛ զարեգակն ի տուն որպէս կրակ. եթէ նմա ոչ մարթի գալ: Քեզ ոչ կարեմ մեղադիր լինել. որոյ ոչ տեսեալ է զմեծ թագաւորն, պատուաւորացն մատուցանէ զերկրպագութիւն: Ասն արեգական՝ եթէ կամիցիս ուսանել, մասն է նա աշխարհիս արարածոց. ոչ է նա առանձին սուրբ յտակ լուսով, այլ ի ձեռն օգոյն տարածանէ զճառագայթս իւր եւ հրային մասամբ ջնուցանէ զամենայն գոյացեալս ի ներքոյ իւրոյ կայանին: Զորօրինակ նաւ մի ի վերայ ջուրցն անգիտութեամբ գնայ զուղեւորութիւն ի ձեռն հմուտ եւ ճարտար նաւապետին, այսպէս եւ արեգակն ի ձեռն կառավարին իւրոյ ունի զփո-

փոխմունն շրջանին իւրոյ տարեւոր ժամանակին: Աւորպէս այլ մասունք աշխարհիս հաստատեալ են վասն մեր կենացն, եւ զնա իրրեւ զմի յայլոց մասանց տուեալ է մեզ յառաջնորդութիւն լուսոյ, որպէս զուսին եւ զաստեղս եւ զօդս յարածուս եւ զամբս անձրեւաբերս. նոյնպէս եւ յերկրիս մասանց զծով եւ զգետս եւ զաղբիւրս զամենայն եւ զցամաքայինս: Աստուած եւ զմի ռք ի սոցանէ չէ արժան անուանել: Միոյ իշխանութեան երկու թագաւորք ոչ լինին: Արդ եթէ կամիս ուսանել զճմարիտն, քաղցրացո՞ զգառնութիւն սրտիդ եւ բաց զաչս մտացդ: Արարիչն ամենեցուն աներեւոյթ է ի մարմնաւոր աչաց, այլ մտաց իմանի զօրութիւն նորա: Ասան զի ետես զմեզ ի մեծի տգիտութեան, յորում եւ մեք իրրեւ զձեզդ երբեմն զերեւելիսս կարծեաք արարիչ, եկն մարմնացաւ ի մարդկանէ եւ ուսոյց մեզ զաներեւոյթ աստուածութիւնն իւր. բարձրացոյց զինքն ի խաչն կախաղանի, մերկեաց յարեգակնէ զլոյս ճառագայթիցն իւրոց, զի եղիցի խաւար սպասաւոր մարդկութեան նորա: Պատրաստ եմք ըստ օրինակի Տեառն մերոյ մեռանել, որպէս եւ կամիս կատարեա՞ զկամս դառնութեան քո:»

Անօրէնն Գենշապուհ հրամայեաց զմի ոմն երէց Արշէն անուն. եւ դահիճքն հրաման առեալ սրով հատանել զպարանոց երանելոյն եւ ընկեցին զմարմինն ի խորխորատ մի ցամաք:

Սկսաւ խօսել Գենշապուհ ընդ եպիսկոպոսին եւ ասէ. « յաշխարհն Հայոց՝ զտարի մի եւ զվեց ամիս եհաս շրջել ինձ. ոչ յիշեմ եթէ բան մի տրտունջ յու մեքէ լուսյ վասն քոյ. եւ առաւել եւս վասն

Յովսէփայ, զի դա իսկ էր իշխան ամենայն քրիստոնէից եւ հաւատարիմ յամենայն իրս արքունի. եւ ես ինձէն աչօք իմովք տեսի, զի որպէս հայր հաստատուն համարեալ էր ամենայն աշխարհին եւ անաչառութեամբ սիրէր զմեծամեծան եւ զիօքունս: Արդ՝ աղաչեմ զձեզ, խնայեցէք ի պատուական անձինս ձեր եւ մի մատնիք ի մահ չարչարանաց ըստ առաջնոյն կարգի, զոր տեսէք աչօք ձերովք: Իմ զի աղ եւ հաց կերեալ է յաշխարհին ձերում, գութ եւ սէր ունիմ ընդ աշխարհն ձեր:»

Ղեւոնդ երէց ասէ. «Ար ունիս իշխանութիւն ի վերայ մեր՝ դատեա՛ զմեզ ըստ կամաց քոց. չեմք ինչ զանգիտելոց յահաւոր սպառնալեացդ եւ ո՛չ երկիւղած ի դառն մահուանէն, զոր ածելոց ես ի վերայ մեր:»

Յայնժամ մեկուսացոյց սակաւիկ մի զերանելիսն ի միմեանց, եւ միայն ասէ ցտուրբ եպիսկոպոսն. «Յիշեցուցանեմ քեզ զչարիսն զոր գործեցեր. դ՞ու աւերեցեր զատուշանն յՌշտունիս, կամ զկրակն դ՞ու սպաներ եւ զմոզսն դ՞ու չարչարեցեր:» Եպիսկոպոսն ասէ. «Ո՛չ զօգուտ կենաց քոց կամիս ուսանել յինէն, այլ արեան իմոյ ցանկան միտք քո. զտունն արդարեւ ես աւերեցի եւ զմոզսն չարչարեցի գանիւ, եւ զկահս պղծութեան՝ որ ի տանն էր ի ծովն եւ ընկեցի. այլ զկրակ ո՞վ կարէ սպանանել. Արարիչն անմահս հաստատեաց զբնութիւն չորից նիւթոցս. մեռանի այն, որ շնչէն եւ շարժի եւ գնայ եւ ուտէ եւ ըմպէ. երբ տեսեր դու զկրակն գնայուն կամ խօսուն կամ գիտուն:

Գենշապուհ ասէ. «խոստովանեա՛, դ՞ու անցուցեր զկրակն թէ ո՛չ:»

Պատասխանի ետ երանելին. «Ես ինձէն մտի ի կրակատունն ձեր եւ տեսի զի կային պաշտօնեայք ամբարշտու[թեանն եւ կրակարանն լի հրով առաջի նոցա բորբոքեալ այրէր. հարցի ցնոսա բանիւք թէ զինչ համարիք ի միտս ձեր զկրակ պաշտամանս այսորիկ», ետուն պատասխանի եւ ասեն. «մէք ինչ ոչ գիտեմք. այսչափ իմանամք, զի սովորութիւն է նախնեացն եւ հրաման բուռն թագաւորին: Ասեմ ցնոսա. «եւ զբնութիւն կրակիդ զինչ իմանայք, արարիչ կարծէք թէ արարած», ասեն միաբան ամենեքեան. «Արարիչ մէք զդա ոչ գիտեմք. ձեռք մեր փապարեալ են ի կացնի եւ ողունք մեր տեսեալ են ի փայտակրի, աչք մեր գիջացեալ են արտասուօք ի կծուութենէ ծխոյ դորա եւ երեսք մեր մրտեալ են ի խոնաւութեանց ծխոյ. եթէ շատ մատուցանեմք նմա զկերակուն, յոյժ քաղցնու, եւ եթէ բնաւ չտամք՝ ամենեւին անցանէ, եւ եթէ մօտ երթամք եւ երկիր պագանեմք, կիզու զմեզ, եւ եթէ ոչ երթամք մօտ ամենեւին, մոխիր լինի. մեր այգպէս հասեալ է ի վերայ բնութեան դորա: Օրէնսդիրքն մեր հոգւովք մտաց կուրացեալ են, այլ թագաւորն մեր՝ մարմնով՝ միով ակամբն կոյր, այլ ոգւոյն բնաւ չիք իսկ աչք:» Ասան այնորիկ եւ ես սակաւիկ մի շարչարեցի զնոսա գանիւ եւ նոցուն իսկ ետու զկրակն ի ջուրն ընկենուլ. եւ ապա զմոգսն արձակեցի:»

Չարար.

Եւ սրտմտեալ երեցունց իշխանացն, յարուցեալ ինքնին Աւհղենշապուհ՝ հարկանէր սուսերաւ զուս սրբոյ եպիսկոպոսին Սահակայ եւ հուպ ի գօտին մերձեցուցանէր զվէրսն. եւ սրբոյ եպիսկոպոսին ի սաստիկ հարմանէ ի քարի մի յեցեալ՝ որ-

պէս ի բերանոյ ամենայն սրբոցն սկսաւ ասել այսպէս. «Գոհանամք զքէն քրիստոս, որ բազում անգամ գառնդ, անմահական անծախութեամբ բաշխեցար ի ձեռաց մերոց. արդ՝ ընկալ զամենեսեանս արժանաւորապէս զպատարագեալսս ի հոտ անուշից:» Բաջալերէր զընկերակիցս իւր եւ ասէր. Եղև:

Ահապա առաքինիք, եհաս ժամ կատարման մերոյ:»

Եւ ապա հրամայէին զսուրբ կաթուղիկոսն Հագոս.
 Յովսէփ գլխատել սրով. իսկ յաղագս սրբոյն Ղեւոնդի հրաման ետուն մերկացուցանել եւ քարշել ուժգին ընդ քարաժեռ կոպճուտ տեղիս. եւ այնպէս քարշեցին յերկար ժամս մինչեւ զամենայն մարմինս սրբոյն զլանջացն եւ զթիկանցն քանցեալ քերեցին ի մորթոյն. եւ այլքն կտրեցին սրով զգլուխ Մուշէի, Արշէնայ եւ Բաջաջայ. եւ ապա զսուրբն Ղեւոնդ ածին ի նոյն տեղիս, ուր եւ այլ սուրբքն կատարեցան եւ հատին զգլուխ սրբոյն սուսերաւ. եւ սուրբ եպիսկոպոսն Սահակ կայր եւս սակաւ ոգով, զորոյ յետ վախճանելոյն ամենեցուն կտրեցին զգլուխն սուսերաւ:

Այսպէս ի վեշտասաներորդում ամի թագաւորութեան Յազկերտի, որ օր քսան եւ հինգ էր ամսոյն Հրոտից, պսակեցան սուրբքն վեցեքեան յԱպար աշխարհի մերձ ի գեօղն մոգուց Ռեւան², որոց անուանքն են՝ Սահակ եպիսկոպոսն յՌշտունեաց, սուրբն Յովսէփ ի Վայոց ձորոյ ի գեղջէ Հողոցմանց, Ղեւոնդ երէց ի Վանանդայ՝ ի գեղջէ Իջաւանից, Մուշէ երէց յԱղբակոյ, Արշէն երէց ի Բագրեւանդայ ի գեղջէ Եղեգեկայ, Բաջաջ սարկաւագ յՌշտունեաց:» Եւ որպէս ստուգիւ եւ Հագոս.

ջերմ խնդրով կամսարականին Արշաւրայ հարցեալ

ցերանելի խուժիկն եւ լուեալ ի նմանէ պատմեաց մեզ՝ դրեցաք հաւատեալ:

Եւ գնացեալ ի բաց ի տեղոջն իշխանացն՝ արս ինն թողին կազմ զինու, ընդ որս՝ նախ առաջին զերանելի խուժիկն, հրաման տուեալ զի մինչեւ ցառուրս տասն պահեսցեն զգուշութեամբ զգիակունսդ, մինչեւ եկեալ անցցէ ի բաց կարաւանն արքունի: Եւ պահապանացն կացեալք զայն առուրս՝ խորհէր խուժիկն, եթէ զինչպիսի հնարիւք արժանի լիցի գողանալոյ զնշտարս սրբոցն յայլոց պահապանացն. եւ մինչդեռ յայնպիսի խոհականութեան կայր ('իբրեւ առուրք երեք անցին'), յանկարծակի ի նմին առուր յերկորեսոյ գիշերոյն լինէր շարժումն մեծ ի տեղոջն, բոմբիւնք եւ ձայնք ահագինք յանդնդոց հնչէին. ձայնք որոտմանց եւ փայլատակունք զերինս գողացուցանէին եւ սիւն լուսոյ ըստ օրինակի ծիածանի զնահատակաց մարմինս ծրափակէր. եւ կործանեալ յերկիր պահապանքն կիսամեռք լինէին զգիշերն ողջոյն եւ զտիւն բովանդակ եւ զերկրորդ եւս գիշերն. մինչեւ ի ժամ արեգական ծագման: Արհաւիրք մեծ անկանէին ի վերայ ամենեցուն. ձայնք ահեղ հնչեցին, երկիրն դողայր ի ներքոյ նոցա, եւ շողունք սուսերաց փայլատակունս արձակէին շուրջ զնոքօք եւ զամենայն գիակունան կանգնեալ տեսանէին, եւ զնոյն բանս ատենին ահագինս բարբառէին ի լսելիս նոցա: Ապա լուէին ձայնք անդնդոցն հնչմանց եւ որոտմունք, եւ դադարէր երկիրն ի շարժելոյ. պահապանքն սակաւիկ մի ոգի առեալ՝ աչս ածէին փախչելոյ, այլ ոչ կարէին կանգնել ի յերկրէն. բայց զինն ժամու առուրն երրորդի յարուցեալ խուժիկն որպէս թէ

կամաւ կաղս ի կաղս հայելով զկնի իւր փախչէր, զի զնոսա զօրացուսցէ ի կանգնել եւ զկնի իւր հեռացուցանել ի վայրացն. որոց տեսեալ ուշաբերեալք զկնի նորա սրանային, չիշխեցեալք բնադառնալ եւ հայել ի տեղինն եւ զհետ Ուհհհհհ շապհոյ փութային. բայց Խուժիկն ընդ այլ ճանապարհ որոշէր ի նոցանէն: Հասեալ պահապանացն յաւուր վեցերորդի պատմէին զամենայն անցս աղէտիցն. Գննչապհոյ եւ ընկերացն ապշեալք ի բազում ժամս ոչինչ կարէին իմանալ հնարս. զպահապանն եւեթ լուեցուցանել ջանային եւ ինքեանք առանձինն զարմացմամբ յանդգայութիւն ընկղմէին ասելով ցմիմեանս. ոչ են իրք քրիստոնէից թեթեւ իմն եւ դուզնաքեայ, այլ հաստատ մեծ է զօրութիւն օրինաց նոցա եւ հաւատոց. եւ մէք յանգիտութեան վնասեալ կորնչիմք եւ չզգամք: Զինչ գործեսցուք վասն անքնին աղանդոյն քրիստոնէիցն. քանզի մինչդեռ կենդանի էին, զարմանալի էր կեանք նոցա. ընչատեսացք էին իբրեւ զանկարօտս, սրբասէրք էին իբրեւ զանմարմինս, անչառք էին իբրեւ զարդարադատս, աներկիւղք էին իբրեւ զանմահս: Եթէ լուռ լինիմք, մեզ եւ անձանց մերոց կասկած իսկ է. եթէ տանիմք զդոսա առաջի թագաւորին, գուցէ եւ օրինացս մերոց քակտումն ինչ հասանիցէ:»

Եզհհ

Խուժիկն գիտացեալ զպատախանիսն իշխանացն՝ առեալ ընդ իւր տասն եւս այլ ընկեր եւ գրաստս եւ ըստ իւրաքանչիւր անձին սրբոցն սապատս չորեքկուսիս, եւ գնացին լուեւայն ի գիշերի յիրսն. եւ մերձեալք ի վայրն վրիպէին ի տեղոյն, քանզի աղջամղջին էր գիշերն. եւ մինչդեռ խուզեալք յածէին ընդ տե-

Չազա

ղինն եւ ահա՛ լուսաւոր արծուոյ սլացեալ հասանէր յերկնից եւ նստէր ի վերայ մարմնոյ սրբոյն Ղեւոնդի։ Եւ նոցա ուրախալից սրտիւք ձեռն ի գործ արկեալ ժողովեցին զիւրաքանչիւր որ յականէ ի մի մի սապատ եւ բարձեալ վաղվաղակի գրաստուց փոխէին յայլ տեղի յանապատին եւ դադարեալ աւուրս եօթն վասն քաջ ցածնլոյ երկիւղին. ապա մաքրեցին զուկերս սրբոցն եւ առեալ բերին ի շահաստանն. լուսնայն սկսանէին տալ եւ ոմանց առաքինի քրիստոնէից, որք ի կարաւանին էին եւ ստիպով յիւրաքանչիւր աշխարհս տային հասուցանել վաղվաղակի։

Երկն.

Եւ զառաջինն պտուղ ընծային մատուցանէին կապեալ նախարարացն։ Այս երանելի Խուժիկս, որ արժանի եղեւ ի ծածուկ սպասաւոր լինել սրբոցն, որինչ ի մահուանէ եւ այսր ասացաւ դատակնիք վճռիս այսորիկ երկրորդեաց մեզ զամենայն կարգաւ։

Չագոթ.

“Սկսեալ այնուհետեւ մի ըստ միոցէ պատմել կապելոց նախարարացն Հայոց երանելի Խուժիկն (զոր անուանել յայսմ հետէ Խուժիկ ծանրանամ, եւ զանուն սքանչելոյն ո՛չ որ հոգացեալ պատմեաց մեզ,) զինամն մեծամեծ եւ զօգնութիւն շղօրին զոր արարեալ էր նմա։

Նոյն խօսք եւ մխիթարութիւն էր յաւէտ կապելոցն Հայոց յելս եւ ի մուտս իւրեանց ի նստել ի տան եւ յառնել, ի տօնս եւ յամսագլուխս. մանաւանդ տէր Արշարունեաց՝³ կամսարականն Արշաւիր որ յամենայն ժամու վարդապետութիւն սրբոյն Ղեւոնդի եւ պատասխանիք իւրաքանչիւր ուրուք ըստ հարցմանն սպանողացն պատմէր անձանձրոյթ հանապաղ. եւ մեր յողովագոյն լուեալ ի հրաշալի կամսարականէն գրեցաք յօժարապէս։

ԳԼՈՒԽ Ի.

Խորհն և Լլխրահամ:

«Չեմք ինչ մեք լուր քան զառաջնսն:»

Լու մտեալ Յազկերտի ըստ կարգելոյ ժամանակին յոստանն Վրկան՝ համարձակութիւն այնուհետեւ տւոյին նախարարացն Հայոց արձակել զմանկունս իւրեանց եւ կամ զայլ ոք ի պէտս արբանեկութեանն ուր եւ կամիցին. իբրեւ լուան երիցունքն Խորէն եւ Ըբրահամ՝ վաղվաղակի ի Վրկան հասանէին եւ անկեալք հրապարակաւ առաջի Գենշապհոյ ասէին. «Եթէ զհոգեւոր տեարսն մեր տարեալ ուրեք յերկիր օտար՝ անդարձ անցուցէք, առնելով բարերարութիւն պատմեցէք մեզ՝ երթալ եւ մեզ լինել անդարձ ընդ նոսա. եւ եթէ սպանէք զնոսա, կամեցարուք եւ ի վերայ մեր տալ զնոյն հրաման.» եւ Վեհգենշապուհ ասաց ցերանելիսն՝ թէ «Ճանապարհ վարդապետացն ձերոց ոչ ոք ցուցանէ, բայց վասն ձեր հարցանեմք ցարքայից արքայ:» Մտեալ ի ներքս Գենշապուհ պատմէր Յազկերտի զինդիրս երիցանցն. եւ թագաւորն ասէ. «Ի նոցա վերայ վնաս ինչ ոք յայտ չառնէ. երկիր պագցեն արեգական եւ ընկալեալ զպարգևս մեծամեծս ի մէնջ արձակեցին յաշխարհն իւրեանց. ապա թէ ոչ հաւանեցին, պատուհաս կրեսցեն խեղութեամբ՝ եւ երթեալ յԱսորեստան մշակութիւն արացնն ընդ արքունի մշակսն եւ ի հարկի կայցնն մինչև ցվախձան իւրեանց:

Եկն դարձեալ նոյն դահճապետն առ աշա-
կերտս սուրբ սպանելոցն եւ ասէ ցնոսա. «Ի Միհր

Զագար.

Եւսիւ.

աստուած երգուեալ է իմ, ոչ հնար է ձեզ ապրել ի մահուանէ, բայց եթէ երկիր պագանիցէք արեգական: «Խորէն ասէ. «Յիմ տեսեր զմեզ պակասագոյն քան զհարսն մեր. հանդէս արա քում չարութեանդ եւ մերում բարութեանս եւ ամաչեցեալ գտանի հայրն քո սաստանայ:» Իբրև լուա դահճապետն սրամտեալ՝ ետ քարչել 'զնոսա' չարագոյն քան զառաջինսն այնչափ սաստիկ մինչև բաղմաց կարծիք եղեն թէ մեռան: Գարձեալ խօսել սկսան երկոքեանն եւ ասեն. «Իոքր համարիմք զանարգանս զայս առ մեժ սէրն Աստուծոյ, որով կատարեցան հարքն մեր հոգեւորք: Հապա մի՛ դլար եւ մի՛ դագարեր, այլ զոր ինչ առ նոսինն արարեր, զնոյն եւ առ մեզ կատարեա:» Յայնժամ հրամայեաց 'գահճապետն' զմահու գան՝ հարկանել. եւ մինչդեռ կիսամեռք յերկիր անկեալ զնէին, հրամայեաց զերկոցունց ականջս մօտ կտրել. եւ ասէ. «Եթէ եւ այլ յամեմ առ ձեզ, կարծեմ, եթէ եւ աշակերտէք զիս: Յոյդ վայր եղև հրաման պատուհասիդ ձերոյ եւ ի վերայ դորին պատուհասի՝ երթալ ձեզ յԱսորեստան եւ լինել ձեզ մշակ յարքունիս:» Իբրև տարան հասուցին 'զինուորքն' զնոսա յերկիրն Քարելացոց ի գաւառ մի զոր Շահուղն անուանեն (ըստ Ղազարու՝ յԱսորեստան ի գաւառն Շարուլ.) յայտ եւ գաղտ մեծապէս ընկալեալ եղեն ի բնակչաց աշխարհին:

Դագար.

Լուեալ հաւատացելոցն, որք յԱսորեստանին, ընդ առաջ ելին նոցա խնդութեամբ, պատուեցին զնոսա. նաև զկարասի իւրաքանչիւր ուրուք զինչ եւ ունէր բերեալ զնէին առ ոտս երանելեացն. եւ երիցանցն ընկալեալ յընծայիցն հաւատացելոցն՝

ըստ արժանի մասն ինչ նոցին իսկ տային տանել
յԱպար աշխարհ կապելոց նախարարացն Հայոց:
Երէցն Աբրահամ առեալ զտուրս հարաւային կող-
մանցն Ասորեստանեացն տարեալ մատակարարէր
կապելոց նահատակացն Հայոց ըստ իւրաքանչիւր
պիտոյից բազում ամս մինչեւ յարձակումն նախա-
րարացն Հայոց: Աեցեալ ամս երիցոյն Խորենայ ան-
դէն յԱսորեստանի «սաստիկ տապով հարեալ ի
խորշակէն», վախճանիւր. իսկ երէցն Աբրահամ
երաշխաւորութեամբ հաւատացելոց աշխարհին, որք
զտունս իւրեանց եւ զարարս փոխանակ ընդ հարկի
նորա գրեցին յարքունիս ցվախճան նորա, մինչեւ Երեւ.
յերկոտասաներորդ ամն պատժաւորացն արձակեալ
եղելւ: Մինչեւ աղաչել զնա միաբան ամենեցուն,
զի հաւանեցի երթալ յաշխարհն Հայոց. զի ընդ
մտանել նորա առ նոսա, ի նմա տեսցեն զքաջ նա-
հատակսն, որք կատարեցան սրով. ի նմա տեսցեն
եւ զտուրք կապանս չարչարանաց: Եւ յորժամ
մարտիրոսք եւ խոստովանողք եւ կապեալք նովաւ
տեսանին, նովաւ օրհնի աշխարհն ամենայն, նովաւ
օրհնին եւ տղայք նոցա յաճումն, նովաւ զգաստա-
նան երիտասարդք նոցա ի սրբութիւն, նովաւ հա-
մեստանան ծերք նոցա յիմաստութիւն, նովաւ ու-
սանին իշխանք նոցա զմարդասիրութիւն, նովաւ եկե-
ղեցիքն պարծին իբրեւ քաջ եւ կատարեալ զի-
նուոր. յորժամ կոխեսցեն ամենավաստակ ոտք խոս-
տովանողին զլայնատարած տեղիս պատերազմին,
յորժամ կենդանի մարտիրոս ընդ նա շրջեսցի, կեն-
դանի առ կենդանիս երթեալ՝ ամենայն աշխարհին
կրկին լինի կենդանութիւն. յորժամ տեսցեն զսա
ամենայն միայնակեացք աշխարհին Հայոց, սովաւ

յիշին սուրբ քահանայքն որք խողխողեցան յօտարութեանս եւ ցածուցին զսրտմտութիւն թագաւորին. սովաւ զմեր կապանս յիշեսցեն եւ խնդրեսցեն յԱստուծոյ, զի գերեզարձ լիցի մեզ անդրէն ի հայրենի երկիրն մեր. քանզի յոյժ անձկացեալ եմք տեսանել զսուրբ եկեղեցիսն մեր եւ զսրբասէր պաշտօնեայսն, զոր ի նմա կարգեալ հաստատեցաք:», եւ վասն զի ոչ էր սովորութիւն երբէք բարեղն ընդդէմ՝ դառնալ՝ փութացաւ վաղվաղակի՝ սուրբն Աբրահամ՝ կատարել զհրամանն զմիաբան հաւանեցելոցն. եկն եմուտ յաշխարհն Հայոց:

Փութացան ելին ընդ առաջ նորա վաղվաղակի արք եւ կանայք, մեծամեծք եւ փոքունք եւ ամենայն բազմութիւն ազատաց եւ շինականաց, անկանէին եւ փարէին զոտիւք եւ զձեռօք սրբոյն եւ ասէին. «Օրհնեալ Տէր Աստուած, զի ահա ի քեզ կերպարանեալ տեսանեմք զամենեսեան զհրաժարեալսն. ի քեզ տեսանեմք եւ զաշխարհին շինութիւն, քեւ եկեղեցիքն մեր ցնծացեալ բերկրին. օրհնեա՛ զմեզ սուրբ հայր մեր դու ես բերան հանդուցելոցն, խօսեաց ընդ մեզ յայսնի օրհնութեամբ, զի յոգիս մեր լուիցո՛ւք ի ծածուկ զօրհնութիւնս սրբոցն. հորդեցեր ճանապարհ այնոցիկ, որ անձկացեալ էին գալ յերկիր իւրեանց, բաց եւ յերկինս զդուռն աղօթից մերոց, զի մինչդեռ եմք յերանելի մարմինս, որպէս տեսաք զքո երանելի սրբութիւնդ, տեսցուք եւ զսիրելի անձկալիսն մեր:»

Երանելի խոստովանողն թէպէտ եւ այսպէս սիրով ընկալեալ եղև յամենայն աշխարհէն, ոչինչ կամեցաւ մերձենալ առ ոք ըստ մարմնոյ կարօտութեան, այլ ընտրեաց իւր տեղի մի զատ յամենայն

բազմամբօս ժողովրդոց եւ առաքինի եղբարբք
երիւք կատարեաց զկեանս իւր մեծաւ ճգնութեամբ.
Եթէ զտքնութիւնն ասիցես, իբրեւ զկանթեղ ան-
չէջ կայր զամենայն դիշերս. եթէ զսակաւապի-
տութիւնս, համարեաց եթէ զանկերակուր հրեշ-
տակացն բերէր զնմանութիւնն, եթէ զհնգու-
թիւն, ոչ զըբ ի կենդանեաց կարիցես գտանել
նման նմա. եւ եթէ զանընչասիրութիւն, զորօրի-
նակ չպատրի մեռեալ ի կարասի, զնոյն զճշմար-
տութեամբ եւ առ երանելին իմաստիբ: Աղ եղեւ
նա անհամեղոց եւ խթան ընդօստուցիչ ամենայն
հեղգացելոց: Ի լուր համբաւոյ նորա իմաստնացան
տգէտք. ի տեսիլ մերձաւորութեան նորա զգաստա-
ցան լկտիբ. բնակեալ էր ըստ մարմնոյ ի նեղ խրց-
կանն եւ ահ սրբութեան նորա արկեալ էր զհե-
ռաւորօք եւ զմերձաւորօք: Յոյնք երանի ետուն
վասն նորա աշխարհին շայոց եւ բազում բարբա-
րոսք փութացան տեսանել զնա մարմնով Ակիզն
արար առաքինութեան անդստին ի տղայ տիյոց եւ
նովին առաքինութեամբ կատարեցաւ ի վախճան
կենաց իւրոց. ոչ խառնեցաւ ի կարգս սուրբ ա-
մուսնութեան աշխարհիս. եւ եթէ պարտ է պար-
զաբար ասել, որպէս փոխանակեաց զպէտս մար-
մնոյ ընդ պիտանացու հոգեւոր իրաց, այսպէս փո-
խադրեալ եղեւ յերկրէ ի յերկինս³:

“Եկն Աբրահամ” ի շայս եւ ձեռնադրեալ ^{զարտ.}
յաստիճան եպիսկոպոսութեան աշխարհին Բզնու-
նեաց բազում ուղղութեանց աշխարհին մարդկան
լինէր ուսուցիչ եւ վախճանէր ի նմին կարգի ի
բարւոր ծերութեան:,,

ԳԼՈՒԽ ԻԱ.

Վերադարձն նախարարաց:

« Զիք ու մեք բարոյագոյնք քան զծնողք
եւ ոչ քան զգաւառ իւրւս »

Օգիշի.

Երեսուն եւ հինգ արք* նախարարագոռնք եւ
բազում եւս այլ մարդիկ՝ նիզակակիցք եւ մարտա-
կիցք քաջ նահատակացն՝ ամենեքեան սոքա կամօք
չողան մտին ի փորձութիւնն:

Մարդիկ, որ զօրէն ազատ էրէոյ շրջէին ի մէջ
ծաղկաբեր լեռանց, ընկեցան ի բոցակէզ աշխարհն
արեւելից կապեալ ոտիւք եւ կապեալ ձեռօք. հաց
նեղութեան եւ ջուր կարօտանաց, խաւարարգել ի
տուէ եւ անլոյս ի գիշերի, անվերարկուք եւ անան-
կողինք, գազանաբար գետնախշտիք լինէին զինն
ամ եւ զվեց ամիս. եւ այնպէս մեծաւ խնդու-
թեամբ տանէին զնեղութիւնն, զի ամենեւին ոչ որ
տրտունջ հայհոյութեան ի բերանոյ նոցա լուաւ:
Զարհուրիմ հայեցեալ ի կամաւոր նոցա (նախա-
բարաց Հայոց) տանջանաց մասունս. տեսեալ զմեծ
նոցա տեւողութիւն համբերութեանն՝ արհամար-
հելով զմեծութիւն, առ ոչինչ համարելով զիշ-
խանութիւն, հեռանալով յընչից, տալով աներ-
կիւղ զանձինս ի մահ. եւ բազմաժամանակեայ
համբերել կապանաց, յանձն առնուլ զանարգու-
թիւն քան զփառս, տանջիլ ի քաղցոյ, հաշիլ ի
ծարաւոյ, ոմանք ի կապելոց նախարարացն (որում
ականատես իսկ եղաք) արդարեւ յերկրի երկնաւորք
էին եւ ի մարմնի հրեշտակք երեւէին. կարգեալ

անձամբ անձանց դպրոց եւ ուսեալք զկտակարանս
եկեղեցւոյ անվեհեր կատարէին կանոնս Գուբլայից
եւ կարգացմունս ընթերցուածոց զցայգ եւ զցերեկ
ի գումարտակի որպէս ի տան երբեմն յայտնի եւ
երբեմն ըստ ժամանակին ի ծածուկ, որք յաղագս
ծերութեան կամ ծանրամտութեան ուսանել ոչ
զօրէին՝ համայն յերկար աղօթիւք յօժարութեամբ
անքուն լինէին:

Յերանելեացն բազումք, որ մանկագոյնքն էին, ^{նուս.}
ուսան զդպրութիւն հայրենի աշխարհին իւրեանց,
որով զանձինս քաջալերէին եւ զընկերսն մխիթա-
րէին. եւ այնպէս զմայլեցան ի միտս եւ յոգիս
իւրեանց, զի որ ծերագոյնքն էին ի նոցանէ, մատա-
ղացան մանկացան. թէպէտ եւ դպրութեան ժա-
մանակքն անցեալ էին, սակայն բազում սաղմոս ի
բերան առեալ երգակից լինէին մանկաւոյն եւ այն-
պէս բարձրացուցանէին զպաշտօնն սրբութեան,
մինչեւ ոմանք ի դառն դահճացն, որչափ ի ձեռս
իւրեանց էր՝ արտաքոյ արքունի հրամանին դիւրու-
թիւն առնէին նոցա եւ բազում անգամ զմար-
մնաւոր պէտս նոցա ընուին:

Կարծիք եղեն ի միտս թագաւորին՝ Յազ-
կերտի՝ թէ առ յոյժ վշտին ձանձրացեալ են
դառնութեան կենօքն իւրեանց, յղեաց առ նոսա
զմեծ հազարապետն եւ ասէ. “Երկիր պագէք
արեգական եւ արձակիք ի չարաչար կասանացդ
եւ ունիք անդրէն զիւրաքանչիւր հայրենի կեանս
ձեր:”

Ետուն պատասխանի երանելիքն եւ ասեն. “Առ
փո՞րձ ինչ եկեալ հարցանես ցմեզ. որք միանգամ
աշակերտեալ են ճշմարտութեանն, ո՛չ երբէք փո-

խին ի նմանէ, այլ որ ենն՝ նոյն կան. միթէ յայն-
ժամ առ շիմանալ պնդեցաք եւ այսօր նեղութիւնս
իմաստնացոյց ինչ զմեզ, արդ՝ աղաչեմք զքեզ եւ
քեւ զթագաւորն՝ զինչ եղեալ է ի մտի ձերում
վասն մեր կատարեցէք:»

Հազարապետն յոյժ գովեաց ի միտս իւր
զպնդութիւն հաստատութեան նոցա, եւ յայնմ
հետէ սկսաւ արկանել սէր ընդ նոսա. եւ բազում
բանիւք ողորանօք ածէր զթագաւորն ի հաւանու-
թիւն, զի թողութիւն արասցէ նոցա: Թէպէտ եւ
փոխեցաւ նա ի գործոյ հազարապետութեան եւ ի
բազում իրս գտաւ վնասակար, (ինքն իսկ յանձն իւր
կրթէր զաւեր աշխարհին Հայոց, վասնորոյ եւ մեծաւ
անարգանօք յուղարկեցաւ ի տունն իւր,) սակայն
զկապելոցն ո՛չ երբէք չարախօս կամէր լինել մինչեւ
ցօր վախճանի կենաց իւրոց:

Նաեւ որ մեծ իշխանն էր աշխարհին, զոր Հրեւ
Շղոմշապուհ անուանէին եւ նմա իսկ յանձն
էին ամենայն պատժաւորքն, մեծապէս գութ սի-
րոյ էարկ առ ամենեւեան. զձերս ի նոցանէ առ հարս
ունէր եւ զմանկագոյնս իբրեւ զսիրելի որդիս գը-
գուէր. բազում անգամ գրեաց եւ եցոյց յարքու-
նիս զվիշտս նեղութեան կապելոցն. առաջի մեծա-
մեծացն տառապէր ջանայր աղգի ազգի հնարիւք,
մինչեւ բազում բարեխօսիւք ածին ի հաւան զթա-
գաւորն: Հրամայեաց 'Յազկերտ' լուծանել զկա-
պանս նոցա եւ բառնալ ի նոցանէ զսուգ պատու-
հասին եւ ագանել նոցա հանդերձ՝ զօրէն նա-
խարարութեանն. կարգեաց նոցա ռոճիկ եւ զպատ-
րաստութիւն սպառազինութեանն հրամայեաց յար-
քունուստ. գրեաց եւ յանձն արար մեծ սպարա-

պետին, զի ընդ զօրս արքունի երթիցեն ի գործ
պատերազմի:

Ի բազում տեղիս, ուր եւ հասին՝ առաւելեալ
գտան ի գործ արութեան, մինչեւ գովութեան
հրովարտակ վասննոցա ի դուռն տային: Հրամայեաց
(Յազկերտ) զամենեսեան ածել զառաջեալ: Եկին
եւ յանդիման եղեն Յազկերտին արքայից արքային.
Ետես զնոսա զուարթութեամբ, խօսեցաւ ընդ նոսա
խաղաղութեամբ եւ խոստացաւ տալնոցա զիւրաքան-
չիւր ի շխանութիւն ըստ կարգի հայրենի պատուոց
եւ արձակել զնոսա օրինօք քրիստոնէութեանն:
Եւ մինչդեռ անդէն մեծաւ խնդութեամբ շրջէին ի
կարաւանին, ի նմին ժամանակի հասանէր վախճան
կենաց թագաւորին յիննելտասներորդ ամի թա-
գաւորութեանն իւրոյ: Եւ ընդ հակառակս ելեալ
երկու որդիք նորա ի վերայ տէրութեանն կռուէին
զերկուս ամս. եւ մինչդեռ նոքա յայնմ խռովու-
թեան էին ապստամբեաց եւ Աղուանից արքայն:
Արտսեր որդւոյն Յազկերտի գայեակն յարձակեցաւ ի
վերայ երէց որդւոյ թագաւորին եւ ձերբակալ
արարեալ հրամայէր սպանանել եւ թագաւորեցու-
ցանէր զիւր սանն Պերող: Աղուանից արքայն ո՛չ
կամէր նուաճել անդրէն ի ծառայութիւն, այլ միա-
բանեաց զմետասան թագաւորս զլեռնորդեայսն եւ
ընդդէմ եկաց պատերազմաւ Արեաց գնդին: Եր-
կիցս եւ երիցս ետուն հրովարտակ աղաչանաց, ոչինչ
կարացին ածել զայրն ի հաւանութիւն. այլ գրով
եւ պատգամաւ յանդիմանէր՝ արքայն Աղուանից
զնոսա վասն զուր աւերածին աշխարհին Հայոց.
«Ի վերայ այնչափ սիրոյ եւ վաստակոց փոխանակ
կեանս առնելոյ զարեւ հատէք, ասէր. լաւ լիցի ինձ

456

458

զնոցա չարչարանան յանձն իմ առնուլ քան թողուլ
դքրիստոնէութիւնն:,, Իբրեւ տեսին թէ ոչ կա-
րացաք² ածել ի հաւանութիւն, գանձս սաստիկս
ետուն տանել յաշխարհն խայլնդրաց, բացին զգրունս
Ալանաց³ եւ հանին գունդ բազում ի շոնաց. եւ
կռուեցաւ տարի մի ընդ Աղուանից: Եւ յայնչափ
ժամանակաց ընդերկարել պաշարմանն մեծ կէս աշ-
խարհին աւերեցաւ:

Այս ամենայն յերկար խռովութիւնք, որ եղեն
մինչեւ ի հինգերորդ ամն Պերոզի, պատճառ եղեն
չարձակելոյն նախարարացն Հայոց: Եւ ի նմին ամին
զբազմաց նոցա անդրէն զկեանսն շնորհեաց եւ այ-
լոցն խոստացաւ յամն վեցերորդ միանգամայն ար-
ձակել զամենեսեան կենօք եւ պատուով:

2ագոր

Ի նմին ամի թագաւորութեանն իւրոյ առա-
քեալ 'Պերոզ' զՅզատվնասպ զիւր գայեակորդին
եւ հրաման ետ արձակել զնախարարսն Հայոց ի
կապանաց եւ կարգել նոցա ոռճիկ ի շրեւ⁴, "կաց-
ցեն, ասէ, անդէն պրուձիով եւ կատարեսցեն որ
ինչ եւ գիցէ նոցա Աշտատ հայրն Յզատվնասպայ:,,
Եւ ի տեսանել զնախարարսն Հայոց Յզատվնասպայ
եւ առ սակաւ սակաւ ընդելնուլ ընդ նոսա՝ սիրեաց
զկամսարականն Արշաւիր: Տարեալ զնախարարսն ի
շրեւ՝ գումարէին ի ձեռն Աշտատայ ի գործ պա-
տերազմի: Եւ իշխանն շրեւայ՝ շրեւ Շղոմշապուհ
սիրէր զկապեալսն Հայոց յոյժ եւ զքաջութիւն
նոցա եւ զլաւ բարս եւ մարթշութիւնն բազում
անգամ գրով ծանուցանէր մեծամեծացն ի գուռն
եւ իւրոց սիրելեացն որք ի հրապարակին էին:

Ամենողորմն Աստուած յիշեաց զնահատակու-
թիւն զամենայն միաբանելոցն եւ պարգեւեաց

դառնալ կապելոցն յաշխարհ Հայոց յամի վեցե-
րորդի թագաւորութեանն Պերողի: Եւ կեցեալք ⁴⁶³
իւրաքանչիւրոց ըստ սահմանելոյ ի Տեառնէ՛ վախ-
ճանեալք թաղեցան ի դիրս հարց իւրեանց խա-
ղաղութեամբ, օրհնեալք ամենեքեան ի բերանոյ
սուրբ կաթուղիկոսին Պիւտայ:

ԳԼՈՒԽ ԻԲ.

Կանայք :

«Միով դասեալ ճամբորդներն պը-
ղեցին զմէջս առք եւ կանայք :»

Երևի . Իսկ կանայք երանելի առաքինեացն եւ կապե-
լոց եւ անկելոցն ի պատերազմին ընդ ամենայն աշ-
խարհն շայոց համօրէն համարել ես ոչ կարեմ .
հինգ հարիւրով չափ յականէ յանուանէ ճանա-
չեմ . ամենեքեան միահամուռ թէ աւագագոյնք եւ
եթէ մանկագոյնք զմի առաքինութիւն հաւատոյ
զագար . զգեցան . եւ զընական տկարութիւն մարմնոյ կա-
նանց զօրացուցեալ առաւել քան զարանց քաջա-
յաղթօղք եղեն : Կանայք փափուկք դստերք նա-
խարարացն եւ կանայք աւագաց փոխանակ նաշնոյ
կորեակ ուտէին , փոխանակ պարզ գինւոյ ջուր չա-
փով ըմպէին , փոխանակ կերպասեայ ոսկեհուռ
զգեստուցն խոշոր բրդեայս զգենուին եւ փոխանակ
բազմագիմի անկողնոցն փրիսայիւք ի վերայ երկրի
գետնատարածք լինէին . եւ որք յառաջագոյն յամ-
րանային ի քուն՝ նմանեալք վերնոցն անքուն եղեն :
Չօծան իւղով , չյարմարեցին սանտրով զՏեր գլխոյ
իւրեանց : Եւ որում անհնար է յաղթել կանանց ,
չատախօսութեանն եւ ստէպ ընդ քօղով այսր անդր
զաչս ածելոյ , եւ ցածուցին զլեզուս իւրեանց յաւե-
լորդ խօսից : Թէպէտ եւ ունէին զիւրաքանչիւր ձեռ-
նասուն սպասաւորս , ոչ դք երեւէր ի նոցանէ՝ թէ
որ տիկին իցէ եւ կամ որ նաժիշտն . մի հանդերձ
էր հասարակաց եւ միապէս գետնախշտիք երկո-
քեան . ոչ դք ումէք անկողնարկ լինէր . ոչ գոյր

նոցա համեմ խախտմոքք անուշարար առանձինն եւ
ոչ հացարարք որոշեալ ի պէտս սպասու ըստ ազա-
տաց կարգի. ոչ որ ումեք ջուր ի ձեռս արկանէր
եւ ոչ կրտսերք աւագաց դաստառակս մատուցա-
նէին. չանկաւ օշնան ի ձեռս փափկասուն կանանց
եւ ոչ մատուցաւ իւզ ի զուարթութիւն խրախու-
թեան. չեղան առաջի սուրբ սկտեղք եւ ոչ անկան
բաժկակալք յուրախութիւն. չեկաց ուրուք նոցա
նուիրակ առ դուրս եւ ոչ կոչեցան պատուականք
յարանց ի տաճարս նոցա. չյիշեցան նոցա՝ թէ
գուցէ որ ամենեւին ի բնականունդ դայեկաց եւ
կամ բնաւ ի սիրելի հարազատաց: Փոշոտեցան եւ
ծխոտեցան սրահակք եւ սրսկապանք նորեկ հար-
սանց եւ սարդի ոստայնք ձգեցան ի սենեակս առա-
գաստաց նոցա. խանգարեցան սպառք երախանաց
նոցա. անկան կործանեցան ապարանք նոցա եւ տա-
պալեալ աւերեցան ամուրք ապաստանի նոցա. չո-
րացան ազազեցան բուրաստանք ծաղկոցաց եւ տաշ-
տախիլ եղեն որթք գինեբեր այգեաց. աչօք իւ-
րեանց տեսին զյափշտակութիւն արարոց իւրեանց
եւ ականջօք իւրեանց լուան զչարչարանս սիրելեաց
իւրեանց. առան գանձք իւրեանց յարքունիս եւ ոչ
մնացին ամենեւին զարդք երեսաց իւրեանց:

Տիկնայք փափկասունք Հայոց աշխարհին, որ
գրգեալք եւ գգուեալք էին յիւրաքանչիւր բաս-
տեռունս եւ ի գահաւորակս, հանապազ բոկ եւ
հետի երթային ի տունս աղօթից: Ար ի մանկութե-
նէ իւրեանց սնեալ էին ուղղովք զուարակաց եւ
ամճովք երէոց, խոտաբուտ կենօք իբրեւ զվայ-
րենիս ընդունէին զկերակուրն մեծաւ խնդութեամբ:
Սեւացեալ ներկան մորթք մարմնոց նոցա, վասն զի

ցերեկ արեւակէզք էին եւ զամենայն գիշերսն գետնաբիկք: Սաղմոսք էին մշտնջենաւորք՝ մրմունջք ի բերանս նոցա եւ մխիթարութիւնք կատարեալք ընթերցուածք մարգարէիցն: Մոռացան զկանացի տկարութիւն եւ եղեն արուք առաքինիք ի հոգեւոր պատերազմին. մարտ եղեալ կռուեցան ընդ մեղսն կարեւորս. սուրբ սիրով լուացին զկապուտակ ներկուածս նախանձուն, հասին զարմատս ագահութեան, խոնարհութեամբ կռիւեցին զամբարտաւանութիւն եւ հասին երկնաւոր բարձրութեանն: Այրիք որ ի նոսա էին՝ եղեն վերստին հարսունք առաքինութեան, իսկ կանայք կապելոցն կամօք կապեցին զմարմնաւոր ցանկութիւնս եւ եղեն կցորդ շարչարանաց սուրբ կապելոցն. ի կեանս իւրեանց նմանեցին քաջ նահատակացն մահուամբ, եւ ի հեռաստանէ եղեն վարդապետք մխիթարիչք բանտարկելեացն: Մատամբք իւրեանց վաստակեցին եւ կերակրեցան եւ զկարգեալ ոռճիկ նոցա յանբունուստ ամ յամէթոշակ առնէին եւ տային տանել նոցա ի մխիթարութիւն: Բազում ձմերաց հալեցան սառնամանիք, եհաս գարուն եւ եկին նորեկ ծիծեռունք, տեսին եւ խնդացին կենցաղասէր մարդիկ. եւ նոքա երբէք ոչ կարացին տեսանել զանձկալիսն իւրեանց: Ծաղիկք գարնանայինք յիշատակեցին զպսակասէր ամուսինս նոցա, եւ աչք իւրեանց կարօտացան տեսանել զքանկալի գեղ երեսաց նոցա: Սպառեցան բարակք որսականք եւ խցեալ կուրացան արշաւանք որսորդաց: Բնագրօք յիշատակեցան նոքա, եւ ոչ մի տօնք տարեկանաց ոչ ածին զնոսա ի հեռաստանէ. ի ճաշակատեղս նոցա հայեցան եւ արտասուեցին եւ յամենայն յատեանս յիշեցին զանուանս

նոցա. բազում արձանք կանգնեալ էին յանուն
նոցա եւ անուանք իւրաքանչիւր նշանակեալ ի նոսա:

Եւ իբրեւ այսպէս յամենայն կողմանց ալէկոծ լի-
նէին միտք նոցա, ոչինչ կասեալ թուլացան յերկ-
նաւոր առաքինութենէն: Աչ եւս սովորեցին հարցա-
նել զեկեալ զք ի հեռաստանէ, եթէ երբ լինիցի մեզ
տեսանել զսիրելիս մեր, այլ այն էին իղձք աղօ-
թից նոցա առ Աստուած, եթէ որպէս սկսանն քա-
ջութեամբ ի նմին կատարեցին լի երկնաւոր սիրովն:

Կանայք նահատակելոցն եւ կապելոց ի դրանն ^{շագար.}
թէպէտ եւ ի նեղութեան էին, սակայն ուսուցեալ ~~ն~~
եւ բազում հոգողութեամբ ուսուցանել տուեալ
եւ խրատեալ իբրեւ զքաջ արս՝ զառաջիկայ զօգ-
տաբեր հրահանգս մանկանցն ընուին: ✓

Գ Լ ՈՒ Ն Ի Գ .

Գիևտ կաթոռնդիկոս :

« Զովի քաջ զաննն իւր գնէ ի վերայ
ուշաբայս : »

Չազար .

Յետ կատարման սուրբ կաթողիկոսին Յովսէփայ յաջորդեաց զկաթողիկոսութիւն աշխարհիս Հայոց տէր Մելիտէ յազգէն Մանաղկերտեցեացն . զՏետ նորա տէր Մովսէս ի նոյն ազգէն եւ ապա տէր Գիւտ ի գաւառէն Տայոց ի գեղջէն Արաշեղայ, այր լի գիտութեամբ Տայովս եւ առաւելեալ յունիւն . լուսաւորապէս ուսուցանէր բովանդակ ժողովրդոց եւ զմնացեալ գեռ եւս ի տղայութեան հասակի զորդիս նահատակելոցն ի տոհմէ Մամիկոնէիցն եւ Կամսարականացն եւ յայլ ազգաց :

Սահակ .

Եւ եղև յամս Պերողի արքայի Պարսից բարձումն ամենայն իշխանութեանցն եւ կարգաց եւ օրինաց քրիստոնէութեան եւ վտանգ նեղութեան հալածանաց եւ քամահանաց ի վերայ հասեալ իշխանաց : Մինչ զի ժամանակին գտանէին ի Պարսկաց զտանուտէրութիւնն գնեալ ուրացութեամբ արքանմիտք եւ վնասակարք, անպիտանք եւ ոչ քաջք . ոմանք ի լեռնախոյզ աւազակաց ի մէջ անցեալ ուրացութեամբ վերտէին եւ ոմանք կատակութեամբ աստուածս գնէին, անմարդք ի ստոյգ մարդկանէ եւ անարժանք եւ անծանօթք յազգէ տոհմկաց : Եւ էր տեսանել յաշխարհիս Հայոց զլաւութիւնն հեռացեալ, զիմաստութիւն կորուսեալ, զքաջութիւնն մեռեալ, զքրիստոնէութիւնն թագուցեալ : Որ երբեմն քաջանուն զօրքն Հայոց

Չազար .

ի մէջ այլ զօրացն ամենայնի երեւէին եւ զօրագլուխք անուանիք եւ յաղթօղք, ծաղը էին ամենեցուն եւ կատականք. մինչեւ ինքն իսկ թագաւորն Պերոզ յայտնապէս ասէր՝ թէ «այր անպիտան եւ գունդ յետին, որ գամ մի յիմ իշխանութիւնն է, Ասորոց է, բայց քան զԱսորի՝ Հայն է այր յետին եւ անպիտան:» Եւ էր լուրն այն արժանի լալոյ եւ ողբալոյ:

Լաւ որ այր թէպէտ եւ էր ի ժամանակին, որպէս Բաբելոն Սիւնի կամ Առնակն Ամատունի եւ կամ այլ որ նման նոցին, 'սակայն' ի կատարութեանէ ամպարչտեալ իշխանացն զօղեալք թաքչէին. կարեւոր համարէին համբերութեամբ ի քրիստոնէական կարգի վախճանել՝ քան թէ փառախնդիր յածմամբ պատահել ուրացութեան եւ կորնչել. իբրեւ տեսանէին բարձրացեալ զամբարչտութեանն կիզումն եւ ո՛չ որ էր որ շիջուցանէր, ժողովեալք նստէին առ սուրբ քահանայապետին Հայոց Գիւտեայ ի խնդիր լինել օգնականութեան եւ աստամբել. առաքէին գաղտ պատգամաւորս միանգամ եւ երիցս առ թագաւորն Յունաց Աւուսն, 'այլ' յերկարէր ժամն եւ խափանէին խորհեալքն: Ակսանէր այնուհետեւ կաթուղիկոսն Գիւտ յայտնապէս գրող գուել ընդ անօրէն ուրացելոցն եւ սիրել եւ պատուել զկողմն տառապեալ հաւատացելոցն. մանաւանդ առ վատթարս ունէր եւ արհամարհէր զՄաղխազն Գաղիչոյ՝ զօրագլուխն եւ քաջալերիչն ամենայն ամբարչտելոցն, որոյ չկարացեալ տանել արհամարհանաց Գիւտայ՝ ամբաստան լինէր զնմանէ առ թագաւորն Պերոզ ասելով, եթէ «զմարդիկ, որ կամին զքո օրէնս յանձն առնուլ եւ սիրել, կո-

չէ առ ինքն եւ է՝ որ ինչ տալով եւ է՝ զորս քաղցր բանիւք պատրէ եւ յիրացն ի բաց դարձուցանէ 'Գիւտ'. այլ եւ զմեզ՝ որ զքեզ սիրեմք եւ արեգական եւ կրակի երկիր պագանեմք, ատեայ եւ թշնամանէ. եւ ինքն ընդ կայսեր խօսի եւ պատուական ընծայիւք հպատակէ նմա:»

Լուեալ զայսպիսի բանս ամբաստանութեան Պերողի ի Գագիշոյէ՝ հրաման տայր կաթուղիկոսին ի դուռն հասանել: Գիւտ յօժարութեամբ երթայր եւ յանդիման լինէր աւագաց դրանն. տեսանէր ամենայն մարդ զերեսս նորա իբրեւ զերեսս հրեշտակի եւ հեթանոսք պատկառէին ի նմանէ, այլ քրիստոնեայքն եւ եպիսկոպոսն Տիզբոնի եւ Խուժաստանի եւ Հրեւեայ եւ ամենայն կողմանցն այնոցիկ երիցունք եւ սարկաւագունք երկուցեալ դողային ի սրբոյն:

Լուեալ Պերողի զերթալ Գիւտայ՝ յղէր առ նա մի ըստ միոջէ զամենայն բանս ամբաստանութեան Մաղխազու զՅզատովչնասպն: Եւ Գիւտայ պատասխանի արարեալ ասէր. «Ո՛չ են ամենայն ասացեալքդ Մաղխազու արդար. քանզի սիրել զքրիստոնէութիւն եւ որ դք քրիստոնեայ է՝ ո՛չ այսօր պահեմ յանձին իմում, այլ ի մանկութենէ իմմէ. եւ զամենայն մարդ՝ որ վրիպեալ է ի ճշմարտութենէն, ատեմ. եւ որ ի ճշմարտութենէն մոլորել կամէր, ո՛չ տայի կորնչել այնպիսւոյն. այլ որ ասենդ երթեւեկք ի Հոռոմ ըստ դորա կարծեաց, սուտ է. զի զգպրութիւն գիտութեանս մերոյ եւ զիմաստ բանաւոր ուսմանց յաշխարհին Հոռոմոց ուսեալ եմ. են իմ անդ ծանօթք բազում եւ ուսումնակիցք. այլ եւ զկերպարան հանդերձից զոր ունիմքս՝ մեք անտի

դնեմք. այլ զՏնազանդու թիւն ծառայութեան, օրէնք
իսկ մեր պատուիրենն հատուցանել տէրանց զգի-
պողսն եւ զարժանաւորս:»,

Իսկոյն ծանեաւ թագաւորն թէ ստոյգ եւ
մտացերար են խօսք եւ սուտ խօսի Մաղխազ զնմա-
նէն. բայց զի մի՛ թեթեւացուցեալ զկարգ օրի-
նացն իւրոց երեւեցուցէ քրիստոնէից, լուեալ թո-
ղոյր զխօսս Մաղխազին եւ յղէր առ Գիւտ, թէ՛
«մինչեւ ցայժմ քո իշխանութիւնդ առանց իմ
հրամանի կալեալ է եւ ծառայ մարդիկ են, որոց
քեզ զայդպիսի մեծ գործ տուեալ է. եթէ զիմ
կամս առնես եւ արեգական երկիր պագանես,
զգործդ զայդ քեզ եւ քում աղգի եւ որում դու
կամիս՝ պատըշրաւ տամ մինչեւ յաւիտեանս եւ
զքեզ պատուով արձակեմ ի Հայս. ապա թէ
չհաւանիս, զեպիսկոպոսութիւնդ ի բաց առնեմ ի
քէն եւ ի գործոցդ ի բաց հանեմ եւ դու անար-
գանօք եւ թեթեւութեամբ երթաս ի տուն քո եւ
յաշխարհն:», Եւ կաթուղիկոսն Գիւտ ասաց ցպատ-
գամարերն. «ասսի ցթագաւորն թէ յաղագս գոր-
ծոյս, զոր ասես թէ առնուք յինէն՝ ուրախ եմ եւ
կամիմ, իսկ յաղագս եպիսկոպոսական ձեռնադրու-
թեանս, որ ասես թէ ի բաց առնում, զայս ոչ
թագաւորք եւ ոչ յիշխանաց որ իշխէ: Ասն օրի-
նացդ որ ինձ ունել հրամայես եւ պատիւս խոստա-
նաս, ոչ ուրուք է յերկրաւորացս պատիւ մեծ եւ
իշխանութիւն հզօր առաւել քան զքոյդ, որ ունիս,
բայց վասն գարշելի օրինացդ դու ինքնին, որ թա-
գաւորդ ես եւ ամենեքեան, որ զայդ օրէնս ունիք,
մեռեալ համարեալ էք յաչս իմ եւ զպատիւս քո
անարգանս համարիմ:»,

Եւ երթեալ պատգամաւորն առաջի թագաւորին ասէ. «Ո՛չ իշխեմ՝ զխօսեցեալս առն յանդրդնաբար երկրորդել առաջի ձեր բայց եթէ հրաման առնում», եւ հրամայեալ թագաւորին ասել համարձակապէս զամենայն, եւ լուեալ զամենայն խօսեցեալն Վիւտայ՝ ասէ. «Ո՛չ տամ համբուրել քրիստոնէից զկապանս նորա եւ ո՛չ երկիր պագանել ոսկերաց նորա որպէս սովորութիւնն է նոցա. բայց ասա՛ ցնա՛ թէ կաց ուր եւ կամիս, բայց ի գործոյ կաթուղիկոսութեան հետի ես եւ չէ քո»,

Կացեալ այնուհետեւ ի դրան ըստ իւրում կամելոյ՝ Վիւտ բազում համարձակութեամբ պատուեալ ո՛չ միայն ի քրիստոնէիցն այլ եւ ի հեթանոսացն, զոմանս ձեռնադրէր յեպիսկոպոսութիւն եւ զայլս բազումս յաստիճան երիցութեան կարգէր. եւ շքեղութեամբ հրաժարէր գնալ յաշխարհն շայոց. եւ կեցեալ առաւելապէս պատուովք քան զառաջինն ի շայս, հանգչէր երկայն ծերութեամբ ի դիրս հարց իւրոց ի գեօղն Ողմնու ի դաւառին Վանանդայ՝, կացեալ ամս տասն յաթու հայրապետութեան*:

Յոգն-
կորգ.

* Ըստ Վարդանայ «Վեց ամս».

ԳԼՈՒԽ ԻԴ.

Վահագն Մամիկոնեան:

«Մեծ իսկ բան գամենայն՝ սեր սուրբ
յամենեզ մտաց գիտեմք:»

Յամին եօթնեւտասներորդի Յազկերտի իշ- շագար-
խանն Վրաց Աշուշայ աղաչէր զաւագս զբանն ար-
քունի անհամար կարասի ծախեալ իւրաքանչիւր
ումեք եւ մանաւանդ Միհրնեբսէհի՝ տայր ասել
ցթագաւորն, զի շնորհեցեն նմա զորդիս Հմայեկայ
ի տոհմէն Մամիկոնէից, զոր առեալ էր Վասակայ ի
դայեկաց. եւ էին յոյժ տղայք. եւ հաւանեցուցեալ 134
զմիտս թագաւորին՝ պարգեւեաց Աշուշայի զմեծ
նորա խնդիրն:

Աին նահատակին Հմայեկայ Մամիկոնէի՝ ա-
նուանի եւ առաւելեալ ամենայն լաւ եւ մտաւոր
մասամբք յամենայն կանայսի Հայաստան աշխարհիս,
սնոյց եւ խրատեաց զորդիսն իւր (յաշխարհին
Վրաց), զորս Աշուշայ խնդրեաց պարգեւս ի Յազ-
կերտէ եւ ածեալ ետ ցմայր իւրեանց Չուիկ.
(զքոյրն Չուկայ ունէր ի կնութեան թղեշին Աշու-
շայ — որում 'կնոջ' անունն էր Անուշվում.) սնու-
ցեալ անդ մանկունքն (յաշխարհին Վրաց) եւ ու-
սեալ յառաջադէմք էին յամենայնի եւ հռչակաւորք-
ամենայն տեսանօղ մտաց երեւէին աջողակք եւ
զարմանալիք. անունն է առաջնոյն Վահան, եւ եր-
կրորդին Վասակ, եւ երրորդին Արտաշէս. էր նոցա
միւս եւս եղբայր կրտսեր անունն Վարդ՝ մնացեալ ի
դայեակս իւր ի Տայս:

Անպիտան իշխանք ժամանակին տեսանէին օր

ըստ օրէ զաճումն յառաջագիմութեան յորդիս Մամիկոնէիցն. 'զի' էին 'որդիքն' ականաւորք ի խորհրդի, մտաւորք եւ իմաստնագիւտք. ի նետաձգութեանն գեղեցկաձիգք եւ դիպեցուցողք. յորս թեթեւաշարժք եւ նախասպանք. յերկոցունց ձեռաց աջողակք. նորօք շքեղանային ընթրիք աւենայն տանուտէրանց Հայոց, նորօք զարդարէին յամենայն տունս օտարք եւ ընտանիք: Փութային 'Վահան եւ եղբարքն' զորդիս երանելոյ կամնարականին Արշաւրայ տեառն Արշարունեայ (որք եւ ծնունդ դրստեր Աարդանայ) խրատել եւ հրահանգել ըստ իւրեանց իմաստութեան եւ արուեստի: Եւ զայսպիսի ինչ բարւոյ մասունս առնել առաւել յորդորագոյն էր աւագ որդին Հմայեկայ Վահան, քանզի էր այր մտացի առողջախորհուրդ եւ բարեսէր: Նաեւ գործակալք պարսիկք թէպէտեւ ոչ կամաւ, այլ սիրէին զնա եւ պատուէին, որք առաջի թագաւորին գովէին զլաւութիւն առն, մինչեւ ինքն իսկ թագաւորն գլխովին ծանեաւ զնա եւ առ լաւս ունէր եւ յանդիման ամենեցուն գովէր եւ արժանի պատուոյ հաշուէր, այլ յիշելով զհարցն նորագիրս եւ զգործս յապաղեալ կասէր զարժան պատիւ տալ, մանաւանդ իբրեւ հապստէպ լսէր զնախանձորդացն զբանսարկութիւն, զորս կարի երկեցուցանէր յաջողումն Մամիկոնէին Վահանայ:

Մաղխազն Գաղիշոյ եւ դասք ուրացողացն իբրեւ տեսանէին զՄամիկոնեանն Վահան այնպէս երեւելի յաճմունս բարւոյ համակեալ՝ խընդրէին հնարս, որով զնա եւ զեղբարս նորա կորուսանել կարասցեն. յիշեցուցանէին Արեաց զնախանեացն նորա թէ ո՞վ ի նոցանէ ոչ խռովեցոյց

զԱրեաց աշխարհ. «արդ՝ երբ եւ է, ասեն, եւ սա զնոյն խոսովութիւնս յարուցանելոց է ի վերայ ձեր:»,

Տեսեալ Վահանայ զայնչափ յարուցմունս նախանձաւորացն ի վերայ նորա, երթեալ ի գուռն տկարանայր ի հաւատն. սակայն եւ այնպէս խնուլ զբերանս չարախօսացն ո՛չ կարէր. զի որ ոք բան ուզիլ ի հրապարակի առաջի իշխանի չգիտէր խօսել, զնա ասեայր. «նստի, ասէին, եւ ամենեցուն ունչս առնէ. յառաջէ յամենայն ի գործս եւ չտայինչ ումէք գործել:», զի էր նա 'Վահան' գործակից որում անուն էր Վրիւ, որդի առն Ասորոյ, որոյ չմարթացեալ գործել զգործ արքունի, լինէր ամբաստան զՎահանայ առաջի Պերոզի թէ «ի գործ սկէհատին՝ շետ ինձ մօտ երթալ, եւ իւր ժողովեալ զամենայն սկի աշխարհին խորհի երթալ առ կայսր կամ յաշխարհն շոնաց եւ տուեալ զսկին կամի ինդրել գունդ եւ ապստամբել:», եւ Վահանայ առեալ փութանակի զբազմութիւն սկւոյն հասանէր ի գուռն, եւ եղեալ յանդիման թագաւորին, տեղեկանայր ի նմանէ թագաւորն զքանիօնութիւն բազմութեան սկւոյն զոր բերեալ էր եւ ուրախանայր յոյժ. ապա յանդիման Վահանայ տայր ասել Վրուայ զբանսն, զոր ասէր զնմանէ յառաջագոյն:

Ետ պատասխանի (Վահան) առաջի թագաւորին եւ ասէ. «այնքան կոյր չեմ թէ զԱրեաց ոյժ տեսանել անգամ չգիտեմ. որ ապստամբելս կամիմ ըստ գորա ասելոյդ, գոյն իսկ ինքն գիտէ, զի մի ծառայ չգտանի իմ, որ ինձ խոհեբութիւն առնէ եւ ո՛չ երկուց կամ երկից պատանեաց իշխեմ տի-

րաբար, որ ինձ սպաս ունին. գնդի իմոյ ըյժ այդ
է: Եթէ ուրեք յօտար երկիր գնալ կամէի, զայդ-
չափ ոսկի այսր զի՞ բերէի:»

Եւ ելանէր Վահան արդարացեալ յատենէն
եւ հրաժարեալ մեծարանօք՝ հասանէր յաշխարհս
Հայոց:

ԳԼՈՒԽ ԻԵ.

Ա պ ս տ տ մ յ ո ո թ ի ո ն:

«Երկիր» Թերաշտատութեան էջա-

նակ 11

Վանդի ոչ էր խաղաղութիւն մտաց նորա վա- դարձ.
սըն վատ անուան ուրացութեանն, զոր նման հարց
իւրոց պատճառանօք կրէր, ծանուցանէր առ ջերմ
սիրողացն զիւրն հոգալ եւ հնարս հայցէր: Եւ
մինչդեռ յայսպիսի յուզմունս կայր տարակուսեալ,
յաշխարհին վրաց վախթանգ սպանանէր զբռնչին
վազգէն յամի քսաներորդի հինգերորդի Պերոզի.
Քրիստոնեայ մարդիկն Հայոց, որ այն ամ անգ
ի կռուին էին, իբրեւ լուան զպստամբութիւնն
վրաց, երկնչէին թէ մի գուցէ՝ առեալ զգունդն
Հայոց զօրագլխացն Պարսից՝ ի գուռն գումարիցեն.
այլ Քրիստոս յայնպիսի կարծեացն զերծուցեալ
ղնոսա, գային ի Հայս ի գաւառն Շիրակայ ի դաշտն,
ուր բնակէր մարզպանն Հայոց Ատրվնասպ Յող-
մանդեան եւ առ նմին հազարապետն Հայոց վեհ-
վեհնամ: Աստ խորհուրդ ի մէջ առեալ արանց ո-
մանց նախարարացն Հայոց, որք զտրտմէն եւ զտա-
րակուսելն գիտէին զՄամիկոնէին վահանայ յաղագս
մոգութեանն անուան, ասէին թէ «կարի պատեհ
էր եւ մեզ աշխատ առնել զՊարսիկս.» եւ յայտ-
նէին ի գիշերի միում զբանս մտածութեանն իւ-
րեանց Մամիկոնէին վահանայ, որոյ լուեալ ասէր
ցամենեսեան. «գիտեն ոմանք, թէպէտեւ ոչ ամե-
նեքեան, որք էք ի խորհրդիս յայս, թէ որպէս
վտանգեալ տագնապիմ յամենայն ժամու յաղագս

սուտ անուանս, զոր ատելութեամբ կրեմ յանձին իմում, եւ կամէի գտանել Տնարս զերծանել ինձ ի խղճէս, որ նեղէն զիս. բայց զոր գուքդ խորհիք՝ ասել թէ «լաւ է եւ արարէք», ոչ կարեմ. վասն զի զԱրեաց յոժն քաջ գիտեմ. բայց քան զամենայն եւս առաւել յանձանց երկերուք, վասն զի մարդիկք սուտք էք եւ անվստահք. եւ եթէ զիս հարցէք, յընդունայն եւ յանպիտան խորհուրդս ձեր զիս մի՛ աշխատ առնէք:»,

Ետուն պատասխանի 'նախարարքն' եւ ասեն. «զոր ասացերդ, որպէս վայելէ քում իմաստութեանդ ճշմարիտ ասացեր եւ արդար. բայց զյոյս մեր եղեալ է նախ՝ յողորմութիւնն Աստուծոյ եւ ապա՝ ի մահ անձանց մերոց. քանզի լաւ համարիմք մի ժամ մեռանել քան թէ զամենայն օր զեկեղեցւոյ եւ զքրիստոնէից զարհամարհանս տեսանել եւ զքակտումն:», Եւ լուեալ զանուն մահուան՝ Մամիկոնէին Ահանայ եւ եղբօր նորա Ասսակայ՝ քաջալերեալք զօրացան: Սկսաւ խօսել Ահան եւ ասէ. «Գիտէք, զի Աւարդ իմ եղբայր ի դրանն է, եւ թէ լուեալ է զխորհուրդս մեր Պարսկաց՝ կապեն զնա եւ վշտացուցանեն. բայց ի մահ յօժար եմ քան թէ այսպէս կեալ ուրացութեամբ. եւ Ամենագիտին հայեցեալ ի դարձս իմ արացէ յիս նշան բարի եւ դարձուցէ առ իս զանձկալի եղբայրն իմ զԱւարդ ողջ եւ տացէ տեսանել զնա աչաց իմոց եւ ուրախանալ:», Զայս ասացեալ յառնեն ամենեքեան միաբանութեամբ քրիստոնեայքն եւ ուրացեալքն, եւ յաղօթս կացեալ՝ խնդրեն զաւետարանն սուրբ. եւ սրբոյ քահանային Աթիկ, որ էր ընդ նոսա ի բանակին, յերեւելի գեղջէն Քճնի՛, բերեալ սուրբ

աւետարանն եւ եղեալ իւրաքանչիւր ուրուք զձեռս
ի վերայ երդուեալք եւ հաստատեալք ի հաւատն
Քրիստոսի յիւրաքանչիւր վանս գնացին հանգչել:

Մի ոմն ի նախարարացն Հայոց Վարազշապուհ
ի տոհմէն Ամատունեաց ելեալ ի խորհրդենէ որպէս
Յուդա գնաց ի նմին գիշերի եւ պատմեաց մարզ-
պանին եւ այլոցն ամենեցուն զխորհուրդ միաբա-
նութեանն եւ զերդումն աւետարանին եւ զխօսս ա-
մենայն նախարարացն Հայոց: Իբրեւ լսէր Ատրվըշ-
նասպն եւ ջոկք ուրացողացն Հայոց՝ սրտաբեկեալք
անքունք լինէին. ի ժամ առաւօտուն չուէին ի տեղ-
ւոյն եւ երթեալ բանակէին մօտ ի պարիսպ բեր-
դին Անի՝ եւ կասկածանօք կային զտիւն զայն ան-
գէն. եւ ի գիշերի մարզպանն եւ հաղարապետն եւ
որք ընդ նոսա միաբանք էին, փախստականք լինէին.
եւ վասն զի տեղեակ առաջնորդօք փախչէին, զեր-
ծեալք անկանէին ի բերդն Արտաշատու: Նախա-
րարքն Հայոց զգրաստ ամենայն Պարսկաց հասեալ
ըմբռնէին ի ճանապարհին, եւ զՄաղխազն Գաղի-
շոյ ձերբակալ արարին. եւ հասեալք ի Գուին՝³
երթեալ պաշարէին զբերդն Արտաշատու. իսկ մարզ-
պանն եւ հաղարապետն գաղտ ի գիշերի ելեալ
ի բերդէն փախստեայ գնացին ի կողմանս Ատրպա-
տականի:

Թէպէտեւ տեսրքն երեւելիք Միսական պե-
տութեան՝ պատրեալք ի հին խաբողէն առին ժա-
ռանգութիւն զփառս աշխարհականս, զառօրեայս
եւ զեղծականս. սակայն ոմանք ի նոցանէ եղբարք
ըստ մարմնոյ եւ արեանառուք իմաստնացան զվերին
իմաստութիւն. որոց անուանքն Բաբգէն եւ Բակուր
եւ Յազդ. սորա ելեալ ի գնդէն Միւնեաց գնացին

Մտն փ.
է պիսի:

զհետ ուխտապահացն Հայոց, որոց գլուխ էր քաջն
 Վահան Մամիկոնեան, 'բայց միայն' անհեղեղ
 հսկայն Գրիհոն (տէրն Սիւնեաց), որ անպարտելի
 էր զօրութեամբ, պատերազմէր ընդ մնացորդս
 20000. Հայոց. (այսինքն հակառակէր ուխտապահաց): Եւ
 վարձղներսէհ որդի Կողթեկայ իշխանին Աւրծայ⁵,
 որ էր յերգմանն ընդ նախարարսն Հայոց, նենդեալ
 ուխտին սրբոյ՝ աւերէր զշահաստանն Բոնավիժի
 եւ առեալ զամենայն կարասի շահաստանին դիմեալ
 ամրանայր ի Սագրայ բերդ իշխանութեանն իւրեանց:
 Իսկ ոմանք ի Հայ նախարարացն ամբարշտելոցն խրատ
 տուեալ մարզպանին Հայոց Ատրվշնասպայ ասէին.
 "չեւ եւս քաջ կաղմեալ են, դու թէ այժմ փու-
 թով հասանես ի վերայ նոցա, դիւրով վճարես
 զգործ մի կարի մեծ:,, Հաճոյ թուեցաւ բանն մարզ-
 պանին եւ վաղվաղակի գունդ առեալ գայր հա-
 սանէր յաշխարհն Հայոց ի գետեղըն Երասխայ:

ԳԼՈՒԽ ԻԶ.

Ո՛րակատն Ակոռուր):

«Դիւրին է Աստուծոյ՝ սակաւուք զմե-
ծամեծ իրս գործելն»:

Ասպետն Սահակ զմարդպանութիւնն եւ Աւ- ^{Գագար.}
հան զսպարապետութիւն ի Հայոց ընկալան. առ որս
եւ եկք Պարսից գնդին լսելի եղեն. եւ խորհէին
թէ արդ պարտ է ստիպով ընդդէմ նոցա՝ Պարսից՝
գնալ. խորհէին եւ զայս եւս՝ մնալ մարդպանին Սա-
հակայ եւ սպարապետին Ահաճանայ եւ ոմանց յայլ
նախարարացն անդէն յոստանին ի քաջալերութիւն
եւ ի բարի յոյս երթելոցն յառաջ, ի զարհուրումն
եւ ի բեկումն սրտից կողման անօրինացն: Եւ պատ-
րաստեալք այնուհետեւ ի պատերազմն կազմեցան
Սիւնին Բաբգէն, սեպուհն Մամիկոնեից Աստակ՝
՛եղբայր սպարապետին Ահաճանայ՝, Գարջոյլն Մազ-
խաղ, երկոքեան որդիքն երանելոց Աամսարականին
Արշաւրայ Ներսէ՛՛ տէր Շիրակայ եւ Հրահատ
՛նորին եղբայր՝ եւ Ատոմ՝ իշխանն Գնունեաց եւ
եղբայր նորին Առաստոմ, եւ գունդ ընդ նոսա
թուով չորեքհարիւր այր: Եւ մտեալ նոցա յեկե-
ղեցին երկիր պագանէին Արարչին ամենայնի. երկիր
պագանէին եւ կաթուղիկոսին Յոհանայ՝, ապա հրա-
ժարէին յասպետէն Սահակայ եւ ի զօրավարէն
Ահաճանայ եւ յայլ ընկերակցաց իւրեանց: Եւ ե-
կեալք ի գիւղն Աւարազկերտ՝ լուան եթէ գունդն
Պարսից անցին ընդ գետն եւ են թուով եօթն հա-
զար: Եւ քաջ սեպուհն Աստակ, քանզի առաջա-
պահ էր այն օր, գնայր յառաջ ի գետն Առուակք

առնուլ զգնդին Պարսից զհանգամանս. եւ երթեալ
ի Առուակս յօթ, յանկարծակի յառաւօտուն ծա-
գել Ատրվշնասպ լսէր զՄամիկոնենէն Ասսակայ թէ
անդ է: Ասսակայ գիտացեալ զնոցանէն՝ հնար փրո-
կութեան խորհեցաւ զգունդն իւր ապրեցուցանել
ի ժամուն. հրաման տայր երկուց երկուց կամ երից
եւ յօլովից ընդ անյայտ տեղիս եւ ընդ փողոցս
ելանել ի շինէն եւ զատ ի միմեանց փութալ ի
Արաղկերտ, ուր նախարարք եւ այրուծի էին Հայոց.
եւ ինքն Ասսակ պատրողական բանիւք բանդագու-
շեցուցանէր զԱտրվշնասպ, թէ ես պատգամ ունիմ
առ քեզ: Ատրվշնասպայ լուեալ թէպէտ եւ ի
միտս ուրախանայր, այլ խստագոյնս յղեալ ասէր,
թէ «աշխարհ մի ապստամբ առ իս զինչ պատգամ
յղեն:» Եւ Ասսակայ գիտացեալ զիւրոյ այրուծիոյն,
թէ չիք ինչ կասկած, եկելոցն յԱտրվշնասպայ ա-
սաց, թէ «մեր ոչինչ գործեալ է արքունի իրաց
մնաս. դու հրամայեա՛ս ասել զպատգամն եւ ապա
հայեցարուք յարժանն.», եւ արձակեալ զպատգա-
մաւորն՝ ինքն հեծեալ յերիվարն, ասաց ցայլ Պար-
սիկսն, թէ «ես ծաղր առնելով ընդ ձեզ խօսեցայ.
զիս ուրուք առ ձեզ պատգամ չէ՛ յղեալ:» Եկեալ
քաջն ի գունդն Հայոց պատմեաց նոցա թէ գունդ
բազում է, բայց յօլովք ի նոսա անպիտանք են եւ
քերթաքաղիւ շաւարեան: Արք զօրուն Հայոց խոր-
հուրդ ի մէջ առեալ ասաց թէ «պարտ է ի դաշ-
տէն ի լեռնակողմն փոխել, զի հարեալք ի դիմի՛
զօրեմք. եւ եթէ այլազգ ինչ դիպի, պահպանու-
թիւն է մեր ամբութիւն լեռնակողմանն:» Եւ չուեալք
բանակեցան ի գեօղն Մասեաց Ակոռի²:

Առ վաղիւ կանխեցին ըստ սովորութեան ի

պաշտօն գիշերոյն եւ կազմէին ի պատերազմ բա-
ժանեալ ի չորս առաջս. միջին վայրին կարգէին զօ-
րագլուխս ի ժամուն զիշխանն Սիւնեաց Բարգէն եւ
զքաջ սեպուհն Ղասակ. եւ ահեակ կողմեանն ըզ-
Գարջոյն Մաղխազ. եւ կողմանն աջոյ զիշխանն գնու-
նեաց Ատոմ եւ զնորուն զեղբայրն զԱռաստոմ. եւ
ընդ մէջ երկոցունց մասանցն՝ զիշխան Շիրակայ
զՆերսէհն Վամնարական եւ զնորուն եղբայր զՀրա-
հատն պատրաստական յօրինէին, զի ո՛ր կողմ տկա-
րացի, նոցա հասեալ օգնեսցեն. քանզի ամենե-
քեան վտահ էին ի յարսն որպէս յարդարսն եւ
յուխտապահսն: Եւ այսպէս յօրինեալ զչորեքհա-
րիւր արսն ազաղակէին միաբան. «օգնեա՛ մեզ Աս-
տուած փրկիչ մեր, մի՛ երբէք ասասցեն ի հեթա-
նոսս թէ ո՛ւր է Աստուած նոցա:»,

Զսակաւութիւնն Հայոց տեսեալ Պարսից՝ ոչինչ
այլ կարծեցին, բայց եթէ կամաւ խելացնորեալ ի
խնդիրեն մահու. յարձակեալք ի վերայ զօրացն Հայոց՝
քաջաձիքն յառաջեալ հասանէին ի տեղի պատե-
րազմին. Գարջոյլ առեալ զիւրեւ զհարիւրսն՝ նեն-
գեալ ուխտի աւետարանին՝ ի գունդն Պարսից ան-
կանէր. եւ մնացին երեքհարիւրն Հայոց, որ յառա-
ջեալ՝ զընտիր արս պատերազմին անդէն եւ անդ
ի տեղւոջն դիաթաւալ յերկիր կործանէին. եւ զայլ
բազմութիւն գնդին Պարսից ձորոց եւ առապար
տեղեացն ցրուեալ վատնէին: Անդ ի կողմանն Ղա-
սակայ եւ Բարգէնայ անկեալ սատակէր Ատրվըշ-
նասպն մարզպան եւ այլ արք յուրացողացն Հայոց
եւ բազում Պարսիկք: Նոյնպէս եւ ի կողմանն Ատո-
մայ եւ Առաստոմայ բազումք մեռանէին ի քաջ ա-
րանց: Բայց նախ զյառաջեալ այր ի գնդէն Պարսից

Հրահատ հարեալ նիզակաւ սատակէր: Եւ մինչդեռ նորա այսպէս քաջալերեալք էին, առեալ Գարջուլայն զգունդն կատշաց հանդերձ այլ հայորերով եւ գնդաւ որ ընդ իւրն էին եւ ըստ աներեւոյթ ձորոցն խորութեան հասեալ զկնի ուխտապահ զօրացն Հայոց՝ կամէր ի թիկանց կուսէ անկանել ի վերայ: Եւ դիմեալ յարձակէին ի վերայ այնչափ բազմութեան երկոքին եղբարքն սակաւ արամբքանդ կամսարականն Ներսէճ զզօրագլուխն կատշաց զայր հզօր եւ զմարտիկ հարեալ նիզակաւ սատակէր եւ զայլ ամենայն գունդն կործանէր յերկիր:

Եւ լինէր օրն այն օր նշանաւոր ուրախութեան հաւատացելոցն ի քրիստոս եւ օր ամօթոյ ամենայն ուրացելոցն ի քրիստոսէ:

Ի տոհմէն Գնթունեաց Ղառգոչ եւ ի տոհմէն Սահառունեաց Ղասակ ընդ ծագել առաւօտուն գոյթ աղաղակի լսելի առնէին յականջս հայրապետին Յոհաննու եւ աւագ իշխանացն Հայոց եւ ասեն. «զօրացաւ կողմն Պարսից եւ ի պարտութիւն մատնեցաւ գունդն Հայոց եւ մեռաւ քաջն Մամիկոնեան Ղասակ եւ Սիւնին Բարգէն եւ տէրն Շիրակայ Ներսէճ եղբարքն իւրով Հրահատաւ, եւ արքն Ատոմ՝ եւ Առաստոմ՝ եւ այլ ամենայն զօրքն Հայոց ի լանջակողման Ակոռայ տապաստ անկեալ դիակնացան եւ մեք միայն մնացաք: Եւ չեւ եւս սիռեալ տարածանէր համբաւս այս ի Գուին, գայր հասանէր վաղվաղակի հրեշտակ աւետաւոր ի տոհմէն Գնունեաց գոչելով՝ «յաղթեաց զօրութիւն սուրբ Խաչին եւ միշտ յաղթէ:» Եւ լուեալ զայս հայրապետին Յոհաննու եւ աւագ իշխանացն եւ ամենայն նախարարացն Հայոց եւ ռամկացն դիմեալք

միաբանութեամբ ի տունն Աստուծոյ, գոհանային :
Եւ զատիկ ուրախութեան առնէին. նախ՝ զաղքա-
տաց յագումն նկատէին եւ ապա ինքեանք ուրա-
խանային : Եկեալ հասանէին եւ զօրքն ի պատերազ-
մէն եւ համբուրէին զմիմեանս : Ի հանգիստ ձմե-
րայնոյն մտանէին. հոգային առ գարունն զպատ-
րաստութիւն պատերազմին :

ԳԼՈՒԽ ԻԷ.

Ճ'սկաստն Ներսէս հասարակ:

«Անոնք իւրեանց ի մահ՝ համարեալ էին
եւ մահ իւրեանց անշուշտ կեանք:»

Չագար.

Եւ դեսպան ստիպով առ թագաւորն Արաց
Ասիսթանդ առնէին՝ տալ նոցա Հոն ըստ խոստմանցն
իւրոց, եւ նա ժամավաճառ բանիւք երկայնէր զա-
սացեալսն իւր. եւ ապա ուստեք ժողովէր Հոնս
երեքհարիւր եւ առաքէր ի Հայս. եւ շեւ եւս ան-
ցեալ ամիս մի ի ձմերայնոյն փոյթ պատճառադրու-
թեամբ անդրէն առ ինքն կոչէր. եւ աշխարհիս
Հայոց ի մարդկանէ ոչ ոք էր որ օգնէր: Առաքէր
զօրավարն Ահհան յերեւելի ազգն Արծրունեաց
եւ յաղգս գաւառին Անձեւացեաց եւ Մոկաց եւ
առ ազատորեարն Ռշտունեաց. տայր գիտել, եթէ
որպէս յառաջնումն օգնեաց Աստուած յուսացելոց
իւրոց, եւ ասէր թէ «որ ոք տենչի անմահ կենացն
լինել ժառանգորդ, եկայք խնդրել զվրէժ եկեղեց-
ւոյ թշնամանաց, որով թշնամանեցաւ ի բազում
ժամանակաց եւ ամաց յարհամարհող ուրացողացն:»

Եւ լուեալ զայս պատգամ՝ չորեցունց գաւա-
ռաց նախարարացն, կէսքն գրոհ տուեալ ընթա-
նային ի հօտ ոչխարացն ժամանել. եւ այլք ընդ
դասակս այժեաց հաղորդեալք գնային անդարձու-
թեամբ ի խաւարն արտաքին: ՅԱնձեւացի նախա-
րարացն սեպուհ մի անուն Յոհան եւ միւս եւս
Երուանթունի Ներսէհ անուն միաբանեալ ի խնդիր
բարի ցանկութեան գնային խառնել ի գունդն զօ-
րավարին Մամիկոնենի. եւ ի ճանապարհի մերձեալք

ի քաղաքագետն Առեստ ի մեծի շաբաթու զատկին յանկարծակի յանզգաստից եկեալ հասանէին ի վերայ նոցա իշխանն Անձեւացեաց Սեւուկ եւ իշխանն Մոկաց Յոհան բազում պրուծիով ընդ առաւօտն ծագել: Եւ հարկանէին ի դիմի աներկիւղապէս. նախ՝ Ներսէհ Երուանթունի յարձակէր ի վերայ իշխանին Մոկաց Յոհանայ եւ հարեալ նիզակաւ, օգնելով նմա եւ Անձեւացւոց սեպհին Յոհանայ, յերկիր կործանէին. եւ զայն տեսեալ զօրացն բազմութեան ի փախուստ դառնային: Եկեալ այնուհետեւ Անձեւացւոցն Յոհան եւ Ներսէհ Երուանթունի եւ տեսեալ զնոսա կաթուղիկոսին Յովհաննու՝ տօն ուրախութեան եւ պատարագս ընդունելիս մատուցանէին Տեառն Աստուծոյ: Եւ անցուցեալ զաւուրս ձմերայնոյ՝ հասանէին գարնանային ժամանակի: Լսէին թէ զօրք բազում ի Պարսից եկեալ հասեալ են ի սահմանս Հերայ եւ Զարեւանդ գաւառի եւ էր հրամանատու եւ աւագ զօրուն Փուշտիպան Սաղար:

Եւ զօրավարն Հայոց Ահահան գումարեալ զզօրսն Հայոց՝ ճեպէր հարկանել անդէն զայն տեղեօք, թերեւս ոչ լիցի անցանել բազմութեան Պարսից ի միջոց կողմն աշխարհիս Հայոց. երթեալ հասանէին ի գաւառն յԱրտաղ եւ մօտեալք ի գունդն Պարսից՝ բնակէին ի գիւղ մի, որում անուն էր Ներսէհապատ: Եւ սուրբ կաթուղիկոսն Յոհան հրաման տայր ամենայն գնդին Հայոց ջերմեռանդն պարապել աղօթից զգիշերն ողջոյն. եւ կատարէին զսահմանեալ ժամս գիշերոյն եւ հասեալք ի լոյս առաւօտուն սուրբ կաթուղիկոսն օրհնէր զամենեսեան:

Սկսանէր այնուհետեւ զօրավարն Հայոց յօրինել ըստ պատշաճի զիւրաքանչիւր կողմն ճակատուն. զմիջոց կողմն բազում այրուծիովն տայր ի ձեռն Սահակայ մարզպանին. եւ ի կողման աջոյ թեւին կարգէր զԲաշղ Վահեւունի եւ զԲարգէն Սիւնի եւ զԱտոմն Գնունի եւ զՓապակն Պալունի իւրաքանչիւր այրուծիով եւ այլ եւս յաւելուածով. եւ յահեկէ կողմանէ հանդերձ ուխտասէր Կամսարականօքն՝ Վահանաւ, Ներսէհիւ եւ Հրահատաւ. եւ ընդ աջմէ իւրաքանչիւր այրուծիով գնդացն կազմէր զինքն. պատրաստէր եւ զայլ արս աւագս ընտիրս այրուծիով հանդերձ եւ Վրենաւ Վանանդացով, առ որս եւ առաքէր զՊապ Արտակունեաց զայր ոստանիկ, զորդի Բարոցի՝ ասել ցիւրաքանչիւր աւագս թէ « զնշանս հզօրագոյն արանց Պարսկաց եւ զկատչաց եւ զգնդին Սիւնեաց տեսանեմ, զի դէպ ի մեզ դիմեալ գան. արդ գուք մեզմով երթալք եւ ուշադրեալ հայեցարուք ի մեզ. թող մեզ նախ լինի յարձակել, եւ եթէ մեք զմեր կողմն շարժեալ փախուցանեմք, ապա այլ կողմանքն մեր եւ ձեր առաջի ոչ կարեն կալ:»

Թէպէտ եւ կամէին ըստ հրամանի զօրավարին առնել, այլ ստիպով հասեալ գունդն Պարսից յիւրաքանչիւր թեւ կողմանցն, ոչ տային պարապել, այլ գղղեալ զկողմն աջոյ, ուր Բաշղն Վահեւունի էր, փախուցանէին. եւ Սահակ ասպետ յարձակեալ նիզակաւ ի վերայ Փուշտիպանացն Սաղարի, վրիպեցին ի միմեանց զնիզական երկօքեան. եւ մօտեալ առ միմեանս երիվարացն, բուռն հարեալ զմիմեանց հերաց եւ կռուէին՝ Սահակ եւ Սաղար՝. եւ տեսեալ Վահան թէ աղմկեցան զօրքն Հայոց եւ տկարացան,

ձայն արարեալ առ Վրէն Վանանդացի՝ «յառաջեա՛,
ասէ, ի վերայ թշնամեացն եւ ձեռն ի գործ արա
պատերազմելոյ.» եւ նորա զարհուրեալ ասաց եթէ
«ոչ եմ կարող. յիս ինչ ապաստան յայսմ ժամու
գու մի լինիր:» Եւ Վահանայ զօրացեալ սրտիւ եւ
նշանաւ խաչին կնքեալ զինքն՝ հանդերձ կամսարա-
կանօքն երկոքումք յարձակէին ի վերայ հասելոց
նոցա թշնամեացն, եւ շարժեալ սաստկապէս զկողմն
իւրեանց՝ ի փախուստ դարձուցանէին եւ զբազում
արս քաջս ընկեցեալ յերկիր կործանէին: Եւ դար-
ձեալ գունդ Հայոց բարի անուամբ եւ սաստիկ ըն-
չիւք առ կաթուղիկոսն Յոհան, որոյ ընդ յառաջ
ելեալ յաղթող գնդին ցնծալից սրտիւ օրհնէր զնո-
սա: Եւ մինչդեռ գային ի գործոյ պատերազմին՝
լուր յանկարծակի աւետեաց տարածեալ քարոզէր
ընդ ամենայն բանակն Հայոց. եւ եկն Վարդ (եղբայր
զօրավարին Վահանայ) ողջ զերծեալ ոչ միայն լոկ
անձամբ այլ եւ ծառայիւք դրամբ եւ կազմածով
յամուր տեղեաց շահաստանին ի բարձրաբերձ
պարսպացն եւ յասպարափակ բազմութենէ պա-
հապանացն:

ԳԼՈՒԽ ԻԸ.

Խարդախոսութիւնն վախժանգայ

«Բարի է յուսալ ի Տէր քան յուսալ
ի մարդիկ:» ՍԸՂՄՈՍ:

Չաշտո.

Վային այնուհետեւ ի Ծաղկէտոն կամեցեալք առ վայր մի հանգչել ի ջերմկին, որ կոչի Վարչակի: Հասանէր դեսպան ի թագաւորէն Վրաց Վախժանգայ՝ թէ «գունդ սաստիկ եհասս յերկիրս Վրաց եւ իմ տեսեալ թէ ոչ եմ կարող կալ առաջի՝ խոյս տուեալ ի լերինս Հայոց մօտ ի սահմանակցութեանն Վրաց մնամ ձեզ:» Եւ նամակ ունէր գրեալ ի Վախժանգայ խաբէութեամբ թէ Հոն գնդի հրաման ետու գալ եւ չեւ եւս հասին, բայց մինչ դուք գայք՝ հասանեն:»

Վասն զի երդումն էր աւետարանաւ եւ իաչիւրնդ Վախժանգայ, յարուցեալ անյապաղ ամենայն զօրքն Հայոց առ արքայն Վրաց հասանէին եւ բանակեալք առ վայր մի ի գաւառին Վանգարաց՝ դադարէին: Ուր պատրողական բանիւք թարթափեցուցանէր Վախժանգ զմիտս Վահանայ եւ զայլ աւագ տանուտէրացն Հայոց՝ թէ «Միհրանայ զձեր եկդ լուեալ խոյս ետ ի սահմանաց Վրաց եւ յԱղուանս փախեաւ առ երկիւղի» եւ թէ՝ «զերկուս աւուրս՝ եւ գունդք Հոնաց հասանեն.» եւ ապա յերրորդ եւ ի չորրորդ օր ձգէր զպատճառադրութիւնն. եւ յետ այնորիկ յայլ ի վեց եւ յօթն օր: Քարձեալ լրտեսս տայր արձակել ի գնդէն Վրաց եւ Հայոց ի տեղիս ինչ դաշտացն, տայր երեւեցուցանել լոյսս կրակաց բազմաց եւ կոճեղս ծառոց զի-

նեայս պրանմանս ըստ խաբէութեան Մակեդոնացւոյ Աղեքսանդրի: Գարձեալ ասէր՝ «ոչ գայ գունդն շոնաց առ մեզ ի լերինսս, պլ ասեն թէ աստ ի դաշտիս անցոյց մեզ զՀայս. ապա թէ ոչ չհաւատամք թէ Հայք ընդ քեզ միաբան են. արդ՝ եթէ դուք ի դաշտն չիջանէք, շոն գունդքն չչարժին ուրեք եւ Միհրան դառնայ եւ զԱիրս աւերէ. ինձ ձեր եկք զինչ օգուտ է:»

Եւ Հայոց գունդն ջանային վասն աւետարանին երկիւղի զամենայն կատարել. զի թէպէտ եւ տօթ էր ժամանակն, հարկաւորեցան իջանել ի դաշտն ճարմանայնու. եւ յիշխանացն Հայոց ոմանք ոչ յաջող համարէին զէջս գնդին ի Աիրս: Չեւ եւս անցեալ աւուրս երեք կամ չորք՝ գայր հասանէր Միհրան եւ բանակէր դէմ յանդիման բանակին Հայոց յայնկոյս գետոյն, զոր Աուրն անուանեն. եւ բանակն Հայոց չուեալ յայլ տեղի հեռագոյն ի բանակէն Պարսից՝ առնէին զիւրեանց օթեւանին տեղին. եւ բազմաց ի գնդէն Հայոց ի գիշերին յայնմիկ մոռացեալ զահաւոր երդումն աւետարանին՝ պատգամադնացութեամբ գաղտ խօսեցան ընդ իւրաքանչիւր որ սիրելիս զօրացն Պարսից՝ թէ «մք ի բռնութենէ զօրավարիս Հայոց Վահանայ եւ ոչ սրտի կամաւ անկեալ եմք յիրս յայս. միտք մեր եւ խորհուրդք առ ձեզ են. եթէ առնիցէք մեզ թողութիւն, դուք իշխեցէք:»

Սրտմտեալ ընդ սուտ եւ անպիտան խօսս արքային Վրաց Վահան Մամիկոնեան երիւք կամսարական եղբարբք հարեալ ի դիմի իւրոյ թշնամոյն կողմանն՝ դարձուցանէին ի փախուստ. մինչեւ տարեալ անցուցանէին զբազումս յայնկոյս Աուրն գետոյն եւ

զբազումս ի զօրացն Պարսից կոտորէին քաջաբար: Եւ մինչդեռ այսպէս մրցէր՝ Ղաճան՝, յանկարծակի փախուցեալք առ հասարակ սրանային գունդքն ամենայն շայոց եւ Ղրաց. բազումք ի նենգաւորացն աղաղակէին առ միմեանս անհանգիստ՝ թէ «փախեան շայք, անձնապօղբ լերուք.», եւ դարձուցեալ այնուհետեւ զերասանակս երիվարացն գնացին եւ նոքա զհետ փախստէիցն շայոց: Եւ Ղաճանայ եկեալ պատահէր Բարգենայ Սիւնոյ անկելոյ ի զօրացն Պարսից կարեվէր, զոր հեծուցեալ ի վերայ իւրոյ նժուգի ի պատերազմէն ապրեցուցանէր:

Բայց որք ընտրութեանն եղեն արժանիք ընդ սրբոյ ասպետին Սահակայ եւ քաջին Ղասակայ Մամիկոնենի, կատարեցան յաւուրն: Իսկ զօրքն ամենայն շայոց՝ ընդ որս եւ անպիտան զօրքն Ղրաց հանդերձ թագաւորաւն իւրեանց Ղախթանդաւ՝ վատնեալք ցրուէին. զորոց զկնի հետամուտ եղեալ գունդքն Պարսից՝ զբազումս կոտորէին եւ բազումք յայլեւայլ տեղիս զերծեալ ապրէին. բայց զշրահատն Վամնարական՝ սաստկապէս վազս առեալ երիվարին իւրոյ ընկենոյր, եւ հասեալ Պարսկացն մինչդեռ էր հետիոտս՝ կալեալ ածէին առ Միհրան.

Մտնփ. 84Իսկ.

՝ ապա պնդեալ զկնի՝ կալան եւ զգովելի սեպուհն

Չագար.

Յազդ. ՝ տեսեալ Միհրանայ մեծապէս ուրախացաւ եւ կապեալ տայր պահել զգուշութեամբ, եւ ուր երթայր յաշխարհիս շայոց՝ ընդ իւր շրջեցուցանէր,

Մտնփ. 84Իսկ.

՝ եւ օր ըստ օրէ զառաջեաւ ածեալ կապանօք՝ դառն տանջանօք նախատէր եւ չարչարէր եւ հնարէր դարձուցանել յիւր կրօնս: Իսկ Ղաճան երթայր առ վայր մի յամրագոյն տեղիսն Տայոց, ուր

Չագար.

բէր եւ սինլքորք փախստէիցն շայոց առ նա ժողովէին.

այլ կամսարականքն երկոքեան ընդ նմա իսկ էին միշտ:

ԶՏետ եկեալ Միհրան գնդաւն իւրով՝ ջանայր հաւանեցուցանել նուաճել. եւ էր բանակ զօրուն Արեաց ի գեօղն Գու.² ի սահմանակցութեան Պարսից եւ Հոռոմոց: Եւ զօրավարն Հայոց մերձ ի նա իբրեւ երկուք հրասախօք ի գեօղ մի, որ կոչի Մկնառինճ², արամբք որպէս թէ հարիւրովք. եւ տեղին էր յիշխանութեանն Պարսից: Ի մէջ այնչափ բազմութեան զօրաւոր քաջորերոյ դողացեալ սարսեալ կայր Միհրան եւ չիշխէր դիմել ի վերայ, այլ բանիւ ողորանաց պատգամաւորէր ընդ նմա ասելով՝ թէ «մի՛ կորնչիր եւ յարքայից արքայի ծառայութենէ մի՛ ելաներ եւ զաշխարհս Հայոց մի՛ տար ի վատնումն, ի հնազանդութիւն եկ թագաւորին, եւ ես աղաչեմ զթագաւորն եւ հաշտեցուցանեմ ընդ քեզ. եւ ինչ որ արժան է տալ քեզ՝ ջանամ զի տայ:»

Եւ վահանայ պատասխանի արարեալ ասէր ցՄիհրան. «Այր թագաւոր, որ ուղիղ աչօք չհայի ի ծառայս եւ ուղիղ լսողութեամբ չսէ ուրուք զբանս եւ ո՛չ ըստ արժանի իրաւանց քննութեան, առաւել եւս՝ որ կարի դժնդակագոյն է, հանապազ կամի տեսանել այլոյ աչօք եւ լսել այլոյ ականջօք, ծանր է ծառայութիւնն այն եւ դառն եւ վտանգ. վասն զի տէր՝ որ յիւր ի ծառայից զլաւ եւ զվատթար չգիտէ ընտրել, լաւ ծառայի տէր դժուարաւ կարէ լինել: Արդ՝ Հայոց աշխարհս որպիսի մեծ եւ պիտոյի աշխարհ է. ցոյց ինձ այր մի յայսպիսի աշխարհի արժանաւորապէս հասեալ ի տանուտէրութիւն. որեար աւազակ եւ անպիտան, հացկատակք եւ վատտոհմիկ

զայնպիսի մեծ թագաւորութիւն խաբեն եւ ընդ կրակի փառս գնեն եւ տէրութիւն. եւ ի ձէնջ ըստ կողմն ելեալ զվաճառականն եւ զվաճառն ի միասին թշնամանեն. այլ լաւութիւն եւ քաջութիւն եւ միտք եւ գիտութիւն, որով աշխարհ շինի եւ ի միջի լինի, այն շինդրի եւ արհամարհեալ է: Եւ արդ՝ իմ երկուս կուս արարեալ է ընդ Արի մարդկան եւ երրորդն այս է զոր ընդ քեզ արարաք. զերկուս կուսն արարաք ընդ այնպիսի երեւելի եւ քաջ մարդկան, զոր ինքն Արեաց տէրն եւ ամենայն Արիք ճանաչէին թէ որպիսի որեար էին. օտար մարդոյ մեզ չէր օգնեալ, բայց միայն այս Հայոց վճարեալ է զայնպիսի մեծ գործ. ոչ բազում այրուծիոյ այլ հարիւր արամբ եւ կամ եւս նուազիւ զհազար եւ զերկուս հազարս այր փախուցեալ է սորօք: Եւ յայսմ կուսի մի՛ զմտաւ ածեալ պարծիք թէ աւելի ինչ քաջութեամբ յաղթեցէք մեզ, այլ ի մեր երկպառակութենէ եւ ի նենգելոյ եղեւ մեզ մեա: Զոր ձեր ի վատ տոհմէ եւ յանպիտան ի մարդկանէ աշխարհիս Հայոց իշխան կարգեալ էք, դոքա իւրեանց յետնութեան կորուսին յաշխարհէս Հայոց զքաջութիւն եւ զանուն բարի եւ զլաւութիւն. զի գնդի, որոյ զորագլուխն վատ է, գնդին լաւ լինել չէ հնար. եւ աշխարհի, որոյ իշխանքն յետին են, անհնար է յառաջադէմ եւ անուանի լինել: Իսկ յաղագս իմ դուք ամենեքեան գիտէք, զի ի հարցն իմոց ես տղայ մնացի. ոչ զվաստակս նոցա, որ առ Արեաց աշխարհն լեալ է, գիտեմ, եւ ոչ յանցման նոցա հազորդ ինչ էի. բայց մինչ ես յանձինս զգացի եւ ձեզ Արեաց տեսունն արբանեկութեան արժանի եղէ, ի մտի եզի արդար

մտօք տեառն եւ ձեզ ծառայութիւն առնել. որչափ ես զլաւն հոգայի եւ ի լաւ վաստակսն յաւելուի, վատ անարժան իշխանքդ Հայոց զինչպէտ բանսարկութիւնս առնէին, եւ դուք ինքնին մտօք լեւիք եւ բնդ իս չհայէիք ուղիղ. եւ իբրեւ ոչինչ գտի պատճառանս, խորհուրդ չար ի մտի արկի եւ ուրացայ զճշմարտութիւնն եւ երկիր պագի ստութեան եւ մոլորութեան, զոր այսօր առաջի ձեր եւ առաջի ամենայն աշխարհիս խոստովանիմ թէ ստութիւն է եւ աղտեղի խաբէութիւն. եւ յետ կործանման յորում կործանեցայ, մաշէի յերկիւղէ զամենայն օր թէ գուցէ մեռանիցիմ սովին մեղօք. ի բաց մերժեցի զերկիւղ թագաւորաց, կոխեցի զուրացութեանն խիղճ եւ լուսաւորեցայ. այսուհետեւ ուրախ եմ եւ պատրաստ հալածանաց, աղքատութեան, վշտի եւ մահուան, զի որում եւ դիպիմ քրիստոնէութեամբ՝ ուրախ եմ եւ անահ:

Բայց դու՝ զոր խօսիսդ, արդարեւ կարես առնել եւ հաւանի թագաւորն նուաճել զմեզ: Կախքան զամենայն զքրիստոնէութիւն շնորհէ աշխարհիս Հայոց. եւ զաղտեղի վաճառդ հատանէ յաշխարհէս մերմէ. եւ զմարդ ճանաչէք զլաւն եւ զանպիտան. եւ գործ խնդրէք յիւրաքանչիւր ումէք եւ ոչ կատակարանութիւն. եւ ի գործ հայիք՝ տալ ըստ վաստակոց զհատուցումն եւ ոչ ի լկտեբանութեան խաբէութիւն: Եւ կարէք զրել եւ կնքել թէ «ի մերմէ բռնութենէ եղեւ ձեր յանցումն եւ ոչ ի ձեր ստահակելոյ եւ յանդգնութենէ:» Եւ զտոհմիկան առ տոհմիկա ունիք եւ զվատտոհմակսն առ անտոհմակս. եւ եթէ այդպէս նուաճէք զմեզ՝ մեր բնիկ տեարք էք եւ հպատակ

լինիմք: Ապա եթէ նոյնպէս զլետիներն առ լուս ունիք եւ զլուսն յետս տանիք եւ զիշխանութիւնս աշխարհիս ոչ ըստ իրաւանց յարժանաւորսն եւ ի պիտանիսն տայք, մեք՝ որ ապստամբեցաքն, ոչ եթէ գիտեաք եթէ Արեաց առաջի ինչ կարեմք կալ, բայց միայն զմեռանելն եղաք առաջի եւ նմին պատրաստեմք, եւ առաւել եւս ուրախ եմք, զի զանուանի եւ զլու մահ մեռանիմք քրիստոնէութեամբ քան թէ ուրացութեամբ գնել զանցաւոր փառս:»

Եւ մինչդեռ Միհրան եւ զօրավարն Հայոց զայսպիսի բանս ընդ միմեանս խօսէին յանկարծակի դեսպան հասանէր ի դրանէ եւ ստիպով զՄիհրան ի դուռն կոչէին. եւ նորա շուեալ ամենայն բազմութեամբ ճեպով ի դուռն, առեալ ընդ իւր զկապեալն Հրահատ եւ զայլ կապեալն: Եղբայր նորուն՝ Հրահատայ՝ տէրն Շիրակայ Ներսէհ յօրէ ունելոյ զՀրահատն ոչ էր դադարեալ ի լալոյ եւ ոչ էր հանգուցեալ ի վերայ անկողնոյ եւ ոչ ճաշակեալ հաց առանց արտասուաց. եւ երթայր զհետ գնդին Պարսկաց ածելով զմտաւ թէ ո՞ գիտէ լրտեսեալ ուրեք կարասցէ զնա զերծուցանել. եւ մերձեալք որպէս թէ օթեւանաւ միով ի սուրբ տեղի տան նահատակին Գրիգորի՝ ձայն սաստիկ բարբառոյ հանգերձ արտասուփ արձակեալ առ այրն Աստուծոյ աղաղակեաց ասելով՝ «Տէր Գրիգոր, որ զսաստիկ մէգ ամբարշտութեանն մեղաց մերոց մերժեալ փարատեցեր յաշխարհէս Հայոց, փարատեա՛ եւ զիմ սաստիկ մէգս տրտմութեանս ի սրտէս եւ շնորհեա՛ ինձ զանձկալի զեղբայրն իմ տեսանել առողջ առ իս:» Եւ նորա լուեալ վաղվաղակի զկապեալն Հրահատ ի շրջափակ զգուշութենէ պահապանացն ար-

ձակէր խաղաղութեամբ առ սիրելի եղբայրն իւր եւ յաշխարհ: Յայնժամ տեսեալ զաներկիւզապէս եւ զքաջաբար ելս կամսարականին Հրահատայ՝ զօրագլխին Արեաց Միհրանայ, հրաման տային ածել զերանելի սեպուհն Սիւնեաց զՅազգ ի նմին աւուր զառաջեաւ իւրեանց եւ սրով կտրել զգլուխ երանելւոյն մերձ ի տեղի մատրանն սրբոյն Գրիգորի ի գեօղն Բագաւան ի նահանգին Բագրեւանդայ ի լանջակողմն լերինն Նպատ յամսեանն Հոռի որ օր ԺՁ էր. եւ ամիոփեալ նշխարք նորա եզան անդէն ի սուրբ մատրանն Գրիգորի:

Եւ զօրավարն Հայոց Ահաճան չուեալ գայր հասանէր յԱյրարատ գաւառ եւ կատարեալ զուխտ պատարագաց ի Աղարշապատ քաղաքին հանգերձ ուխտապահ նախարարօքն եւ այլ զօրօքն Հայոց, նախ՝ հոգացեալ զաղքատաց դարմանս, ապա՝ ուրախանային եւ ինքեանք: Եւ չուեալք անտի հանգչէին ի բնական ոստանին Հայոց ի Գուին զաւուրս ձմերայնոյն:

Գային յանկարծակի ի կողմանց Արաց արք դիւազգեցիկք եւ խելաշուրջք եւ ասէին ցամենեսեան թէ «ողջ են եւ կենդանի ասպետն Սահակ եւ սեպուհն Ասսակ. եւ զմեզ յղեցին առ ձեզ թէ ի փախչելն ձեր ի կռուոյն Արաց մնացաք մէք ի կռուատեղն խոցեալք կարեվէրք. եւ ըստ Աստուծոյ ցուցակութեանն առն միոյ քահանայի ապրեցուցանել զմեզ կամեցեալ՝ ի վանկունսն իւր բերէր զմեզ, եւ թաքուցեալ առ իւր աւուրս բազում՝ բժշկեալ ողջացաք. եւ որսալ զմեզ կամին. եւ սուրբ վանականս ընդ բազում անապատ տեղիս եւ ընդ բազում խորածորս քարանձաւաց շրջեցուցանէ

զմեզ ի ծածուկ, բայց ածել այդր առ ձեզ երկնչի:
Եւրդ՝ փութացարուք արձակել այտի գունդ սաստիկ
եւ զօրագլուխ հաւատարիմ եւ տանել զմեզ առ
ձեզ, որպէս զի հասեալք առ ձեզ լիցուք ի միասին
վրէժխնդիրք հաւատոցն ճշմարտութեան:»,

Չայսպիսի սատանայական խօսս արանց անմտաց
լուեալ զօրավարին Հայոց ասէր. «այդ բանք արանց
վատախորհրդաց են եւ որք չարաչար են իմաստիւք,
այլ զի մի՛ երեւեցայց ումեք բարենախանձ, առաջի ձեր
են արք զօրուդ Հայոց եւ նախարարքդ եւ որ որ
կամի երթալ չարդելում. բայց յիշեսձիք եւ գի-
տասձիք թէ՛ որքան կորուստ յանօգուտ երթիցդ
յայդոցիկ հասանէ աշխարհիս Հայոց:» Յայնժամ
հաւանեցուցեալ անխորհուրդ եւ թեթեւամիտ
մարդոց եւ մանաւանդ կանանց նահատակելոցն
եւ նոցունց ընտանեաց եւ դայեկաց՝ զսեպուհն
Մամիկոնէից Մուշեղ բազում այր ընտիր գնդաւ
արձակէին ընդ արսն խաբեբայս յիրս անօգուտս եւ
ի ճանապարհս զոր ոչ գիտէին. եւ յածեցուցանէին
զՄուշեղ եւ զգունդն մինչեւ ցվախճանել ձմե-
րայնոյն:

ԳԼՈՒԽ ԻԹ.

Մ ա ի Պ ե ռ ռ զ ի :

«Թագաւոր ոչ միայն զիւրն տացէ ըզ-
պարտին, այլ եւ որոց եղեւ պատճառք ի
կորուստն»

Եւ եկեալ ժամանակ գարնայնոյն հասանէր շաքար.
յանկարծակի յերկիրս Զառմիհր Լազարաւուխտ
սաստիկ զօրօք. անցանէր ստիպով ընդ կամուրջ
գետոյն Երասխայ եւ ի գիւղաքաղաքին Արտաշատ
բանակէր: Քանզի զգացուցեալ էր նմա ուխտա-
նենգացն Լայոց զերթն կիսոյ գնդին ի Աիրս, ի
վաղիւն դիմէր ի վերայ զօրավարին Լայոց մօտ ի
քաղաքն Գուին. կարգեալ զուազմն ի միջոցէ մայր-
ւոյն, որում խոսրովակերտն ասեն, անցուցանէր ի
վերայ դաստակերտին մինչեւ ի լեռնակողմն, զոր
ջրվէժ կոչեն:

Եւ տեսեալ Ահահանայ զայսչափ բազմութիւն
զօրացն Պարսից, թէպէտ եւ զանընդդիմակայ չա-
փաւորութիւն իւրեանց գիտէին, սակայն եւ ոչ
կարի զարհուրեալք՝ ըստ բաւականի զօրուն իւ-
րեանց բաժանեալ ի մի մի եւ յերկուս նախարարս՝
յարձակէին ի վերայ եւ առեալ քաջասրտաբար
մասն ի գնդէն Պարսից բազում արս ընտիրս դիա-
թաւալ յերկիր կործանէին, եւ իւրեանց դարձու-
ցեալ զերասանակս երիվարացն գնացին ի բաց քա-
ջարար. բայց անդէն ի տեղւոջն նահատակեցան
երկուք արք ի նախարարացն Լայոց՝ երանելին Արդի
ի տոհմէն Գիմաքսենից եւ երանելին Քաջաջ ի
տոհմէն Սահառունեաց. եւ զսուրբ հայրապետն
Յոհան ընկեցեալ ի ձիոյն թողին կիսամահ:

Եւ ի նմին աւուր գայր հասանէր սեպուհն Մուշեղ հանդերձ պրուձիովն, եւ ոչինչ ժամանեալ գործոյ պատերազմին գնային ի բաց:

Այսպէս ցրուեալ այսր եւ անդր զօրքն Հայոց իւրաքանչիւր սփռէին. եւ գնայր զօրավարն Հայոց՝ ինքն եւ նախարարքն՝ դադարել առ վայր մի յամուր տեղիս սահմանացն Խաղտեաց:

Հաղարաւուխտ դիմեալ ամենայն զօրօքն զբազում տեղիս ամրոցացն Հայոց առեալ հարկանէր, քակէր, աւերէր եւ անցանէր. եւ զբազումս կոտորեալ հանէր արեանց ճապաղիս. խնդրէր հնարս կամ առնել ձեռքակալս զքաջ Մամիկոնեանն Վահան եւ կամ սպանանել պատերազմաւ եւ հանգչել: Եւ երթեալ Յոքաղն՝ բանակէր մօտ ի գեօղն Գիւղիկ եւ Վարդաշէն. լսէր ի վաղիւն թէ Վահան մօտ է ի նա ի Վարայրվարոյն ի Հոռոմ տան ի գաւառին Շաղագոմ²: Տեղեակ առաջնորդօք հասանէր ընդ առաւօտուն ծագել. եւ գտեալ անդ բազմութիւն այլ մարդկան, ընդ որ եւ կանայք կամսարականացն Ներսէհի եւ Հրահատայ: Զբազումս ի ռամիկ մարդկանէն Հայոց սպանանէին եւ զկանայս կամսարականացն ըմբռնեալ տանէին ի բանակն Պարսից. բայց զօրավարին Հայոց ոչ պատահեալ՝ դառնայր: Ստուգեալ վասն կանանցն կամսարականացն՝ թէ արդարեւ նոցա կանայքն են, ուրախանայր խորհելով այսպէս թէ «արդ նոքօք հաստատ կարեմ՝ որսալ եւ ըմբռնեմ զՎահան», եւ զկանայս հրամայէր ըստ օրինացն քրիստոնէից հաստատապէս պահել սրբութեամբ եւ ամենայն զգուշութեամբ. եւ ինքն չուեալ Յոքաղայ իջանէր ի գաւառն Բասեան եւ բանակէր մօտ ի գեօղն Գու ի

դաշտին աղբերականաց զոր Արծաթաղբերսն՝ կոչեն: Եւ կացեալ անդ օր մի՝ դեսպան ի դրանէ հասանէր առ նա տալ գիտել զիւր ամենայն Արեաց ուժով ի վերայ շեփթաղին զգիմեցումն. եւ նմա հրամայէր երթալ ի Աիրս եւ զթագաւորն Արաց զԱխտանգ ունել կամ սպանանել եւ կամ ի բաց փախուցանել յաշխարհէն. եւ զՇապուհն ի Միհրան տոհմէն անդէն յաշխարհին Հայոց թողուլ գնդաւ մարդպան: Եւ Հաղարաւուխտոյ երթեալ անդ՝ ի Աիրս՝ ժողովէր առ ինքն զուխտանենգաց դասն, եւ ումեմն թագաւորութիւն խոստանայր, ումեմն գահ եւ պատիւ եւ պարգև բազում, եւ այլոց բազմաց զպէտս իւրաքանչիւր: Եւ միաբանեցուցեալ զՀատս յաշխարհէն Արաց գունդ կազմեր. զայն տեսեալ Ախտանգայ՝ խոյս տուեալ յաշխարհէն Արաց ի կողմանս Եգեր աշխարհին հասանէր:

Իսկ Շապուհոյ տարեալ զկանայս Աամսարականացն յամուր բերդն Բասենոյ, զոր Բողբերդն կոչեն, անդ թողոյր. յանձնարարեալ Յզտալչնասպայ բերդակալի՝ պատուիրէր նմա բազում զգուշութեամբ պահել ըստ օրինացն քրիստոնէից զնոսա. քանզի կանայքն իսկ Աամսարականացն զնոյն ասէին բազում անդամ համարձակապէս. «Թէ զարսն մեր արդարեւ կամիք նուաճել, զայդ եւեթ տուք լսել նոցա՝ թէ մեք խաղաղութեամբ եմք, ապա զոր ինչ հրամայէք նոցա՝ լսեն եւ կատարեն. ապա թէ այլ ինչ լսեն վասն մեր՝ ի նախատանաց եւ յամութոյ առաւել դնեն զանձինս ի մահ:», Ինքն իսկ Շապուհ պատուէր ստէպ տայր լսել Աամսարականացն՝ թէ «մի կորնչիք, այլ եկայք նուաճեցարուք եւ զկանայս ձեր առ ձեզ առէք, եւ իմով միջնորդութեամբ

զվեասդ թողուլ տամ արքայից արքայի եւ զքրիստոնէութիւնդ զոր սիրէքդ. ապա թէ կարէք ինչ լաւ սպաս ցուցանել արքայից արքայի եւ հնարէք զՎահան սպանանել, գտանիցէք ի թագաւորէն պարգեւս եւ պատիւս, զոր ոչ է գտեալ ուրուք:»

Եւ պատասխանիս առնէին Ներսէհ եւ Հրահատ՝ թէ «մեր գործ եւ աշխատութիւն չէ վասն երկրաւոր ինչ վայելից եւ ոչ վասն կնոջ եւ որդւոց. բայց խորհուրդ է հաւատոյս մերոյ մեծ եւ պատուական. մեզ առ ահաւոր այնպիսի խորհրդոյն ամենայն ինչ կենցաղոյս վայելչութիւնք փոքր թուին եւ ոչինչ:»

Եւ Շապուհ ջանայր կատարել զհրամանն Հաղարաւուխտոյ եւ որսայր զՄամիկոնեանն Վահան գտանել: Բայց Վահան ոչ տայր գուլ առնուլ զօրօք իւրովք Պարսկացի զակչին, եւ երթեալ բանակէր ի գիւղ մի մերձ՝ ընդ իշխանութեամբն Մամիկոնէից, որում անուն էր Ծաղիկ, կամեցեալ անցանել ի կողմն սահմանակցութեանն Հաշտենից յազազս գտանելոյ ի նոցանէ օգնութիւն:

Ազգ եղեւ Շապուհոյ, եթէ Վահան բանակեալ է ի գիւղ մի եւ արք են ընդ նմա թուով յոյժ սակաւք: Եւ զօրագլուխն Պարսից ամենայն բազմութեամբն յանկարծակի ի վերայ ելանէր գնդին Հայոց. սակայն ոչինչ փոյթ առնէին այլոցն. զկնի զօրավարին Հայոց Վահանայ անցանէին, քանզի ասէին, «թէ նմա միայն գտանեմք հնարս, ամենայն իրք մեր վճարեալ են եւ յանդ:»

Եւ զօրավարն Հայոց երթայր ընդ կողմն արեւելից ծովուն Կարնոյ եւ գունդք զօրաւորացն Պարսից զկնի նորա երթային: Եւ Մուշեղ ի տոհ-

մէն Մամիկոնէից եւ Ներսէ՛՛հ Կամսարական ընդ կողմանն Տիւսիսոյ ծովուն երթային ի գիւղ մի Կարնոյ, որում անուն էր Արծաթի, կամեցեալք առ վայր մի հանդէւլ. հնձողք արտորայոցն շուրջ զտեղեօքն գործէին, եւ Պարսիկքն կամեցան մշակացն տեղեացն մնասել թէ «ընդէր բնաւ ծառայից արքայից արքայի տայք շրջել յաշխարհի ձերում»:», Եւ տեսեալ Խուրսայ, որ էր ի գաւառէն Արշամունեաց ի գեղջէն Շիրմաց դայեկորդի տեառն Շիրակայ Կամսարականին, զոմն ի Պարսից զօրացն, զի կամէր սպանանել զայր մի Կարնացի ի մշակացն. եւ մշակն շուրջ գալով զբարդիւ միով խուսափէր ի սպանողէն. եւ յարձակեալ նիզակաւ Խուրսն ի վերայ Պարսկին անդէն ի տեղւոջն սատակէր եւ զերծուցեալ ապրեցուցանէր զԿարնացին ի սպանողէն. եւ Մուշեղ եւ Ներսէ՛՛հ ընդ գործն հայեցեալ ընդ Խուրսայ, տեսեալ եւ զՏեփամուտսն զկնի նոցա թէ չեն կարի բազումք, յարձակեցան ի վերայ սակաւ արամբք եւ բազում արեանց ճապաղիս ի տեղւոջն հանէին եւ զայլսն փախստականս արարեալ դարձուցանէին ընդ կրունկն ամթով. եւ եղև թիւ մեռելոց ի տեղւոջն եօթանասուն եւ երկուց արանց: Եւ լուեալ զայսպիսի յաջողութեան գործ զօրավարին Հայոց՝ ետ փառս Աստուծոյ եւ ինքն գնայր ի սահմանս Հաշտենից եւ հասեալ բանակէր ի գաւառին Արշամունեաց ի գիւղն Երէզ, եւ գոնեա զայն գիշեր հանգստիւ յագեալ քնով՝ զարսն ի գեղջ Երիզայ առեալ ընդ զօրուն իւրոյ գայր հասանէր ի վերայ զակիշին ի գիշերի եւ սպարափակ արարեալ Երիզացօքն զտեղի կռուոյն իւրեանց զգունդս Պարսկացն ահաբեկէին, եւ խառնեալ ընդ

միմեանս ինքեանք զինքեանս Պարսիկքն առաթուր
հարեալ կոտորէին. եւ լինէր ձայն լալոյ եւ ձայն
գուժի ի բանակէ անօրինացն, բայց ի Հայոց գնդէն
Գարաղ միայն սեպուհն Գարեղեան մեծ արուժիւն
ցուցեալ՝ կատարելութեան պսակի արժանի եղև :
Եւ Ահա՛ն դարձեալ ի կոտորածէ թշնամեացն
հանգչէր զմնացեալ մասն գիշերոյն յողին գեղջն
Շտեայ ի գոմս տեղեացն եւ ի ծագել լուսոյն երթեալ
բնակէր ի գիւղն Շտեոյ : Եւ մինչ կամեցեալ հանգչել
առ վայր մի ի ծանրութենէ գիշերոյն աշխատութեանց՝
զաչս ի վեր առեալ տեսանէին եւ ահա հասեալ
կայր ի վերայ նոցա զօրագլուխն Պարսից Շապուհ :
Եւ տեսեալ Ահա՛նայ զյանկարծահաս գիմեցմունս
զօրագլխին՝ հրաման տուեալ փութանակի կազմէր,
որքան իսկ էին. գոչէր առիւծաբար թէ «մարդոյ
հաւատացելոյ միում՝ յերկուց վրիպել անհնար է.
այլ սակայն մինն յերկուսեան առաւել եւս մեծ՝ ի
վեր է եւ բաղձալի քան զմիւսն. մի՛ զանդիտեալ որ
զարհուրեսցի թերահաւատութեամբ. Տէր Աս-
տուած ի ձեռս սիրելեաց իւրոց մինն զհազարս
հալած է եւ երկուս զբիւրս շարժէ :», Եւ մինչդեռ
նա կազմէր յարձակմանն, հայեցեալ տեսանէ զի
գունդն ամենայն Հայոց դարձուցեալ զերեսս յուխ-
տէն երգման աւետարանին եւ ի խրատուէ զօրա-
վարին, երթային փախտեսցք ամենեքեան, եւ
մնաց ինքն եւ Մուշեղ եւ երեքեան Աամսարականքն
ինքեանց դայեկօք եւ այլ թուով արք քառասնիւք
կամ նուազիւք եւս : Ասէր ոմն ցղօրավարն թէ
«յուշ տէր յուշ.» այսինքն թէ հնար ինչ է ի
ժամոցս տեղի տալ եւ անձին զգուշանալ : Եւ Ահա-
հանայ տեսանագրեալ զինքն բարձր ձայնիւ ասէր թէ

“ցիս արդ որ յուշ մի ասէք, զի ինձ յուսալ
ի մարդ քաւ լիցի բայց միայն ի խաչն Տեառն.”
եւ քաջաբար հանդերձ ուխտապահ արամբք սա-
կաւուք հերձանէր զբովանդակ գունդն Պարսից եւ
ընդ մէջ ամենեցուն յայնկոյս ելանէր՝ սպանեալ
իւր եւ արանցն բազում արս հզօրս պատերազմօղս
ի զօրացն Պարսից. հարեալ խոցէին նիզակաւ
ընդ անութ կարէվէր եւ զհպարտ իշխանն Սիւ-
նեաց զԳդիհոն, որ պարծէրն ամբարտաւանու-
թեամբ թէ “ես ընդ Ղահանայ եւ այլ Հայերդ ոչ
եթէ նետիւ կռուիմ այլ գղղկով պողեալ զբոլորս
ցնդեմ:”

Բայց զօրավարին Ղահանայ հանդերձ գոր-
ծակցօքն զգործ քաջութեան վճարեալ, երթայր
այնուհետեւ անհոգս. եւ այնպէս արկեալ էր Աս-
տուծոյ զահ եւ զերկիւղ զօրավարին ի վերայ զօրա-
ցըն Պարսից, զի կարծէին թէ ի հայեցուածէ
լոկ առն Մամիկոնենի եւ յարանցն որ ընդ նմայն
էին՝ չղերձանիցին առանց վտանգի:

Իսկ Սիւնեաց զօրուն թափեալ զփորոտի իշ-
խանին իւրեանց ‘Գդիհոնի’ վասն կարի զազրապէս
հոտելոյ եւ պատեալ եղեգամբ՝ առեալ գնացին
յաշխարհն Սիւնեաց. զայն տեսեալ Սիւնեաց այրու-
ծիոյն բովանդակի՝ քայքայեալք ընդ այլեւայլ ճա-
նապարհս գնացին յիւրաքանչիւր տեղիս:

Եւ Շապուհ՝ պարսիկ գնդին զօրագլուխն՝
իրբեւ տեսանէր զքակումն Սիւնի գնդին եւ զա-
հաւոր զօրութիւն հակառակորդին Ղահանայ Մամի-
կոնենի, սրտմտեալ զարհուրէր. եթէ զինչ առնիցէ,
չիմանայր. զի ասէր. “թէ երեսուն միայն արամբք
ի վերայ եւ չորից հազարաց յարձակեալ խոր-

տակեաց զամենեցունց զսիրտս, այժմ որպիսի վըս-
տահուութեամբ կարացուք զայնպիսի քաջ որերոյ
ունել զդէմ սակաւացեալքս: Մի գուցէ ի մերձակայ
սահմանակից տեղեացս առեալ 'Վահանայ' օգ-
նականս՝ չկարիցեմք եւ զապրումն անձանց գտանել
այնուհետեւ: Այլ եկայք փութացուք յոստանին
Հայոց ի տեղիս եւ ճեպաւ դեսպանօք զգացուսցուք
արքայից արքայի:» Զայս զմտաւ ածեալ՝ չուէր
վաղին ի գաւառն Քասենոյ. եւ եկեալ ի գիւղն,
զոր Ալվարն կոչեն, մինչդեռ տարակուսեալ տան-
ջէին յերկիւղէ զօրավարին Հայոց, հասանէր դես-
պան ի Պարսից ունելով գոյժ չարաչար եւ նամա-
կանի բազում անողջոյն ի Պարսից, որք յանթիւ
կոտորածէ Հեփթաղին զերծեալք էին: Եւ զբեկումն
աշխարհին Արեաց ծանուցեալ ի գրեղոցն՝ ի մեծ
տրտմութիւն ընկղմեալ զարհուրէր 'Շապուհ', եւ
կոչեցեալ զայրն առանձին հարցանէր թէ ո՞րպէս
կամ զի՞որդ սպառսպուռ եհասս այնպիսի վախճան
եւ կործանումն Արեաց աշխարհին: Եւ դեսպանին
պատասխանի արարեալ ասէր թէ «քո հարցանելդ
պատշաճ եւ ի դէպ է, բայց ինձ կարի ծանր է
խօսել զվատ բանս, մանաւանդ յորում որ այնչափ
վնասուց եւ բեկման չէ պատճառ, բայց ինքն տէրն
Արեաց Պերող: 'Նախ' մինչդեռ այդրէն ի Վրկանի
զօրաժողով արարեալ կամէր խաղալ ի վերայ Հեփ-
թաղին, ո՛չ որ հարցանէր ի մարդկանէ զարժանն եւ
զանարժանն: Աղաղակէր ամենայն բերան՝ «ինքն
'Պերող' իսկ աստէն սուր ի վերայ եղեալ հրա-
մայեսցէ սպանանել քան եթէ սրով Հեփթաղին
տայ կորուսանել զԱրիս:» Եւ այնչափ բազմութեամբ
Արեօք եւ Անարեօք իբրեւ զմահապարտ ի մահ եւ

ոչ իբրև զպատերազմօղս ի կռուել երթային: Յորժամ մօտ հասաք անդր, առաքեաց առ Պերոզ շեփթաղն թէ «քո ընդ իս ուխտ է երգմամբ գրով եւ կնքով՝ թէ չկռուիմ ընդ քեզ. եւ սահմանս կարգեցաք, զորովք չիշխեսցուք թշնամութեամբ անցանել առ միմեանս. արդ յիշեա՛ զուխտն եւ ի բաց դարձիր խաղաղութեամբ եւ մի մեռանիր. քանզի ես եւ արդարութիւն ուխտապահութեան ի միասին կռուիմք եւ դու եւ ուխտազանցութեանն ստութիւն ի միասին էք. եւ արդ՝ դու ինձ զիմորդ կարես յաղթել:» Եւ Պերոզի սաստկապէս զայրացեալ պատասխանի արար հպարտութեամբ շեփթաղին եւ ասէ. թէ «զայս բազմութիւն գնդին, զոր դուք տեսանէք, կիսովս ընդ ձեզ կռուիմ եւ կորուսանեմ, եւ կիսովս զհող տեղեացդ, ուր դու լինիս, կրել տամ, որ ի ծովն եւ որ ի փոսն, զոր հատին, ընում:» Եւ առ անդգայութեան սրտին ոչ իմանայր թէ դիակամբ ծառայից իւրոց ընելոց է զփոսն, զոր փորեաց ի կորուստ անձին իւրոյ եւ ամենայն Արեաց աշխարհին: Եւ հասեալք առ միմեանս եւ հարեալք ի դիմի՝ կորեաւ ինքն ամենայն որդւովքն իւրովք եւ աշխարհաւ:»

Եւ լուեալ զայս ամենայն ի դեսպանէն՝ հրաման տային զօրուն եւ հասանէին յաշխարհն Պարսից. բայց զկանայս Վամսարականացն թողեալ Շապհոյ անդէն ի Բողբերդի՝ յանձն առնէր բերդակալին պատուիրելով բազում զգուշութեամբ պահել ըստ օրինի քրիստոնէից:

Եւ զօրավարին Հայոց Վահանայ եկեալ այնուհետեւ ի Վաղարշապատ քաղաք հանդերձ ողջախորհուրդ եւ աննենգ ուխտապահ նախարարօքն

Հայոց՝ կատարէր զսովորական ուխտս եւ զպատարագս ի սուրբ եկեղեցւոյն Վաթուղիկէի, զոր նորոգեաց մեծապայծառ շքեղութեամբ՝ զՏնացեալ գործ նախնեացն իւրոց, եւ անտի շուեալ յոստանն Գուին մտանէին, եւ գաղարեալ անդ աւուրս սպասէին եւ ակն ունէին հրամանի առաջնորդութեանն քրիստոսի:

Գ Լ ՈՒ Ն Լ .

Հ ա շ ա ն հ թ ի հ ն :

«Բախեցէք եւ բացցի ձեզ, ինչորեցէք
եւ սացի» .

Եւ լուեալ Հազարաւուխտոյ յաշխարհին ^{Գաղատ.}
Վրաց զսպանումն Պերողի՝ տարակուսէր յանձն իւր
եւ հասեալ ի դուռն՝ ժողովին առ նմա մնացորդք
Արեաց աւագանւոյն: Խորհուրդ ի մէջ առեալ թէ
զո՞ արժանի թագաւորութեան նմաննցուցանել կա-
րացեն. հաստատէին միաբանութեամբ զիրսն ի
վերայ Վաղարշու,* որ էր եղբայր թագաւորին Պե-
րողի եւ եղեալ վկայութիւնս բազմեցուցանէին
զնա ի գահու թագաւորութեանն Պարսից:

Խորհուրդ ի մէջ առեալ այնուհետեւ Հազա-
րաւուխտոյ միաբանութեամբ աւագանւոյն յեր-
կրորդումն աուր թագաւորութեանն Վաղարշու՝
խօսէր առաջի թագաւորին՝ «նախ առաջին՝ որպէս
մեծ աշխարհն Հայոց ի ձեր ծառայութենէ ի բաց
կացեալ են, եւ այրն որ ի չճանաչելոյ զպիտանաւո-
րութիւն նորա Պերող կորուսեալ եհան յԱրեաց
ծառայութենէ զայնպիսի աշխարհ, որքան ինձ
առնէ վնասք, գիտեն ամենեքեան. եւ Շապուհ
Միհրան, թէ լսել կամիք, դոյն իսկ ասէ ձեզ» .

Հարցեալ զՄիհրան Շապուհ զգործոյն Հայոց
եւ լուեալ կարգեալ բանս ի Միհրանայ՝ Շապուհոյ՝
ի Հազարաւուխտոյ եւ այլ ամենայն Արեաց աւա-
գանւոյն՝ վաղվաղակի նիտոր զՎշնասպգատ զայր
հեզ եւ մտացի եւ աշխարհաշէն բազում պրընտիր

* Ըստ Սերէոսի «Կաւատ որդի Պերողի» .

արամբ ի Հայս արձակէին. պատուիրէր նմա ինքն իսկ թագաւորն թէ « երթ ի Հայս եւ՝ որ ինչ օրինակաւ եւ է՝ ամենայն քաղցրութեամբ եւ սիրով ըստ կամացն Ղահանայ եւ նորուն ընկերակցացն նուաճեալ զորեարն՝ յԱրեաց ծառայութիւն ած: »

Եւ եկեալ Նիխոր յաշխարհն Հայոց՝ ոչ իշխեսաց միջամխել ի Հայոց տեղիսս, այլ դագարեալ ի գաւառին շեր ի գեօղն Նուարսակ՝ առաքեաց զպատգամաւորս առ Ղահան զՀապուհ խորհրդեան դպիր եւ Միհրվշնասպ ճուարշացի, որովք տայր գիտել թէ « հրովարտակ ունիմ առ ձեզ ի թագաւորէն Ղաղարշու նուաճել զձեզ խաղաղութեամբ: Արդ՝ արիք եկայք եւ լուարուք. եւ որպէս է ձեզ հաճոյ եւ խորհիք՝ ընտրեցէք որ բարին է: »

Եւ Ղահանայ լուեալ զայս ամենայն բանս՝ ժողովէր առ ինքն զամենայն հաւատարիմ ուխտապահացն գունդ եւ հրամայէր եկելոցն ի Նիխորոյ ասել առաջի ամենեցուն զբանս թագաւորին Ղաղարշու եւ ասէր ցպատգամաւորսն առ վաղիւն առնել նոցա պատասխանի: Եւ ի վաղիւն խորհեալ նախ ընդ միմեանս, սկսաւ խօսել Մամիկոնեանն եւ առնել պատասխանի բանիցն Նիխորոյ: « Մեր ապըստամբութեան իրացն բազում են բանք եւ կարեւոր. եւ չէ հնար գրով վճարել կամ պատգամաւ. բայց երիս բանս ասեմ՝ ձեզ. թէ այս երից բանիցս պատասխանի առնէ, որպէս ես կամիմ, եւ կարէ տալ մեզ գրով եւ կնքով թագաւորին, զամենայն զոր ինչ ասէք՝ զպատեհն եւ զարժանն առնեմք եւ բանի ձերոյ լսեմք, որպէս եւ նախնիքն մեր լուան եւ եթէ ոչ հաւանին յանձն առնուլ եւ խլտանան, ելցուք ըստ աշխարհ եւ կորիցուք եւ

խնդու թեամբ մեռցուք, այլ պարսկի առն երկիր ոչ պագցուք:»

«Նախ առաջին՝ եթէ զՏայրենի եւ զԲնիկ օրէնս մեր ի մեզ թողուք. եւ զՏայ այր զոք մի մոգ ոչ առնէք. եւ ումէք յաղագս մոգութեան գահ եւ պատիւ չտայք. եւ զկրակարանն յաշխարհէս ի բաց տանիք. եւ զեկեղեցւոյ թշնամանս յաղտեղի եւ յանպիտան մարդկանէ, որ ցայժմ լինէր, յայսմ հետէ մեզ չտայք տեսանել:

Երկրորդ՝ զմարդ ոչ իշխանաբար ճանաչէք այլ իրաւաբար գիտել զլաւն եւ զվատթարն, ընտրել զպիտանին եւ զանպիտանն, իմանալ զտոհմիկն եւ զանտոհմիկ, ունել առ լաւն զպատուականն եւ զքաջն եւ զօգտականն, սիրել զվաստակաւորսն եւ ատել զանվաստակն, ունել ի մօտ զիմաստունս եւ ի խորհուրդս առնել. եւ զանմիտսն ոչ մօտեցուցանել, այլ եւ ի հրապարակէ եւս հալածել:

Եւ երրորդ՝ որ տէրն է Արեաց եւ աշխարհի թագաւոր՝ կամիմք, զի ինքն տեսցէ իւրովք աչօք եւ ինքն լուիցէ իւրովք ականջօք եւ ինքն գիտասցէ զմարդ լաւ եւ զանլաւ: Թագաւոր, որ իւրովք առողջ աչօքն հայի եւ աննախանձ լսողութեամբ լսէ եւ արդար բանիւ խօսի ընդ իւր ծառայս, կենդանացեալ ծառայքն օր քան զօր աճեցուցանել ջանան զբարին, որպէս աշխարհ շինի եւ տէրն պայծառանայ:

Արդ՝ եթէ զայդ այդպէս կարէք խոստանալ, զխոստացեալսն գրով եւ կնքով հաստատեալ տայք ցմեզ, ապա կոչեա՛ եւ գամք կա՛մաւ եւ լսեմք բանից ձերոց եւ հրամանի թագաւորին հաւանիմք, զոր ինչ ասէ:»

Եւ խօսեցեալ զայս ամենայն ընդ Շապհոյ խոր-
հրդեան զպրի եւ ընդ Միհրովնասպայ ճուար-
շացոյ ուղարկեաց զնոսա. առաքեաց եւ յիւր
ուխտակցացն զՅաշկուր Արծրունի եւ զՍահակ
Կամարականն՝ զերանելոյ զԱրշաւրայ զորդի եւ
զՎասալուրտ Կարքային եւ զԱռավան Աղբիւրկացի
եւ զՊաճոկ ի մարդպետական գնդէն:

Եւ տեսեալ Նիխորոյ զՀայերն, որ չորան առ
նա ի Վահանայ՝ ուրախացաւ. եւ հրաման տուեալ
ընթրեացն ընկալաւ զնոսա բազում գոհութեամբ
եւ յոյժ սիրով՝ յիշելով հանապազ ըստ ամենայն
բաժակի զքաջ Մամիկոնեանն Վահան: Եւ ընդ
առաւօտն ժողովեցան ամենայն ատեանն Պարսկաց
առաջի Նիխորոյ՝ աստուածուրաց մարդիկն եւ պատ-
գամաւորքն ի Նիխորոյ եւ հայ նախարարքն. զպատ-
գամն Վահանայ առաջի ամենայն ատենին յայտնապէս
լուեալ Նիխորոյ եւ խնդալից եղեալ գրէր նամակ
առ Վահան օրինակ զայս. «Լուայ, ասէ, զամենայն
խօսեցեալսն քո ի պատգամաւորացն. արդ՝ արի եկ
առ իս վստահութեամբ եւ զամենայն խնդիրս քո
եւ այլ ինչ զոր դու ասես՝ ուխտեալ է Արեաց
տեառնն եւ ամենայն Արեաց աւագանւոյն տալ
լիով եւ կատարել:» Եւ զնախարարսն, որ եկեալ
էին ի Վահանայ, պատուեալ արձակէր ընդ պատ-
գամաւորս իւր:

Եւ պատգամաւորացն առ Վահան մատուցեալ
զնամակն Նիխորոյ ստիպով հաւանեցուցանէին նմա
երթալ:

Չուեալ այնուհետեւ զօրավարին Հայոց Վա-
հանայ ամենայն ուխտապահօք եւ բազում գնդաւ՝
երթային ի գաւառն Արտաղ ի գեօղն Եղինդ.

գաղափարէր անդ ինքն եւ որ էին ընդ նմա եւ առաքէր
առ Նիխոր եւ զիւր եկն տայր գիտել նմա. եւ
ասէր ցՆիխոր. «արդ՝ եթէ թուի քեզ գալ իմ եւ
տեսանել զքեզ, տուր ածել առ իս արս աւագս՝
Արիս յականաւոր տոհմաց, որ եկեալ կացցենաստ առ
իմ որեար մինչեւ եկեալ ես տեսից զքեզ եւ խօսե-
ցեալ իմ եւ քո լուիցուք ի միմեանց զոր ինչ ի գէպն
թուի մեզ առնել:»

Եւ Նիխորոյ լուեալ զեկն եւ զկամս Աշանայ՝
վաղվազակի տայր տանել ցԱմասարականն տէրն
Շիրակայ Ներսէ՛՛՛ Բաղէ զԱտրպայական Շահպապ
եւ զԱԵՏՎԵՏՆԱՄ զՀայոց հազարապետ եւ զՆեր-
շապուհ զՄիհրանայ զեղբայր եւ զՏինգ եւս այր
աւագ Պարսիկս:

Եւ Աշանայ տեսեալ զաւագորեարն ընդ-
ունէր զնոսա խնդու թեամբ եւ ի միասին ուրա-
խացեալք այն օրն ի վաղիւն թողոյր զու թեսին
զնոսա առ իւր հաւատարիմ արս եւ ինքն չուեալ
գնդաւ եւ կազմութեամբ գնայր առ Նիխոր. մեր-
ձեալք ի գիւղն, ուր Նիխոր էր, հրամայէր զօրուն
վառել ըստ օրինի պատրաստութեան պատերազմի.
տայր հրաման Աշան հնչեցուցանել զփողս պատե-
րազմականս, յորմանէ՛՛ զարհուրեալք արք զօրուն
Նիխորոյ՝ կարծէին խաբէութեամբ ի վնասել զնո-
սա եկն Աշան. եւ Նիխոր առաքեալ ընդ առաջ
նորա արս աւագս՝ տայր ասել ցՄամիկոնեանն,
եթէ՛՛ «ոչ ըստ կարգի Արեաց առնես դու զայդ,
այլ նորոգ իմն ձեւանաս. քանզի ի չուի փողով
յԱրեաց բանակ սպարապետն միայն Արեաց իշխե-
մտանել եւ այլ որ զայդ համարձակութիւն ի
Պարսիկս ոչ իշխե առնել:» Եւ Աշանայ պատաս-

խանի տուեալ ասէր. «Նախ՝ արա՛ զիս Արեաց տեառն ծառայ, ապա եւ առանց ի քէն իսկ ուսանելոյ թուի թէ եւ ես իսկ գիտեմ զԱրեաց աշխարհի զկարգ եւ զարժանն:» Ապա ինքն իսկ Ղաւհան՝ եկեալ տեսանէր զնա՝ զՆիխոր՝ յատենի ժամու, վասն զի ընդ ծագել արեւուն եկն Մամիկոնեանն առ Նիխոր: Եւ Նիխորայ տեսեալ զՄամիկոնեանն Ղաւհան եւ զուխտակիցսն ընդ նմա՝ տայր զողջոյն զԱրեաց տեառնն Ղաղարչու եւ զամենայն աւագանւոյն: Եւ լուեալ Ղաւհանայ զողջոյն Արեաց տեառնն եւ դրան աւագանւոյն շնորհակալութեամբ ընդունէր: Հրաման տուեալ Նիխորոյ զամենայն արս զօրուն Ղաւհանայ ի ներքս թողուլ, նոյնպէս եւ աւագ պարսիկ որեարոյ ի ներքս կալ յատենին հրամայէր եւ սկսանէր խօսել ընդ Ղաւհանայ եւ ասէր. «Գործ պատերազմի քաջութեամբ, եւս առաւել խոհականութեամբ եւ իմաստիւք վճարի. դու զերկոսեանն զայդ ի քում անձին լիով ետուր տեսանել ամենայն Արեաց աշխարհի եւ ճանաչել. քանզի զքաջութիւն ցուցեր սակաւ արամբք կռուելով ընդ բազումսն եւ զիմաստութիւն յայտ արարեր գիտելով զժամ կռուոյն եւ զտեղի տալոյ: Զի եթէ ո՛չ երկու այդ իրք ի քեզ լի եղեալ էին, զիա՛րդ հնար լինէր քեզ այդչափ կարի սակաւ արամբք կալ ընդդէմ այնչափ անթիւ բազմութեան պատերազմող որերոյ եւ երբեմն մեծապէս յաղթել եւ երբեմն զարհուրեցուցանել եւ աշխատել: Յաղագս որոյ՞ զմտաւ ամեալ իմ զքո այդպիսի արարուած եւ զմտաւորութիւն՝ կարի քաջ ճանաչեմ զամենայն պատասխանիս, զոր առնելոց ես դու մեզ ամենայն բանի զոր լսես ի մէնջ: Ասան զի՛ թէ զապստամ-

բութենէդ քումմէ հարցանեմք թէ զի՞նչ իշխեցեր
խորհել՝ թող թէ առնել՝ պատասխանի տուեալ
ասես թէ՝ « չճանաչողութիւնն Պերողի բռնա-
դատեաց զիս մեռանել : » Եւ ոչ որ Արեաց կարէ
քեզ մեղադիր լինել : Ար այժմ Արեաց տէրն է եւ
ամենայն աւագանին զայդ եւեթ խօսին հանապազ
յիշելով զՊերողի անհաւան եւ զամբարհաւած
զբարսն : Դու թէ հաւանեալ նուաճիս եւ բնիկ
քո նախնեաց տեառն ծառայութիւն առնես եւ որ
ինչ վատթարն եղև ի մէնջ եւ ի ձէնջ մոռանաս
եւ ի բաց թողուս, աստէն ի շայս կաս, մինչև
թագաւորն կնքէ եւ տայ բերել առ քեզ. եւ
եկեալ բարեաւ առ տէրն Արեաց զամենայն որ ինչ
բարի եւ արժան է եւ քում անձինդ եւ որում
դու կամիս՝ տայ սիրով եւ կամաւ եւ կատարէ : »

Եւ լուեալ Վահանայ տայր պատասխանի եւ
ասէր. « Յորժամ զիշխանս բարեսէրս տայ եւ լա-
ւածանօթս եւ աշխարհաշէնս՝ անդէն եւ անդ
արժան է նուազամտին գիտել զբարերարութեանն
Աստուծոյ այցելութիւն : Տեսանեմք զքեզ կամաւոր
բարւոյ եւ սիրիչ. իսկ վասն Պերողի զոր ասացեր
անընտրող մտօք ունելով զծառայս, բաւական լիցի
քոյ տեառն բանն, եւ ես գոհանամ զԱստուծոյ, զի
զիս անաշխատ պահեցէք յառնելոյ զըստ հարցման
քո զպատասխանիսն : Իմ թէպէտ էր ամենայն
տրտունջ զՊերողէ, որպէս հանապազ խաբէին զնա
արք ատեցեալք յամենայն սրբասէր մարդկանէ,
փախստականք յաշխարհէն ըստ աղտեղի գործոց
իւրեանց, լեռնախոյսք, աւազակապետք, արիւնա-
պարտք, հացկատակք, բանորսողք, խաբէբայք,
չաղակրատք, անյարուչք, վատատոհմակք. եւ գային

անկանէին ի մոխիրն, եւ ձեր տուեալ զինդիրն
ուղարկէիք պարգեւելով զա՛հ եւ պատիւ եւ զտունս
եւ զկեանս եւ զմեծութիւնս. եւ այնպիսի խաբերաց
մարդկան ծանուցեալ թէ ոչ իմաստիւ եւ քաջու-
թեամբ կեցեալ եւ մեծացեալ, այլ սուտ վաճառա-
կանութեանն մոխրով, զնոյն փութային եւ որդ-
ւոցն իւրեանց ուսուցանել. վասն որոյ բարձեալ էր
յաշխարհէն Հայոց եւ կորուսեալ վաստակք եւ
միտք, քաջութիւն, տոհմականութիւն, արգարու-
թիւն. եւ ձեր Արեաց տեսանելով զայն ամենայն
եւ չծանուցեալ թէ՛ շէն ուսեալ ինչ՝ չգիտեն՝
չեն մեղադրելի, ամենայն վատաց եւ յետնելոց
զՀայս ամէիք օրինակ՝ նախ Ասորոց, ապա Լբելոց,
ապա լուծելոց, ապա՝ անդամալուծաց: Ար՛նոցա
իսկ նման մարդ էր, ձեր խարող Հացկատակաց
ջոկն էր եւ ոչ կորացեալ մտանէր ընդ գետին.
վասն նոցա եւ խնդութիւն եւս թուէր այնպիսի
լուրն: Այլ որ մարդ էր եւ ամօթ կայր ի սրտի
եւ զայնպիսի բանս յԱրեաց տեսանէն լսէր, ոչ
միայն միանգամ եւ երկիցս եւեթ, այլ թէ եւ
տասն անգամ կեայր եւ Հանապաղ զնոյն լսէր,
տասն անգամ արժանի էր մեռանել: Ասան որոյ եւ
մէք իրբեւ զխորհուրդս զայս իշխեցաք խորհել,
թէպէտ ամաք զմտաւ երթալ ըստ աշխարհ ելանել
եւ կորնչել ճանաչելով թէ մէք առաջի այնչափ
բազմութեան զօրաց ոչ կարեմք կալ. բայց ապա՝
զայս ամաք զմտաւ՝ թէ գաղտ բնաւ զարհուրեալ
գնամք առաւել եւս ստուգապէս Հաստատեալ
ժառանգեմք զանուն վատութեանն որ կայր ի վերայ
մեր, թէ մարդիկ, որ այնպէս յետին եւ անպիտան
էին յիրաւի կորեան եւ անհետ եղեալ չերեւէին

ուրեք. արդ՝ ընտրեցաք նախ ծանուցանել զանձինս
ևւ ապա կամ մեռանել ևւ կամ կորնչել: Զայս
նշան մի տամ ձեզ ևւ փորձեցէք. ևւ զորեարն զայն,
որ գամ մի Վերողի յիւրում թագաւորութեանն
մոգութեամբ տէր է արարեալ ևւ այժմ գահ ունին
ևւ պատիւ ևւ յիւրաքանչիւր գաւառի իշխան են ևւ
ձիոյ տէր են ևւ զինու ևւ դնդի, հրաման տուք, զի ժո-
ղովեսցին միաբան ամենայն իւրեանց այրուծիով
ևւ մէք ևւ տոյն արք թուով, զոր դուք գիտէք,
որոց ոչ գոյ ոչ տուն ևւ ոչ ծառայ, ոչ գունդ ևւ
ոչ տանուտէրութիւն, ևւ դուք որ Արիք էք, զձեր
օգնութիւն վայր մի ի բաց կալայք ևւ զաշխարհս
չայոց ի մեզ ևւ ի նոսա՞ թողէք ևւ որ որ կարացէ
ի միւսմէն հանել՝ նմա՞ տաջիք ևւ ձեզ ծառայու-
թիւն արացէ:

Եւ արդ՝ լուել զօգուտն բազմաց ևւ շասել
անհնար է. ևւ քանզի յաղագս մեծի աշխարհի են
բանքս իմ, որ զանձինս ի մահ կոպ ևւ յԱրեաց
տեսանէն ի բաց կացաք, զայդ երիսս ինչ ի ձեռն
պատգամաւորացն դրեցի առ քեզ. մեզ այդ խըն-
դիրք միայն պիտին ևւ շնորհեցէք գրով ևւ կնքով
ի թագաւորէն, ևւ մեր բնիկ տեարք էք ևւ մէք ձեր
բնիկ ծառայք. ևւ զյանցումն, զոր ի բունութենէ
յանցանել ետուք, թողութիւն արարեալ շնոր-
հեցէք մեզ:»

Եւ նիխորոյ լուեալ զայսպիսի կարգումն բա-
նիցն ի Վահանայ՝ ասաց առաջի ատենին՝ թէ «հա-
մարձակապէս ևւ արգարխօսք Վահանայ ևւ նուաճ-
մանս աւետիք միսիթարեալ ուրախացուցին զիս:»
Եւ այն օր հրամայէր Վահանայ առ նմա ուրախանալ
ամենայն ուխտակցօքն ևւ զուխտանենդսն ևւ զուրա-

ցօղսն հանին արտաքոյ ընթրեացն ամօթալիցս: Եւ ի վաղիւն ժողովեալ ամենայն բազմութիւն մարդկան ի հրապարակն՝ հրաման տայր Նիխոր մինչեռնինքն առանձինն էր զՄամիկոնեանն Վահան տանել ի ներքս ի սենեակ, եւ խօսեցեալ ըստ ժամուն ընդ նմա միայն ընդ միայն զբազում ժամս զպէտս կարեւոր իրաց աշխարհի՝ գային երկոքեան ի միասին ի տուն ատենին: Հրաման տայր Նիխոր ամենայն եկեղոցն ընդ Վահանայ՝ նախարարաց եւ ռամկաց եւ արանց պարսիկք աւագաց գալ առ նոսա յատեանն. բայց զարսն որ զինքեանս հաւատարիմս Պարսկացն կացուցանէին՝ հրաման առեալ նուիրակացն եւ ոչ ի դուրսն մօտել տային: Եւ էր այնուհետեւ տեսանել ի վերայ երեսաց մոխրապաշտացն նոյն կերպարան մոխրոյն իջեալ լի ամօթալից ձաղանօք. եւ էին գոյնք ամենեցուն արգարեւ ծիւրեալք, ծնկեալք, երիթացեալք. եւ ցանկային բազում գնոց առնուլ թէ գոյր հնար զապստամբութեանն անուն եւ ոչ որ տայր նոցա. վասն զի որ դք յայնպիսի անձանօթիցն կամէր մտանել յատեանն՝ ասէր ցնուիրակսն թէ յապստամբացն գնդէն եմ:

Եւ երկրորդեալ յատենին զնոյն բանս Մամիկոնեանին Վահանայ՝ սկսանէր միւսանգամ խօսել ընդ Նիխորոյ եւ ասէր. «զոր ինչ խնդրեցաք ի քէն պատգամաւորօք եւ գրելովքն՝ երէկ եւ այսօր դէմ յանդիման խօսեցայ ընդ քեզ. դու հրամանաւ Արեաց տեառնն գրով եւ կնքով խոստացար տալ մեզ, առանց որոյանհնար է կեալ մեզ եւ ծառայութիւն առնել ձեզ: Հաւատոյ քրիստոնէութեան հաստատութիւն, մոգութեան եւ ատրուշանաց յաշխարհէս Հայոց բարձումն, զեկեղեցւոյ ըստ մեր

կամաց զպայծառութիւն եւ զպաշտօն կնքով թագաւորին հաստատեալ մեզ. եւ այլ զոր ինչ գրեալ է ի նամակին, ոչինչ է պիտոյ բազմաբանել առաջիքս. յաղագս գահու եւ պատուոյ եւ շքեղութեան հայելով յիւրաքանչիւր ուրուք վաստակս տաջիք անհոգութեամբ եւ մի զրկիցէք:»

Զայս ամենայն Նիխոր ակորժելով յանձն առնոյր. խնդրէր ի Ղահանայ զԵնիկ Հայոց զայրուձին. «կազմեալ, ասէ, փութով եւ արձակեալ ի դուռն. քանզի Զարեհ որդի Պերոզի ընդդիմացեալ Արեաց արարուածի՝ գուռն գեո կազմէր ի կորուստ անձին իւրոյ:» Եւ հրաժարեալք ի միմեանց չուէին խաղաղութեամբ Նիխոր առ թագաւորն ի դուռն եւ զօրավարն Հայոց ի Գուրն:

Եւ կազմեալ Ղահանայ զայրուձին Հայոց արձակէր ի դուռն ի ձեռն Արեւնայ Ամանագացոյ. արձակէր եւ զիւր եղբօրորդի, զորդին նահատակին Աստակայ, զԳրիգոր: Արոց հասեալ ի գործոյ պատերազմին եւ հարեալք ի դիմի միմեանց գուռնքն երկոքեան, գուռն Զարեհի փախստական լինէին: Անդ սեպուհն Մամիկոնէից Գրիգոր ցուցեալ մեծ քաջութիւն յայտնի լինէր զօրավարին եւ զօրացն ամենեցուն:

Եւ հասեալք յեղբ գետոյն զկամուրջն Արտաշատու գտին աւերեալ եւ տեղիս անցի ոչ գտանէին. իսկ քաջ զօրավարն Ղահան մերձեալ ի տեղի մի յեղբ գետոյն եւ տեսանագրեալ զինքն նշանաւ խաչին՝ իջանէր ի գետն եւ որպէս ընդոյժ տեղի ծանծաղ անցանէր խաղաղութեամբ ընդ ջուրսն, եւ տեղին ամենայն գնդին լինէր ճանապարհ անցից անհոգութեամբ: Եւ ապա մտեալ

յոստանն ի դուին եւ զշնորհակալութեան զպատարագն մատուցեալ՝ նախ զաղքատացն ողորմածութեամբ ըստ սովորութեանն կատարեալ զտուրս՝ ուրախանային։ Եւ յետ սակաւ աւուրց ժողովեալ զայրեւծին Հայոց գնայր առ թագաւորն Վաղարշ։

ԳԼՈՒԽ ԼԱ.

Մարգարանոթիսն վախճանայ:

« Բազում ինչ է որբութիւն սաստաք լինել անսորութեան, որպէս աղօթք՝ դիտութեան եւ սէր սուրբ՝ միարտն ոգաւիցս: »

Այլ լուեալ թագաւորին եւ ամենայն Արեաց ^{Չարար.} աւագանւոյն զերթսն Վահանայ ի դուռն՝ վաղվաղակի ժամ արարեալ յանդիման լինէր Վահան թագաւորին:

Վաղարշու զՄամիկոնենին Վահանայ հարցեալ զողջոյն ոչինչ աւելի քան զայն հարցանէր այն օր. եւ վաղիւն լինէր խորան մեծ լցեալ սաստիկ որերով:

Սկսանէր խօսել Վաղարշ ընդ Վահանայ « Լուաք, ասէ, լիով զամենայն խօսեցեալսն քոյ ընդ նիխորոյ, զոր ինչ պատգամաւորօք, զոր ինչ նամակաւ եւ զոր ինչ դէմ յանդիման: Պերողի ամբարտաւանութիւն, եթէ զքեզ միայն էր կորուսեալ յԱրեաց՝ թեթեւ ինչ էր վնասն. ծառայ մի կորնչէիր, որում թերեւս եւ փոխանակ գտանէր. բայց նա՛ Պերող՝ անթիւ բաղմութիւն լաւ որերոյ կորոյս, որոց այսօր փոխանակ չիք. արդ՝ դու այսօր հարցման արժանի էիր եւ պատուհասի եւ շարաշար մահու, բայց իբրեւ այլ է պատճառ ամենայն գործիցդ, զոր դու գործեցեր, զքեզ պատուհասել օրէնք մեր ճշրամայնն. քանզի զայդ գործ զոր դու գարացեր գործել, առ Պերողի արհամարհոտ եւ կամակոր բարուցն բազումք խորհէին յԱրիս գործել, բայց չեղնն ձեռնհաս, զի չկարացին զանձինս ի մահ տալ այդպէս աներկիւղ, որպէս դուքդ ետուք:

Գուք բնաւ առ ոչինչ համարելով զայս աշխարհ՝
քաջաբար մեռան, որք մեռանն, եւ եւս առաւել
քաջաբար կեցայք, որ ապրեցայքդ եւ ի միջի էք:
Երանի՛ թէ եւ այլ որերոյն, զորս կորոյս Պերող, կարա-
ցեալ էր առնել զայդպիսի քաջասրտութիւն, թերեւս
այսօր կենդանի էին իբրեւ զձեզդ եւ ի միջի
առ մեզ:»,

Պատասխանի տուեալ Վահանայ առաջի ամե-
նայն բաղմութեանն ասէ. «Խօսել առաջի Աստուծոյ
եւ առաջի ձեր թագաւորաց երկայն բանիւք չէ
արժան. քանզի ես զամենայն զխօսս մեր եւ զինդիր
եւ զհամարձակութիւն գործոյն ցուցի ի ձեռն
Նիխորոյ գրով եւ կնքով: Գուք զմեզ հոգւովք
հարկանէիք որում ոչ մեր նախնիքն եւ ոչ մեք
առաջի չկարացաք կալ եւ հանապազ բողոքեմք,
եթէ սուտ թուին մեզ օրէնքդ ձեր, մի՛ բռնա-
գատէք զմեզ թշնամանել զոր կամաւ խորհրդով
պատուել ոչ կարեմք. քանզի օրէնք մեր զարբու-
թիւն խնդրեն եւ զամենայն աղտեղութիւն, որով
հոգիք մարդոյ կորնչին, չառնուն յանձն եւ չկամին
եւ տերանց հրամայեն ծառայել եւ հնազանդ լինել
որպէս Աստուծոյ: Ա՛ղէ ցուցէք այր մի՛ որ պատ-
ուեալ են վասն պիտոյութեան կամ ի կռուի վաստակ
եւ գործ ցուցանելոյ. զաղտեղի գործս նոցա եւ
զմահապարտութիւն յայտնապէս գիտեն գաւառա-
կիցք նորա եւ այլ մարդիկք աշխարհին չայոց-
կրսեր շինականք աշխարհին չայոց հաց գարշէին
ուտել ընդ նոսա եւ կամ բնաւ ի մօտ իսկ երթալ
առ նոսա: Գային ի ձէնջ խաբէութեամբ զձեր
օրէնսդ ունէին եւ ըստ կամի աղտեղեալ զկրակն՝
զձեզ առ անմիտս ունէին:

Յաղագս որոյ համարձակապէս առաջի ձեր ասեմ պսոր՝ ի բաց բարձէք զխարէութեան զվաճառդ զայդ յաշխարհէն Հայոց: Գուք ի մէնջ որպէս ի ծառայից զձեր տերանց զպատիւն խընդրեցէք, զգործ եւ զվաստակ եւ զհպատակութիւն. եւ աստուածաբար ըստ իւրաքանչիւր վաստակոց զարժանն հատուցէք: Եւ զինդիրդ զայդ որպէս օրէնքն են թագաւորաց գրով եւ կնքով մեզ հաստատուն արարէք եւ ի մէնջ որպէս ի ծառայ որերոց գործ խնդրեցէք եւ հպատակութիւն:» Պատասխանի տուեալ Աղաղարչու ասէր. «Չամենայն զոր ինչ խօսեցաւ Աւհանն տուեալ եղիցի ձեզ մեր գրով եւ կնքով մինչեւ յաւիտեանս: Եւ զգործս ասպտամբութեանդ, զոր ի բռնութենէն Պերօզի եւ ոչ ի ձեր կամաց գործեցեք՝ թողեալ իցէ ձեզ պսոր:»

Եւ արձակեցին զատեանն. իսկ ի վաղիւն խորհեալ տալ Աւհանայ զտէրութիւն Մամիկոնէից եւ զսպարապետութիւն Հայոց՝ բազմեցուցանէին զնա՝ զԱւհան՝ ի գահու տէրութեան Մամիկոնենից տուեալ ցնա ըստ օրինի նախնեաց իւրոց եւ զսպարապետութիւն Հայոց աշխարհին: Շնորհէին եւ այլոց ուխտապահ նախարարացն Հայոց որ ինչ էին պատշաճ ըստ անձին արժանաւորութեան:

Եւ հրաժարեալ ի թագաւորէն Արեաց եւ յամենայն գրանն աւագանւոյն հարցանէր Աղաղարչ եւ ասէր. «Աւհան սպարապետ Հայոց գո՞հ ես զմէնջ. թէ պիտի եւ այլ եւս ինչ՝ ասա՛:» Եւ Աւհանայ պատասխանի տուեալ ասէր. «զոր ինչ ձեր բարեբարութիւնդ առ մեզ արար՝ Աստուածն, որ ամենեցուն արարիչն է, նմա միայն հնար եւ վայելուչ

էր առնել, քանզի զվնասն թողէք, գահ եւ պատիւ տուեալ մեծարեցէք, զգլորեալ եւ զհորուսեալ աշխարհ մի գտեալ կանգնեցէք. բայց որովհետեւ հարցէք, որպէս եղէք կենդանացուցիչ մեռելութեանս իմոյ, կամէի թէ դրովանդակ անձնս յարուցեալ էր եւ ոչ զկէսս, վասն զի զկէսս մեռեալ տեսանեմ՝ դեռ:» Եւ Աշղարշու հարցեալ ասէր «Ծանո՞ մեզ զպէտս բանիդ զի գիտասցուք:» Եւ Ահաճանայ ասացեալ զի «Թէ էր շնորհել զտանուտէրութիւնն Աամսարականին, ապա բովանդակապէս տեսանէք զմեռելութիւն ամենայն անդամոցս կենդանացեալ:» Եւ Աշղարշու պատասխանի արարեալ «յաղագս ոչ կարի տրտմեցուցանելոյ զքեզ ի ժամուս, զինախ եւ առաջին զայդ պարգեւ խնդրեցեր ի մէնջ, եղիցի վասն քո տուեալ զտէրութիւն Աամսարականին: Բայց դու այժմու ի մէնջ պարգեւիդ գոհ լեր եւ ջանա ամենայն ուժով տիրասէր լինել յայսմ հետէ եւ արգարամիտ եւ աշխարհաչէն: Եւ երթ բարեաւ ի քո ընտանիս եւ յաշխարհն եւ հասելոյ երբէք ի մէնջ հրամանի կազմ կաց եւ պատրաստ:»

Եւ եկեալ տէրն Մամիկոնէից Ահաճան յաշխարհս Հայոց ամենայն ուխտապահ նախարարօքն՝ ընդ յառաջ ելանէր սուրբ կաթուղիկոսն Յոհան պատուական նշանաւ խաչին եւ սուրբ նշխարօք ճգնազգեաց նահատակին Գրիգորի եւ ողջունէր զնոսա օրհնութեան համբուրիւ եւ ասէր ուրախալից սրտիւ. «ցնծացէ անձն իմ ի Տէր, որ զճգնեալ որդւոց եկեղեցւոյ իւրոյ ջնջեաց զբիրան, հանգոյց զաշխատութիւնն, մաքրեաց զաղտ զինուցն, լուաց զոգիսն հաւատարմաց ուխտապահութեան ջրովն

և զգեցոյց ամենեցուն հանդերձ փրկութեան և պատմութեան ուրախութեան: Եւ օրհնեալ զամենեսեան նախ՝ գային ի Աաղարշապատ, որ այժմ անուանի Նոր քաղաք, և ըստ սովորութեան իւրում սպարապետն Աահան ուխտակից նախարարօքն կատարէին զուխտս և զնուէրս ի սուրբ եկեղեցւոյն կաթողիկէի և պա՛ յիւրաքանչիւր տեղիս նահատակելոց կուսանաց՝ հոգացեալ նախ զպէտս աղքատացն: Գային միաբան ամենայն նախարարքն Հայոց ցնծութեամբ սաղմոսիւք և ճառիւք հոգևոր վարդապետաց եկեղեցւոյ սրբոյ:

Եւ կացեալ անդ աւուրս պապ գայր մտանէր 'Աահան' ամենայն բազմութեամբն ի բուն ոստանն ի Գուին Հայոց: Եւ ժողովեաց 'Աահան' զՏարկս ^{Սեբեաս} աշխարհին Հայոց և շինեաց եկեղեցիս մեծամեծս, զոր աւերեալ էր Պարսից ի Աաղարշապատ քաղաք ի Գընի և ի Քրղրայս և ի բազում տեղիս աշխարհիս Հայոց: Եւ շինեալ զերկիրն նորոգեաց վերստին 'Թելադրութեամբ և խրատու սուրբ հայրապետին Զովհաննու Մանդակունոյ: և

Յայնժամ գայ յերկիրս Հայոց մարզպան Անդեկան այր խելացի, մտադիր, իմաստահայեաց, որ գիտէր ճանաչողութեամբ որոշել զիմաստունն յանմտէն և զլաւն ի վատթարէն, տեսեալ օր ըստ օրէ զիմաստից զառաջատեսութիւն, զարգարախոհութիւն, զաշխարհահոգութիւն 'և' զքաջութիւն սրտի Աահանայ՝ տայր գիտել թագաւորին Աաղարշու լիով զամենայն ճանապարհորդեալ յաշխարհէս Հայոց ինքն Անդեկանն ի դուռնն 'ասէ'. "համարձակիմ առաջի ձեր ասել յայտնապէս թէ անդէպ է՝ այլ մարզպան կացուցանել. քանզի այլ մարզ-

պան, որ երթայ ի յաշխարհն Հայոց յամս երկուս
և երիս հաղիւ կարէ ճանաչել նախ՝ զիրս աշխար-
հին զղիւրն եւ զգօուարն, ապա՝ զմարդիկ աշխարհին
զլաւն եւ զվատթարն: Եւ յառն Վահանայ ի
լաւութիւն հայելով եւ յաջողակութիւն ի բազում
ժամուց խորհելով ի միտս իմ՝ եւ լաւ համարելով
աշխարհին իրաց եւ արքունի՝ համարձակեցայ ասել՝
խորհել զարժանն եւ ասել:,,

Եւ լուեալ զայս ամենայն յԱնդեկանայ թա-
գաւորն Վաղարշ՝ վաղվաղակի հրամայէր հրովար-
տակ առնել ի Հայս եւ զտէրն Մամիկոնեննից եւ
զգօրափարն Հայոց մարզպան ի վերայ աշխարհին
Հայոց կարգել:

Իսկ Վահան թէպէտ եւ զխանտաձութիւն հայ
մարդկան ճանաչելով ծանրանայր ընդ իրս, այլ եւ
ոչ ընդդիմանալ հրամանի թագաւորին իշխէր.
Եւ առեալ զհրովարտակն խնդրէր վաղվաղակի
անդրուվար՝ երթալ ի տունն Աստուծոյ. լուեալ
զայս մարդկանն որ ի քաղաքին, գրոհ տուեալ առ
հասարակ նախարարաց եւ աղատաց, ոստանկաց եւ
ռամկաց, արանց եւ կանանց, ծերոց եւ տղայոց, այլ
եւ հարսունք անգամ յառապաստաց՝ մոռացեալ
առ վայր մի առ խնդին զամօթ հարսնութեան՝
գիմեալ ընթանային յեկեղեցին, եւ ոչ բաւեալ
ընդունել զամենեսեան տանն Աստուծոյ ընդին ար-
տաքոյ սրահք եկեղեցւոյն եւ փողոցք եւ ամենայն
տեղիք հրապարակացն շուրջանակի: Եւ էր այն օր
անյագ խնդութիւն բարեսիրացն եւ տրտմութիւն
անմխիթար՝ խօթամտացն եւ խարդախաց: Եւ սրբոյ
կաթուղիկոսին Յոհաննու ցնծալից սրտիւ եկեալ
ի տեղի լսողութեանն եւ տուեալ զխաղաղութեան

ողջոյնն ասէր. «Եկեղեցւոյ սիրիչք, Առաքելոցն որդիք, Քրիստոսի արեանն գինք, մի ծառայեցուցանէք զողիս ձեր երկիրդի մարդկան. տուք զկայսերն կայսեր եւ զԱստուծոյն Աստուծոյ:»

«Ահա սիրեցէք զեկեղեցիս եւ սիրեցայք յեկեղեցւոյ. զթագաւորս քաղցրացոյց եկեղեցի. զգազանս ընդեւացոյց. զգայլս գառինս արար. զձեզ պայծառացոյց. զթշնամիս ճշմարտութեան ամաչեցոյց:»

«Այլ ես այսօր առ ցնծալ սրտիս եւ ուրախանալ մտացս համբարձեալ զձեռս ի յերկինս աղաղակեմ. Օրհնեալ Տէր Աստուած, որ ետ ինձ ի զաւակէ իմմէ նստել յաթոռ իմ եւ աչք իմ տեսանեն: Օրհնեալ Տէր Աստուած, որ ետ ինձ տեսանել զորդիս եկեղեցւոյս, որ ինձ հաւատացաւ, պատուով շքեղութեամբ պայծառացեալ ի Քրիստոսէ: Ո՛ր են առանց Աստուծոյ գոռոզացեալքն. ո՛ր են առանց Աստուծոյ իշխանացեալքն. ո՛ր են արիւնահեղքն. ո՛ր են պոռնկասէրքն. ո՛ր են եկեղեցւոյ թշնամանիչքն, առոտնհարուք օրինացն, սրբութեանն պղծիչք, շինիչք մոխրատանցն, մոռացողք ճշմարտութեանն, հայհոյողք արգարութեան. փախեան, երացան, ամաչեցին: Ո՛ տայր զգլուխս իմ ի ջուր եւ զաչս յաղբերս արտասուաց եւ նստեալ լայի զհիգացելոցն կորուստ: Ահա տեսէք, մեռանի իգատենչն, այլ մի տայք մեռանել: Սատակի առաջի սեղանոյն արիւնահեղն, այլ օգնել փութացարուք: Գլխատի Սիմէի, այլ ձեռն տուք գթալով. չէ աստ, ասացէք, Սողոմոնի եւ ոչ ի քարեղէն սալս գրեալ անթողութիւնք օրինացն: Քրիստոս է աստ, ծափս հարէք ամենայն հեթանոսք,

որ ասէ թէ «եկայք առ իս ամենայն աշխատեալք եւ ղք ունիք զբեռինս ծանունս եւ ես հանդուցանեմ՝ զձեզ»:

Այլ եւ ձեզ պատուիրեաց հզօրագունիցդ եւ կարողացդ, թէ դուք որ կարողդ էք, զտկարութիւն տկարացն բարձէք: Առչեցեալք ի Քրիստոսէ ուտել զհաց երկնաւոր, կռեցէք ընդ ձեզ զկաղսն եւ զկոյրսն եւ զհիւանդս: Դիել կաթն յօժարեցուցէք զտգէտսն ի սննդականութիւն եւ յուրախարար բաժակէն ըմպել ուսուցէք յանուշարար ուրախութիւն ոգւոցն:

Իսկ դուք՝ որ այժմդ ի ներքսդ էք՝ լերուք կռնականք եւ հրաւիրակք արտաքոյ յանցաւորացն. ելէք ի հրապարակս եւ ի փողոցս՝ ժողովեալ զամենայն ախտացեալսն ոգւովք եւ զբեկեալս մեղօք ածէք այսր եւ բժշկին ամենեքեան բերելով ընդ ինքեան զխոստովանութիւն եւ զարտասուս: Ըստ իւրաքանչիւր ախտից բժիշկքն յայտնի են եւ պարաստ. զմաքսաւորն առ Մատթէոս աւետարանիչ ածէք եւ Զաքէոս. զպոռնիկս առ կինն պոռնիկ, որ այսօր դուստր է Քրիստոսի. զաւազակս առ աւազակն դրախտաբաց. զուրացօղս առ արքայութեան դոնապանն եւ փակակալ Պետրոս: Եւ գին աւելի ինչ որ քան զաղօթս եւ զարտասուս ոչ պահանջէ:

Վասն որոյ զձեզ աղաչեմ հաստատնօցդ, դեռ եւս անգայթիցդ՝ մի նմանեցուցէք զաղօթս ձեր փարիսեցւոյն թէպէտ եւ բիւր բարեաց զանձինս գտանիցէք եղեալ պատճառ, այլ ասացէք եթէ ծառայք անպիտանք եմք:

Արդ եղիցի ձեզ ընդ այգպիսի զարդու եւ զերկնից փափագելի զգենուլ զզարդն եւ լսել

զփառաւորեալ եւ զերանելի բարբառն թէ եկայք
օրհնեալք Հօր իմոյ ժառանգեցէք զպատրաստեալ
ձեզ արքայութիւնն ի սկզբանէ աշխարհի: Որում
լիցի մեզ արժանի լինել եւ ամենեցուն շնորհօք
եւ մարդասիրութեամբ Տեառն, որում փառք
յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:»

Վ Ե Ր Ջ

Յ Ա Ն Կ

ԳԼՈՒԽ Ը. — Բառնալ ազգին Արշակունեաց	5
Բ. — Սկիզբն հալածանաց	11
Գ. — Առաջարկութիւն	18
Դ. — Պատասխանի	24
Ե. — Երթ նախարարաց ի դուռն	27
Զ. — Խորհուրդ նախարարաց	34
Է. — Ուրացութիւն	40
Ը. — Միաբանութիւն ուխտին Հայոց	47
Թ. — Երթ Հայոց յԱզուանս	55
Ժ. — Նենդութիւն վասակայ	62
ԺԱ. — Ճակատն Աւարայրի	70
ԺԲ. — Մաքառումն	79
ԺԳ. — Ազատութիւն	84
ԺԴ. — Հարցափորձ	89
ԺԵ. — Անկումն վասակայ	93
ԺԶ. — Քահանայքն եւ նախարարք	101
ԺԷ. — Մոզպետ	105
ԺԸ. — Հրատարական քահանայից	109
ԺԹ. — Խուժիկ	115
Ի. — Խորէն եւ Աբրահամ	127
ԻԱ. — Վերադարձ նախարարաց	132

ԻԲ.	—	Կանայք	138
ԻԳ.	—	Գիւտ կաթ ուղիկոս	142
ԻԴ.	—	Վահան Մամիկոնեան	147
ԻԵ.	—	Ապստամբութիւն	151
ԻԶ.	—	Ճակատն Ակոուոյ	155
ԻԷ.	—	Ճակատն Ներսէ Հապատու	160
ԻԸ.	—	Խարդախութիւն Վախթանկայ	164
ԻԹ.	—	Մահ Պերոզի	173
Լ.	—	Հաշտութիւն	183
ԼԱ.	—	Մարդպանութիւն Վահանայ	195

